

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences  
Centre for Social Sciences  
**Institute for Minority Studies**

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az  
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).





# EVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT

SZERKESZTI

BÁNÓCZI JÓZSEF.

1909.



BUDAPEST.

1909.



I.M.I.T.  
EÜKÖNYV

1909,

MTA

feretivian

AZ IZR. MAGYAR  
IRODALMI TÁRSULAT  
KIADVÁNYAI.

XXVIII.

ÉVKÖNYV.

1909.

BUDAPEST.

1909.



# ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

BÁNÓCZI JÓZSEF.

1909.



BUDAPEST.

1909.





I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.



## VÉLEMÉNYSZABADSÁG A TALMUDBAN.

Hogy a vélemények vámmentesek, e gondolat tudvalevőleg nem az ókor találmánya. A véleményszabadság az újkor egyik leghatalmasabb vívmánya, mely azonban még mindig nagyfokú óvatossággal szeret társulni, mintha szem előtt tartaná a régi jó magyar mondást: «szólj igazat, betörik a fejed!»

Azonban, ha valahol, úgy vallási téren, ha nem is megokolt, de nagyon is érthetőnek látszanék a véleményszabadság korlátozása, mivel minden vallás hagyományon alapul, a hagyománynak meg egyik főtámasza a tekintély, a tekintély pedig természetesen ellensége a vélemény korlátlan megnyilatkozásának.

De az emberi gondolkozás nem tűri a bilincseket; a jobb meggyőződés kitör és minden korlátozás dacára is utat nyit magának. Ezekből a nagy szellemi küzdelmekből, még pedig csupán csak a mennyiben ez a talmud területén folyik le, akarok néhány jelenetet bemutatni és látni fogjuk, hogy a bizonyos körökben annyira hangoztatott ú. n. «rabbinius merevség» a rabbinizmus nagy művében, a talmudban ismeretlen valami.

A talmudról szólva talán nem lesz érdektelen néhány szóval jellemezni e csodás művet, mely a művelt

nagy közönségre nézve a tudományok e mai korában és az elfogulatlanság legnagyobb dicsőségére még mindig «hét pecséttel zárt könyv»; melyet művelt zsidó körökben is inkább bámulni és dicsérni hajlandók, mint megismerni. Csak néhány szóval, mondom, mert tüzetes ismertetésére ezen egész dolgozat is rövid volna és mivel a talmudot találóan jellemezni oly nehéz feladat, mint akár magát szülőanyját, a zsidóságot.

★

Izráel vallásának két főforrása van: az írott és a szóbeli tan. Az írott tan alatt a szentírást értjük; a szóbeli tannak később és nagy időn át írásba foglalt alakja pedig a talmud. Létesülése egy fél évezredet vett igénybe és az V. század körül zárult le. A mi vallási ügyet ez idő alatt a zsidó tanházakban tárgyaltak és elfogadtak, a mit vitattak és megengedtek vagy eltiltottak, az mind benne van a talmudban vagy tétel vagy vita alakjában megrögzítve, átszöve leírásokkal, elbeszélésekkel, tarkítva közmondásokkal és megfigyelésekkel. Mondhatjuk: időszámításunk első öt százada zsidó vallásos irodalmának enciklopédiája.

A hagyomány az írott tannal majdnem egyidőben keletkezik és a talmud szerint Mózes a hagyományokat Józsuának származtatta át, az meg a véneknek, azok a prófétáknak, azok pedig «a nagy gyülekezet» férfiainak. Itt azután kezdenek a vélemények a hagyományt illetőleg eltérni és ezzel eltértünk a nézeteltérések terére.

Az első nagy döntő küzdelem Hillél és Sammáj közt folyt le. Hillélt a hagyomány a türelmesség



példaképeül tekinti, míg Sammájt komor és túlbuzgó-nak jellemzi. Érdekes példával mutatja be a két kiváló alak különböző felfogását a következő, gyakran idézett, de még mindig nem eléggé elterjedt talmudi legendában: Egyszer egy pogány Sammáj elé lépett és így szólt: «zsidó leszek, ha az egész tórára megtanítasz, míg fél lábon állok.» Sammáj elkergette. Elment Hillélhez és megismételte szavait, mire Hillél így felelt: «ami neked nem tetszik, ne tedd azt felebarátodnak: ez az egész tóra, a többi magyarázat. Eredj és tanuld meg!» (Sab. 31a.)

De nemcsak e tekintetben tért el e két kiváló mester egymástól, hanem a legtöbb vallási tételt illetőleg ellenkező döntést hoztak. Három éven át vitatkozott a két iskola, mind a kettő azt hangoztatta: «részünkön van az igazság,» míg végre egy mennyei szózat vetett véget vitájuknak kijelentve: mindkettőnek szava az élő Isten igéje, de a döntés mégis Hillél iskolája szerint marad, mivel ők nyugodtabbak, alázatosabbak és mivel ellenfeleik véleményét is fölemlítik, sőt még előbb mondják el, mint saját nézetüket (Erub. 136.)

Ez a megokolás oly erős elítélése a türelmetlenségnek, oly szeretett- és igazságérezettől áthatott, hogy csakugyan ma is mennyei szózatként hangzik. Hasonló méltányosságot hiába keresünk az ókorban s alig találunk a legeslegújabb időben is.

Pedig Sammai pártja nagy és nehéz küzdelmet vívott és nem egy könnyen adta meg magát. Hiszen még arra is találunk példát, hogy a Sammáj pártja egész modern alkotmányos harcmodorral élve, —

megszerezte magának a többséget és Hillél pártját leszavazva, a kedvező alkalmat kihasználta és 18 határozatot fogadtatott el Hillél iskolája ellenére. E tény egész szabályosan történt, az eljárás teljesen jogszerű volt, de a zsidó szellem az erőszakoskodást a többség részéről sem tűri és maga a talmud ezt a napot a legszerencsétlenebb naphoz hasonlítja Izráel történetében; azon naphoz, melyen az aranyborjút készítették a pusztában vándorló Izráel fiai. Meg is hagyták a későbbi nemzedéknek: «legyen az ember türelmes mint Hillél és ne legyen hirtelen haragú mint Sammáj.»

Ha azonban ezek után azt hiszi valaki, hogy az elvi ellentétek személyes gyűlöletté fejlődtek, úgy érdekes a talmud következő helyére mutatni: «Ámbár Sammáj és Hillél iskolája a vérrokonság tekintetében egymással ellentétesen döntött, úgy hogy a mit az egyik megengedhető házasságkötésnek tartott, a másik vérfertőzésnek nyilvánított, mégis összeházasodtak, hogy megmutassák, miszerint tisztelet és szeretet kapcsolta őket egybe és megvalósították az Irás szavát: (Zech. 8.) az igazságot és a békességet szeressétek!» (Jeb. 14b.) Elvben ellenségek, gyakorlatban jó barátok voltak; az igazság keresésében nem ismertek semmi tekintetet, de a véleménykülönbség nem zavarta meg a békességet, a kölcsönös megbecsülést.

Sokkal hevesebb és személyes élő vitája volt R. Józsuá b. Chananjának Rabban Gamliél pátriarchával. Józsuá b. Chananja szegény mesterember volt, ki tücsinálással tengette életét s a mellett oly csúnya külsejű, hogy egy királyleány egyszer csodálkozva



kérdezte, hogyan lehet ily rút testben ily szép szellem? A bölcs e kegyetlen kérdésre nyugodtan így felelt: «az ó-bort sem aranyedényben szokták tartani» — a mit, ha akart a szép királyleány, magára is vehetett. (Taan. 7a.)

Testi és anyagi fogyatkozását azonban pótolta nagy szelleme és önérzete, úgy hogy véleményét még a hatalmas patriarchával szemben is föntartotta. Egyszer a patriarcha megállapította az újhold napját és ennek alapján az ünnepeket, a mi a patriarcha hatáskörébe tartozott. Akkor ugyanis még nem a rendszeresített naptár, hanem a holdújulásnak tanúk által jelentett megfigyelése alapján állapították meg az időszámítást, a mit azután küldönczök által közhírré tettek. R. Józsua hibát vélt találni a patriarcha megállapításában. A tekintélyére féltékeny patriarcha ezt megtudva elrendelte, hogy R. Józsua a saját számítása szerinti engesztelési szent napon botjával és erszényével jelenjen meg előtte, vagyis másszóval: hogy a saját számítása szerinti szent napon hétköznapi foglalkozást végezve ismerje el azt a napot szentnek, mit a patriarcha kijelölt, a magáét pedig hétköznapi. R. Józsua nagyon elszomorodott e parancsra. Mit tegyen: engedelmeskedjék-e a patriarcha parancsának, vagy kövesse-e saját legjobb meggyőződését? Társai R. Akiba és R. Dósza b. Hyrkanosz szeretettel figyelmeztették őt arra, hogy a szentírás szellemében a véleményszabadság teljes épségben tartása mellett is a gyakorlatban az egyes embernek alá kell vetnie magát a pátriarcha és törvényszéke határozatainak. És R. Józsuának volt lelkiereje és bátorsága — saját

meggyőződését leküzdeni és a saját maga által jelzett engesztelési napon botjával és pénzével megjelent Rabban Gamliél előtt. A patriarcha méltányolva a bölcs önmehtagadó elhatározását, megindultan köszönté és megcsókolva R. Józsuát, így szólt: «Üdvözlégy mesterem és tanítványom! Mesterem a bölcsességben és tanítványom, mert követted szavaimat.» (R. Has. 25a.)

A patriarcha külsőleg, de csak látszólag győzött, azonban R. Józsuá b. Chananja tekintélye nagyot nőtt e napon a nép szemében és csak alkalom kellett, hogy ez meg is nyilatkozzék. Az alkalom pedig megjött.

A patriarcha előtt vita folyt az esti imáról és egy tanítvány szavaiból az tűnt ki, hogy R. Józsuá b. Chananja másként döntött mint ő. Midőn a bölcsök egybegyültek, a patriarcha a mitsem sejtő tanítvány-nyal megismételteti a kérdést és elmondja döntését. Erre szemrehányást tesz R. Józsuának, a miért ő másként döntött e kérdésben és ott rögtön vád alá helyezi. De a nép megsokalja Rabban Gamliél terrorizmusát és viharos jelenetek után megfosztja őt a patriarcha méltóságtól. (Ber. 27b.) Az ügy, melyből a vita kiindult, nem volt lényeges, de nagyfontosságú volt a véleményszabadság megvédése és a tekintély esetleges visszaélésének erélyes, minden kétséget kizáró, határozott visszautasítása.

A véleményszabadság természetesen nem jelentheti azt, hogy az egyes vélemény a többség akaratán zsarnokoskodjék, mert ez ismét anarchiára vezetne. És ha az imént azt láttuk, hogy a véleményszabadság mily erős és hathatós védelemben részesült, úgy most

viszont arra mutatunk példát, hogy az egyes ember nem erőszakoskodhatik büntetlenül saját véleményével a többség ellen. Ezt az imént említett Rabban Gamliél sógorának, Rabbi Eliézernek kellett tapasztalnia. Egy gyakorlati kérdésben az összességgel szemben a saját döntését igyekezett érvényre juttatni, de a közvélemény elfordult tőle. Fölbuzdulásában és a vita hevében megfelelt az összes ellenvetésekre, de nem hallgattak rá. «Ha nekem van igazam, úgy tegyen bizonysgot mellettem e fa» — kiáltott ekkor egy közeli szentjánosfára mutatva, mire a fa hirtelen 100 rőfnyire ugrott tova. «A szentjánosfa nem bizonyít semmit» — vetették ellent a vitázók. «Úgy hát bizonyítson mellettem e patak!» — mondá és a patak visszafelé kezdett folyni. «A patak sem bizonyít» — felelték ellenfelei. «Tanúskodjatok hát mellettem ti» — kiáltott ekkor a tanház falaihoz és a falak inogni kezdettek. R. Józsva azonban rákiáltott a falakra: «ha a bölcsek vitatkoznak, mit avatkoztok ti belé?» És a falak nem dőltek le R. Józsva iránti tiszteletből, de nem is egyenesedtek ki R. Eliézerre való tekintetből. Tétovázva, határozatlanul állottak a bölcsek. «Döntsön hát az ég!» — kiáltott végül R. Eliézer, mire a következő mennyei szózat hallatszott: «mit akartok R. Eliézertől, holott a döntés mindig ő szerinte vagyon?» Ekkor fölállott R. Józsva és így szólt: «Nem az égben van a tan, hanem az embereknek adta át Isten. *Nem adunk semmit az égi szózatra!*» A fönséges legenda, mely jellemző a talmudbölcsek vitájára és vélemény szabadságára, mely semmi tekintet sem ismer, ha egyszer az igazság kutatásáról

van szó, úgy végződik, hogy R. Náthán találkozik Illés prófétával, ki döntő pillanatokban hol itt, hol ott szokott megjeleni és azt kérdi tőle: «mit szolt Isten e vitához?» Felelt Illés próféta: a Mindenható boldogan mosolygott rá és így szolt: «Csak vitatkozozatok fiaim, csak vitatkozozatok!» (B. Men. 59b.)

De nemcsak egymással szemben, hanem nyíltan kimondották a talmud bölcsei véleményüket elismert vallási tételekkel szemben is.

Így pl. Ezékiel prófétának egyik legszebb része, sőt az egész szentirási irodalom egyik legérdekesebb fejezete az a mesteri leírás, hogy Isten kivezeti a prófétát egy szétszórt emberi csontokkal telt mezőre és az álmélgodó prófétának megparancsolja, hogy szóljon e száraz csontokhoz, — melyek Izrael népét jelenték — hogy éledjenek fel. És a próféta szavára a csontok megmozdulnak, egymáshoz illeszkednek, izmok nőnek, bőr kerül reájuk és ime egy nagy, erős sereg támad elő, akárcsak a hún mondakörben Csaba vezér elesett és föltámadt hada. A próféta pedig biztatja, bátorítja a babilóni fogságban szétszórt népét, hogy ők is föl fognak támadni; lesz még Izraelből önálló, független nemzet, mert ez az Örökkévaló igéje. Erre a prófétai látomásra R. Jehuda azt mondta (Szanh. 92b.): «Ezékiel látomása a halottak föléledéséről *való hasonlat* volt.» R. Nechunja furcsának találta e beszédet. «Ha való, akkor nem hasonlat; ha hasonlat, akkor nem való» — kérdé. R. Jehuda gondolkozott. Tudta, hogy nagy dolgot pendített meg. Tudvalevőleg a halottak föltámadásának eszméje a tórában sehol sincs világosan kimondva, a mi bizonyára



szándékosan történt az egyiptomi halottkultusszal szemben. A talmud korában azonban a zsidóság már nagy súlyt fektet a halottak föltámadásának hitére, mely ekkor elterjedt, mondhatjuk elfogadott volt. A legfőbb bizonyíték e tételre az egész szentírásban Ezékiel említett fejezete. *Erről* volt R. Jehudának az a véleménye, hogy a próféta itt nem tényt, hanem példázatot említ. A bibliakritikának oly merész állítása ez egy talmudi bölcs részéről, hogy nem hinnők, ha nem a talmudban olvasnók. R. Nechunjának nem tetszett ez óvatos kijelentés, hanem egyenes beszédet kíván, mire R. Jehuda nyíltan kimondja és úgy korrigálja szavait: *«valóban csak hasonlat volt»*.

Nagy és merész véleményt hangoztatott, de azért hithűségében senki sem kételkedett. Társa, R. Nechunja kétséget kizáró módon nyílt színvallásra kényszerítette és talán mint mások sokan, ő sem fogadta el e véleményt, mit azonban R. Jehuda szabadon kimondhatott és a talmud jónak látott megörökíteni.

Egy másik alaptétele a zsidóságnak a Messiásban való hit. A mint Izráel népe a szenvedések mezejére lép, a mint és a milyen mértékben üldöztetésnek lett kitéve, föltámadt és erősödött a Messiásban, a megváltóban vetett hite, melyet később a középkori zsidóság legnagyobb alakja, R. Mózes b. Majmun a zsidó vallás egyik alaptételévé tett és a mely imáinkban is gyakran kifejezésre jut. Ezt a hitet egy talmudi bölcs, R. Hillél meg merte támadni. *«Nincs Izráelnek Messiása — mondotta (Szánh. 99a.) — mert a próféták arra vonatkozó jóslatai beteljesültek Hizkija király idejében.»* Ha ma merne ily alapvető hitet

kétségbe vonni valaki, úgy arról a hitetlenség ódiumát senki és semmi sem vehetné le. A talmud azonban nem átallotta ezt a véleményt is fölvenni s csupán annyit fűz hozzá, hogy R. József azt jegyezte meg rá: «bocsássa meg Isten R. Hillélnek e szavait!»

Pedig e messiási hitnek esett egy századdal előb bál-  
dozatul a talmudi bölcsek egyik legünnepeltebb alakja,  
R. Akiba. Hadrian császár volt akkor ura a római  
birodalomnak, ami majd annyit jelent: az akkori  
egész világnak. A palesztinai zsidóságra elviselhetet-  
len súlylyal nehezedett a római zsarnokság igája.  
Túrtek, szenvedtek, mikor egyszerre egy gyöngye re-  
ményugár tűnt fel, hogy újra felépíthetik a romba  
dőlt jeruzsálemi templomot. Nagyban foly a készülő-  
dés, midőn ellenséges besugások meghiusították a nép  
legjobb óhajának megvalósulását. Erre a zsidóságból  
teljes erővel kitört a gyűlölet a római zsarnokság  
ellen és a maroknyi nép végső elkeseredésében föl-  
veszi a küzdelmet a világhódító rómaiakkal és kitűzi  
a szabadságharcz zászlaját. A mozgalom élén egy  
nemzeti hős, Bar Kochba áll, kit R. Akiba *Messiás-  
királynak* nyilvánít, ki hivatva van a rómaiak igáját  
lerázni és Izráel népének a rég nélkülözött szabad-  
ságot és nemzeti önállóságot visszaszerezni. A ha-  
bozókat, kételkedőket elhallgattatja R. Akiba tekin-  
télye. Benne bizik az egész zsidóság; az ő szava  
előtt meghajlik mindenki. És ekkor akadt egy ember,  
R. Jochanan b. Toréta, a ki szembeszállt e mindeneket  
magával ragadó áramlattal és így szólt R. Akibához:  
«Akiba, fű nő ki az állkapcsodból (= rég elporladtak  
csontjaid), de a Messiás még akkor sem jön meg!»



(Echa R. 2,5.) Azért R. Jochanan b. Torétát senki sem tartotta sem hazafiatlannak, sem hitetlennek, A jövő neki adott igazat és R. Akiba életével fizette meg lelkének nemes föllobbanását.

E szomorú kimenetelű harcz, mely a zsidóság függetlenségre való törekvésének utolsó föllobbanása volt és még a kegyetlenség, melylyel a rómaiak e mozgalmat elfojtották, sem tartotta vissza R. Akiba egyik tanítványát, R. Jehudát, hogy nyilvánosan ne dicsérje a rómaiak kulturális tevékenységét, hogy piaczkokat, hidakat, fürdőket építsenek Palesztinában is. R. Simon b. Jóhájnak azonban más volt a politikai meggyőződése a mit nyíltan ki is mondott. Izzó gyűlölettel eltelve a rómaiak iránt, még ebben is csak hibát és bünt látott. «A mit építenek — így kiáltott (Sab. 33b.) — csak vágyaik kielégítésére teszik. Piaczkokat építenek erkölctelen üzelmekre; hidakat, hogy vámot szedhesenek és fürdőket, hogy maguknak érzéki gyönyöröket szerezzenek.» Hogy mekkora merészség volt a véleményyszabadság e korlátlan megnyilatkozása a mindenható római uralom ellen, azt R. Simon b. Jóhaj szomorúan tapasztalta. Tizenhárom évig kellett barlangokban rejtőzködni, míg e szavait elfeledték, illetve a politikai viszonyok annyira megváltoztak, hogy ismét visszatérhetett házába, de a rómaiak iránti gyűlölete akkor sem szűnt meg.

Végül, hogy a véleményyszabadság következményeit a gyakorlati élet számára is levonták a talmud bölcsei, arra jellemző a következő. Rav Zéra és Rav Ami útjukban egy fogadóba tértek, hol valami borban készült tojásételt tálaltak eléjük. Rav Zéra nem evett, neki

vallásos aggályai voltak azon bor élvezhetősége miatt és csodálkozott, hogy társa R. Ami nyugodtan fogyasztotta ugyanazon ételt. R. Ami nem osztotta társa vallásos aggályait, minek helyességéről őt társa nem tudta meggyőzni. Folytatta tehát az étkezést, a nélkül, hogy társát rá akarta volna venni, hogy vele tartson. De azért nem hiszem, hogy Rav Zérát jámborabbnak, Rav Amit pedig könnyebb hitűnek, reformernek — vagy a jó Isten tudja — még neolognak is tartották volna. Mindkettő csupán meggyőződését követte a gyakorlatban is és mindkettőnek álláspontja egyaránt igazolt volt. (Chul. 6a.)

Még érdekesebb, hogy egy talmudi bölcs R. Acha b. Jákob talmudi következtetéssel arra az eszmére jött, hogy úgy, mint a hogy peszachkor csak a saját «chómécz»-ját kell az embernek eltakarítani, de a másét nem; úgy csak a saját «chómécz»-ját nem szabad megenni, de a másét igen, a mi aztán az egész peszach étkezési szabályzatot nevetségessé vagy semmivé tenné. Mégsem kiáltottak rá kigyót-békát, nem közösitették ki, hanem — saját fegyverét ellene fordítván, szépen kimutatták véleményének tarthatatlanságát.

Rabbi Jósze haglíli helységében a szárnyast tejjel ették, a mi a zsidóknál most tudvalevőleg vallásilag tilos, de az időtájt még vita tárgyát képezte és ha általánosságban nem is éltek vele, kivételek akadtak, még pedig, mint látjuk, nem a vallás iránt közönyösek között. Ugyanott (Chul. 116a.) azt olvassuk folytatólag a talmudban, hogy Lévi — szintén a talmudi bölcsek egyike — társánál, R. Józsefnél «a madarásznál»

volt látogatóban, hol *pávafejet tejben* tálaltak fel s neki nem volt ellene egy szava sem. Mikor ezt elbeszélte R. Judának, ez haragra lobbanva kérdezé: «miért nem vetted ezért őket átok alá?» Miért nem? Mert ez az igazi véleményszabadság. Lévi erre elmondta R. József álláspontját, mely lehet talán helytelen, de vallástörvényi szempontból teljesen igazolt.

Az idő tájt, midőn az imarendet kezdték megállapítani, nagy fontosságúnak tartották, a minthogy az is jett a gyakorlat, hogy «geula» imát a «tefilla» imához csatolják. R. Juda b. Eljákim azzal is meg akarta erősíteni e szokást, hogy a jeruzsálemi szent község nevében azt a hagyományt tette közhírré, hogy a ki a «geula» imát a «tefilla» imához kapcsolja, azt az nap nem éri baj. A már említett R. Zéra erre nyiltan kimondta, hogy «ez nem áll; mert — úgymond — én úgy tettem, mégis baj ért.» (Ber. 9b.) E szavaival a tekintélybe vetett hitet megrontotta, de magának a hitnek nagy szolgálatot tett. Tessék megállapítani a vallásos gyakorlatot, de ily kétes értékű hagyományt elhagyni, nehogy egy rosszul sikerült próba által nemcsak a hagyományba, de a vallásba vetett hitet is megrendítjük!

Folytathatnám még a példák és esetek felsorolását, hiszen talán nincs a talmudnak egyetlen lapja sem, hol véleményeltérésre ne akadnánk, de azt hiszem, hogy az edigiekből is félreérthetetlenül kitűnik, hogy a talmud korában a zsidóság sokkal türelmesebb volt, mint ma; hogy vallási téren a véleményszabadság sokkal nagyobb tiszteletnek örvendett, mint korunkban és hogy senki sem érezte magát feljogosítva,

saját véleményét az egyedül üdvözítőnek hirdetni, míg a másként gondolkozókat «a zsidóságtól elszakadt idegen felekezet»-nek nyilvánítani. Türelmetlenség és erőszakoskodás azonban egészséges fejlődést még soha sehol sem tudott meggátolni. Az egészséges szellemi fejlődésnek, általában az igazság keresésének és fölta-  
lálásának egyik legbiztosabb és legnélkülözhetetlenebb kelléke a véleményszabadság. Azért viták voltak, vannak, lesznek és — legyenek is!

Izráel Istene pedig — hogy a legenda szavaival fejezzem be értekezésemet — mosolyogva nézi a mennyekből és azt mondja rá: «Csak vitatkozatok, fiaim; csak vitatkozatok!»

Maros-Vásárhely.

*Dr. Lövy Ferencz.*

## AZ ESZTER-LEGENDA.

Eszter könyve ősidőktől fogva kedvencz olvasmánya volt a zsidóknak. Hiszen tartalmában rendesen vigaszt lelt vigasztalan korokban, bátorságot jövődő diadalokra.

Minden kornak megvolt a maga zsidófaló, gonosz nagyura, a maga Hámánja; hajthatatlan Mordecháj is mindig akadt, ki nem hullott térdre emberi hatalom előtt, csak Eszter tűnt fel ritkán, szabadító Eszter... Ellágyult az üldözöttnek szíve, ha fülébe csengett a régi dal régi dicsőségről — mint vált örömmé az öröm, mint fordult jóra az utolsó pillanatban az elkerülhetetlennek vélt gonosz végzet — és gyakorta vélte utolsó percét közel a zsidó!



De nemcsak mint a vigasznak olvasmánya teljesített szent hivatást a biblia többi könyve között. Irodalmi szempontból is mindenha érdekes, olvasmány volt s mindenkor az is marad majd. Diszére válnék bármely modern írónak — fordulatosságával, helyzetek ügyes kihasználásával, események meglepő, egybeszövésével és szereplő személyeinek tudatos jellemzésével.\* Ahasvéros király a keleti zsarnoknak hű képe. Szeszélyes; önálló véleménye nincs, tanácsadóinak szavára hallgat; szeszélyből, idegen tanácsra öleti meg feleségét, mert az urak lakomáján nem akar mutatkozni. Tanácsadói szavára pedig pályázatot hirdet szerte az ő 127 tartományában — feleségre és pedig, akárcsak valamely mai hirdetési rovatban: tekintet nélkül felekezetre, rangra, vagyonra. Eszter a zsidóleány megtetszik neki. Szende, szerény és félénk, termete gyönyörű, szépsége nem szorul szépítő szerekre. A király előtt nem szól vallásáról, a király nem is kérdezi. Az árva Eszterrel feljön Susán fővárosába gyámatyja s nagybátyja Mordecháj is. Nyakas ember, hajthatatlan meggyőződésű, erős zsidó érzéssel, egyeneslelkű, becsületes. Mint hű rokon a királyi kapuban szokott Eszterről kérdezősködni és véletlenül meghallja, hogy két udvari hivatalnok összesküszik a király élete ellen. A léha királyt kitünően jellemzi, hogy Mordecháj, ki a dolgot feljeleníti, elfeledi jutalmazni. De nemcsak királyát, népét is veszélyben tudja, Mordecháj nem nyugszik, nem pihen,

\* L. STEINTHAL. 'Zu Bibel- und Religionsphilosophie, I. (Haman, Bileam und der jüdische Nabi.)

nyilvánosan utca során hamut hint fejére, kikiáltja bánatát, népe szomorúságát. Igaz, hogy ennek a bánatnak ő maga, helyesebben az ő hithűsége az oka: nem akar földreborúlni Hámán előtt. Úgy látszik, ez a Hámán zavaros politikai viszonyoknak köszönhetette emelkedését; más érdemeiről nem tud e könyv, csak hogy a zsidók szorongatója volt. Gazdag ember — talán olcsón vett nagy perzsa erdőségeket pályázat mellőzésével — fennhéjázó, üres lelkű, aljas bosszura törekvő, akinek elég megtudnia, hogy Mordecháj nem hajol meg előtte, mert zsidó és rögtön felajánl a királynak körülbelül 72 millió koronát, ha a zsidókat kezére adja. A léha, könnyelmű király pedig az ő kedvelt hívének ingyen is átszolgáltatja zsidóit.

Tulajdonképen ezzel kezdődik a drámai élénkségű elbeszélésben a bonyodalom. Magát az elbeszélést melynek történeti hitelességét azelőtt soká kétségbe vonják, míg most újabb kutatások kétségtelenül megállapították valódiságát,\* fölösleges e helyütt bőven vázolni, mindnyájunk emlékezetében él. Hámán gyűlöletes szándékai már majdnem megvalósulnak, mikor Eszter bátor fellépése Hámánt megsemmesíti s a zsidókat megmenti.

Az egész elbeszélés költői munka, mely az elbeszélő művészet minden készségével lebilincseli érdeklődésünket. Eleje festői leírás, lassan megindul a drámai bonyodalom és lüktető erővel, gyors egymás-

\* Jampel: Studien zum Buche Esther a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1905. és 1906. évi folyamában.



utánban következnek be a megoldáshoz vezető események. Elejétől végig mindenütt kitűnően festett jellemek vizsik a cselekményt.

Költői szépségei mellett azonban költői hiányai is vannak az elbeszélésnek. *Lelki állapotokat* nem részletez, csak a nagy öröme, nagy bánatra van szava s inkább csak azoknak *külső megnyilatkozásait* — *elájul, eszem-iszom, gyászruha, hamu* — veszi észre és jelenti. *Lélektani megokolásaiban* is hiányos. Arról például, hogy Hámán mért fordítja haragját Mordechájról az egész zsidóságra, mélyen hallgat, holott ezen fordul meg az egész bonyodalom.

*Költői igazságot* sem szerez. Vásti például, azért mert nem jelenik meg a részeg társaság előtt, halálal hal; pedig tulajdonképen igaza volt és erkölcsi tekintetben — bár küloben nem ismerjük e hölgy élete folyását — még tiszteletet s elismerést érdemel; holott éppen ezen a réven jut Eszter — feleségnek a királyi udvarba.

Azonfelül a többi szentirat között teljesen különáll ez a könyv azzal a legnagyobb s legfontosabb hiánnyal, hogy minden isteni vonatkozás nélkül való és minden vallási célzattól ment. Míg a *király* szó 187-szer fordul benne elő, *Istent* egyetlenegyszer sem említi meg. A szentírás egyistenhívő tana, nemes erkölce nem lengi át ezt az iratot, mindenütt csak a zsidó fajról, a népről van szó, de mintha nem is sejtené e könyv írója, hogy Izraelnek vallása, eszménye, Istene van, kiben bízik, kihez imádkozik s kitől veszélyben megváltását várja.

Ezen a sok hiányon segít a mondaköltészet, mely

Eszter könyve körül megindult. A nép száján keletkezett, regélő hajlamából és a bölcsek épületes magyarázatából szövődött s körülvette a könyvben szereplő személyeket, jellemük szerint vagy aranysugarakkal vagy sötét vonásokkal és lelküket még fényesebbre vagy még feketébbre változtatta.

Az elbeszélésnek tisztán emberi indító okai meg ebben a vallásos meseköltésben titokzatos háttért nyernek és a szereplő alakok isteni elhatározásnak köszönik emelkedésüket, illetőleg bukásukat és erre — a zsidó valláshoz és intézményeihez való viszonyukkal szolgálnak rá. Az események vallási mozzanatokkal összefüggő okokat nyernek, előzményeik az égben játszódnak le s égiek segítségével folynak le. Vallási vonatkozások egészítik ki a lélektani s költői hiányokat is. — Az Eszter legenda a különböző források nyomán indulva mint kerek egész körülbelül ilyen formán hangzik: Achasvéros a szeszélyes király, gonosz és léha, vagyonával büszkélkedő. Uralma alatt általános jajkiáltástól visszhangzott az ország — kegyetlensége miatt. Merészségében arra vetemedett, hogy a lakomához behozatta a jeruzsálemi szentély szerelvényeit s azokból lakmározta vendégei, ő maga meg a főpapi ruhákat öltötte fel. Még azt is kisüti róla a monda, hogy rossz politikus volt, mert előbb a távoli fejedelmeket vendégelte meg, azután gondolt csak saját országára. Külömben is ő volt az első kereskedő király, aki népeknek nagyban való eladásához értett s ez nem éppen a XIX. század vívmánya.

Kincseivel annyira hivalkodott, hogy fejedelmeinek

egy feléven át mindennap új kincstárt nyitattott meg. Az említett lakománál igen jókedvű és elnéző volt s nem kényszerített senkit, hogy kelyhét fenéig ürítse, bár ez a perzsáknál házitörvény volt. A velük étkező zsidókkal tréfálkoztak a perzsák: fog-e nekik az Úristen a túlvilágon ilyen lakomát rendezni? Visszavágnak: ha nem lesz jobb, azt mondjuk majd, ettünk mi már olyat Achászvérosnál!

A királynak duhaj jókedve támad és elküld Vásti királynéért. Ez a Vásti a monda szerint szintén nem volt jobb a Deákné vásznánál. Ő volt az, aki nem engedte, hogy Achászvéros a jeruzsálemi szentélyt újra felépíttesse; zsidó cselédleányait pedig kínoztá, megszégyenítette, testükről a ruhát leszaggatta s így végeztette velük a munkájukat, ezért is kívánta tőle a király azt a szégyenletes dolgot, hogy idegen férfiak előtt mélyen dekolletálva jelenjék meg. De Vástinak — így szól a gonosz mese — éppen valamilyen csúnya kiütése támadt a bőrén és ezért, nem pedig szemérmességéből nem akart megjelenni a társaság előtt; hiszen éppen a királynak trágár képekkel teleaggatott termeiben rendezte az asszonyok számára az ő lakomáját és nem saját lakosztályaiban.

Vásti tehát nem ment Achászvéros hívására és azt izeni: ha engem csúnyának találnak, téged nevetnek ki, ha meg szépnek, megölnék téged, hogy övék lehessenek; jobb ha nem megyek fejedelmeid közé! De Achászvéros nem tágít és erre Vásti egy kissé erélyesen talál visszaizenni férje urának, a királynak: te az én atyámnak még lóörzője sem lehettél volna, mert az én atyám ezer embert is asztal alá tudott

inni és nem rugott be egy kis bortól, te meg úgy látszik megzavarodtál tőle.

Nem csoda, hogy Achasvéros megharagudott ilyen izenet hallatára! Megöleti hát ideges kis feleségét és körrendeletben intézkedik a férj házi hatalmáról. Amitől meg ismét az ő tekintélye csappant meg, hiszen az tűnt ki belőle, hogy a korona felett is ott lebeg az asszony jogara s hogy ki a csatában hős, még nem hős a saját otthonában.

Achasvéros nem bírja soká az özvegység szomorú sorsát elviselni. Felhívására a királyi udvarba gyülekeznek a legszebb perzsa és méd leányok. Sorba állítják őket nemzetük szerint, csak egy leányzó áll külön, de szépségével, bájával felülmulja mindannyiukat: a zsidó Eszter, perzsául Isztahar, a csillag. Termete nem volt nagy, bár kicsiny sem volt, bőrének színe pedig zöldcsillámu. Életkoráról nagyon eltérőek és nem nagyon hizelgők a vélemények. Az egyik híres rabbi szerint 40 éves bájos hajadon volt, mások szerint meg már 70 vagy 75 tavaszt látott. Ez természetesen képtelen feltevés és csupán a mesélő kedv tulcsapongására vall, mely lehetőleg nagy csodának akarja feltüntetni Eszter kiválasztását, aki zsidó létére azért kerül a trónra, hogy megmentse Izraelt. Pedig Eszter fiatal és szép volt, mert ha hóbortos is volt Achasvéros, annyira valószínűleg nem vitte őt hóbortja...; bizonyosság rá, hogy még a monda szerint is Eszter láttára a király leszakította a falról Vásti arczképét és Eszterét tétette helyébe, ki még az előbbi királynénál is szebb volt.

Eszter pedig, bár ily magas méltóságot nyer, nem



feledi el ősei vallását és Mordecháj tanításait. Példájától és bámulatától elragadtatva udvarhölgyei áttérnek az izraelita vallásra, ő pedig a világteremtés hét napjának alkotásai szerint nevezi el őket, hogy rajtuk számlálja a hétnek napjait; egy-egy udvarhölgyét arra a napra hívta be szolgálattételre, a mely nap teremtésének nevét viselte, hogy a szombat napját el ne téveszthesse s megünnepelni el ne mulasztja. Eszter és leányzói természetesen csak zsidó ételt esznek és Achasvéros, valamint kebelbarátja Hámán, ha Eszternél hivatalosak, elveik felfüggesztésével kóser ételt kénytelenek enni.

Eszter nemes lelkéről és női szivéről tesz bizonyágot azzal, hogy Achasvérost szemrehányásokkal illeti, amiért Vástit megölette. — Rokonsága miatt sem kellett szégyenkeznie, mert királyi vérből származott, Amálékverő Saul király volt őse, nagybátyja pedig Mordecháj, aki maga egész nyelviskola volt, mert 70 nyelven beszélt s így megértette az összeesküvő lakájok beszédét. Korán szerzett érdemet azzal, hogy feljelentette az összeesküvőket.

Ebben az időben a király naggyá tette az alacsony rangu Hámánt. Valamikor régen rabszolga volt és olyan szegény, hogy egy czipó kenyérért adta el magát Mordechájnak. De azóta Juda egy királyának kincstárára bukkant és ettől fogva gazdag és büszke lett, régi jótevőjét Mordechájt pedig meggyűlölte. Egyszer valamilyen úton-módon sikerült meghiusítania a jeruzsálemi szentély újraépítését és ezért határozta Isten, hogy előbb naggyá teszi, bukása annál hatalmasabb lesz. — Egyszer egy ló meg egy

csikó ugyanegy istállóban volt a disznóval, mesélik epésen bölcseink. Kérdi a csikó a lótól: mért, hogy nekünk csak rossz abrakot vetnek, a disznót meg sok mindenféle jó abrakkal hizlalják? S a mesebeli ló feleletét alkalmazzzák Hámán emelkedésére: a disznót azért hizlalják, hogy kövér legyen mikor ölik.

Finom vonással jellemzi a monda Hámán dicsőség-hajhászását és hiuságát. Hámán bálványképet himeztet ruhájára szíve táján, hogy az emberek kénytelenek legyenek előtte leborulni; mikor Mordecháj nem hajt térdet, akkor Hámán megkerüli a királyi palotát, melynek kapujában ült Mordecháj és a másik oldalról közeledik, hogy barátságosan alkalmat adjon Mordechájnak köszönésre és hódolata kifejezésére. De Mordecháj ismét elmulasztja a köszönést, mire Hámán úgy színleli, mintha Mordcháj *béke veled*-del már köszöntötte volna és köszönti őt: Uram, veled a béke! Mordecháj azonban egy próféta-i idézettel hurrogja le: «Nincs békéjük, úgymond az Örökkévaló, a gonoszoknak.» — Minthogy pedig Hámán Amálék népének volt leszármazottja, melyet Saul, izraelita király a föld színéről ki akart pusztítani, ezért Hámán elhatározza, hogy Mordecháj és egész népét, az ő nemzetségének régi ellenségeit, kiirtatja.

Elmegy a királyhoz és rágalmazza a zsidókat. Lusta nép, a melyből a királynak semmi haszna, azonkívül ellenségünk. Azon a napon, a melyen vásárolni akarunk náluk, bezárják üzleteiket és kinevetnek bennünket. Mert minden héten szombatjuk van, az ünnepük különben is sok; egy hónap, tisri hónapja

majdnem egészen ünnep és ünnepi szükségletük nagysága miatt drágulnak az áruk a mi rovásunkra, ők pedig dúsan lakmároznak. — Hámán ekkor égi hangot hall: Te gonosz, elfelejtetted számítani azt a két ünnepnapot, melyet a te bukásod örömére ül majd a zsidóság.

De Hámán nem zavartatja magát. Folytatja vádjait: Téged is megvetnek és felségedet sértik, ó király! Ha egy légy hull bele borukba, kihalásszák s nem undorodnak a bortól, de ha te csak érinted is poharukat, már földhöz csapják s nem isznak belőle, mert téged tisztátalannak tartanak. Imájuk is csupa káromlás. Mikor azt emlegetik: «Isten egy», akkor a perzsa kétistenség ellen szólnak, a gonoszok kiirtásáért mikor imádkoznak, egyenesen bennünket értenek. Jobb tehát, ha elpusztítod a zsidókat, hasznukat úgy sem veszed és én még jól meg is fizetem az engedélyt.

Achasvérosnak azonban aggályai támadnak, és a monda mélyen bepillant sok *színleg* közönyös, *titokban* azonban gyűlölködő hatalmasnak lelkületébe. Magam is szeretném őket elpusztítani, szól, de félek Istenüktől, aki olyan hatalmas és kedveli őket. A történet is óva int attól, amit tanácsolsz. Az a sok király és vezér, Fáraótól kezdve egészen Nebukadnezárig mind póruljárt. Oly óriási erejű ember mint Sziszerá, aki az egész világot leigázta és hangjának erejétől az ostromlott várak falai megrepedtek; Sziszerá, akiről azt mesélik, hogy mikor egyszer a Kisón patakjához ment le inni, a halak megakadtak óriási szakállában és ha harczba indult, 900 ló húzta hadiszeke-

rét; aki úgy kaszabolta le az embereket, mint a hogy a juhász a gyapjút nyírja — mégis milyen véget ért? Gyenge asszony keze által halt meg! Nem engedem! — De Hámán zaklatja a királyt, míg nagytanácsot hí egybe. Eléjük terjeszti a tervet és ők kérdezik: Ki az, aki veled ezt a nagy botlást el akarja követetni, óh király? Ha elvész Izrael, akkor a világ sem tud fennállani, mert a Tóra, a legfőbb erkölcsi tökéletesség, végczélja a világnak s ha nincs, ki ezt ápolná, hirdetné, erkölcsi törvény hijján a világ elpusztul. És ki az, aki Isten fiait büntetlenül érintené? — Hámán ekkor közbevág: az ő Istenük rég elhagyta őket és elrejtette arcát előlük, hiszen már Nebukadneczárnak sem állott ellen, mikor szentélyét tűzben felperzselte.

Ezzel Hámán meg is győzte a nagytanácsot, mely most a sors döntésétől teszi függővé a dolgot. Ha Achasvéros kezébe kerül a pénz sorsczédulája és Hámán húzza a nép sorsczéduláját, akkor elpusztíthatja a népet. Hámán tényleg a nép sorsjegyét húzza és elbúsul, hogy 10000 kikar ezüstbe kerül neki ez a mulatság. A király ezt észre veszi és visszaajándékozza neki az összeget, sőt még gyűrűjét is ráruházza Hámán ujjára. Ebből azt következteti a monda, hogy Achasvéros még nagyobb zsidófaló volt, mint Hámán, mert ő adott kézi zálogot a vevőnek, holott más vételügyletnél a vevő ad foglalót az eladónak.

Hámán most sors utján szemeli ki a napot, mely Izraelnek halálnapja legyen. De im' az egész természet a zsidók pártjára áll és az egyes hétköznapi Isten elé járulnak és kiáltják: a természet rendjéből



inkább bennünket tépj ki és minden alkotásaidat semmisítsd meg, csak Izraelt ne! A hónapok is hivatkoznak érdemeikre Izrael történetében, az egyes hónapok csillagképei is összefüggésben állanak Izrael áldozataival és történetével. Csak adar hónapjának nincs a bibliában semmiféle vonatkozása történeti eseményhez és csillagképe is a hal. Örül Hámán, hogy Izraelt megfogja hálójában. Adar külömben is szerencsétlen hónap, mert akkor halt meg Mózes, de Hámán elfelejti, hogy a néphagyomány szerint Mózes adarban született is.

Hámán megiratja Izraél halállevelét s bevezeti e szavakkal: Nebukadneczár, mikor Jeruzsálemet elpusztította, leütötte Izraelnek, ennek a mindent eltakaró sasnak szárnyait. Most ismét tollasodik a sas, hogy megint eltakarjon mindent, ezért határozta el Achavéros és tanácsa, hogy e sast kiirtatja.

Mordechájnak, az összes kortársai közül, derekaságával és jámborságával egyedül kiváló férfiúnak, maga Elijáhn, a régi próféta jelenik meg, hogy hírül adja neki azt a nagy veszedelmet, melyben Izraél főrog. Erre Mordecháj, a ki a jámbor monda szerint természetesen kiváló zsidó tudós és tanító is, egybegyűjti tanítványait, böjtölteti és zsákba öltözteti őket és azok nagy jajgatással kiáltottak. Fent az égben pedig megszólal Izraél angyala, védőszelleme: Uram Isten! valahányszor a népek Izraél ellen támadnak, elsősorban életére törnek s nem csak aranyára, ezüstjére; de mindig voltak jámborok, kik ha meg nem szentelik nevedet, már rég elvesztünk volna. Most Hámán tör ránk, hogy kiirtsa az egész szőlőtökét. Isten segíts!

Mordecháj ráizen Eszterre és ez rászánja magát, hogy Ahasvéros elé lép. Isteni dicsfény veszi őt körül, három angyal is kíséri őt: az egyik ezzel a dicsfényvel övezi, a másik délczeggé, tetszőssé teszi, a harmadik kényszeríti a királyt, hogy jogarát a bocsánat jeléül feléje nyujtsa. Ahasvéros azonban még felhevülésében és meghatottságában is volt olyan meggondolt, hogy csak birodalma felét igéri Eszternek s nem az egészet, mint manap teszik a szerelmesekek, kik legalább is az egész holdat vagy egy-egy nagyobbrendű csillagot ígérnek párjuknak. Eszternek szerény a kívánsága, de az ártatlan kérés mögött női cselszövés lappang: a királlyal együtt Hámán is jöjjön hozzá lakomára, részint, hogy a királyt féltékeny-nyé tegye Hámánra és azért is, hogy Hámán mindjárt kéznél legyen, ha megharagszik reá a király, nehogy lelohadjon — míg Hámán előkerül — a szeszélyes király indulata.

Lakomáról hazafelé Hámán ismét találkozik Mordechájjal, a ki most már fel sem kel előtte; ezt otthon elpanaszolja feleségének Zeresnek. Ez a Zeres pedig okosabb volt Hámán 360 tanácsosánál és azt mondja férjének: a zsidók ellen te csak csellel győzöl; nem ártott nekik a tüzes kemencze, hiszen Chananja és társai megmenekültek belőle; fogság sem árt nekik — Józsefből még király is lett; a tüzes rézbálványból Manassé király sértetlenül került ki; a pusztába úzve — megszaporodtak; megvakítva még mennyi kárt tett bennük Sámson, de akasztasd fel — szól a gyöngéd nő — arra nincs eset, hogy valaki az akasztófáról leszabadult volna.

Hámán fia, a ki Kardunjában, Ararát hegyén helytartó volt, valamikor egy Nóé bárkájából való szálfát küldött haza, Hámán ezt most díszmenetben, énekszó és zene hangjai mellett vitette ki és állította fel, sőt maga állott alája és kéjelegve próbálgatta, miként lóg majd rajta Mordecháj. Megszólal ekkor egy égi hang: jól illesz e fához, a te számodra is tartogatták ős idők óta!

Hámán ezután személyesen utra kél, hogy Mordechájnak tudtára adja halálos ítéletét. És itt a naiv mese egészen drámai erővel írja le a találkozás jelenetét. Mordecháj a tanházban ül és tanít, a gyermekek fején a gyász jeléül hamu, csipőjükön zsák, jajgatva sírnak. Hámán megszámláltatja őket, huszonkétezren vannak; lánczot veret nyakukra és bilincset lábaikra, öröket állít melléjük és kijelöli: ezeket vágatom le előbb, azokat később, legutoljára pedig Mordechájt akasztatom föl. Az anyák is eljönnek, kenyeret és vizet hoznak gyermeküknek s mondják nekik: fiaink, egyetek és igyatok mielőtt meghaltok! Ekkor mind a gyermekek esküre emelik kezüket a tóra könyvére: Mordecháj tanítónk életére esküszünk, hogy sem étel, sem ital ajkunkat nem fogja érinteni, hanem éhségtől ellankadva akarunk meghalni! És mindegyik összegöngyölíti könyvét és azt Mordechájnak oda adva, szemrehányóan mondja: azt hittük a tóra kedvéért sokáig élünk majd, hiszen azt igéri a szentírás: «ez a te életed és napjaid hosszúsága»; most pedig, hogy erre érdemesnek nem találtattunk, im vedd vissza a könyvet kezünkből! Erre keserves jajkiáltásba törtek ki mind az anyák — a mese szavai szerint —

bögtek mint a tehenek kívül, a gyermekek meg, mint a borjuk bent az iskolában, amíg felhatolt jajkiáltásuk és az ösatyák panaszos kiáltása is az égbe. Az őrangyalok figyelmeztetik Istent: gödölyéknek és bárányoknak hangját halljuk! Ebben a perczen Mózes is sirt Isten előtt és így fohászkodott: világ ura, nyilvánvaló te előtted, hogy nem gödölyék és bárányok hangja ez, hanem néped Izraél kicsinyeinek hangja, a kik már három napja böjtben szenvednek, béklyóba és nyakvasba verve, holnap pedig levágnak mint gödölyék és bárányok, az ellenség szive örül rajtuk! Ekkor fölébredt Isten irgalma....

Azon az éjjelen nem tudott aludni Ahasvéros király.... De «az Örökkévaló, Izraél őrzője sem szunnyad és nem alszik, hogy széjjelzúzza a végzet pecsétjét és széjjeltépje a leveleket, leüsse a gonosznak koronáját és sarjasszon számunkra segítséget». Ahasvéros nyugtalankodott. Jól talált Eszter, jól ismerte a király szivét, melybe beleverte a féltékenység fulánkját, valamilyen esetleges összeesküvést is szimatolt Ahasvéros a kettő között élete ellen. És elgondolta: mindenki gyűlöl, most nem akad majd senki, a ki az összeesküvésről értesít. Erről eszébe jutott: hátha valaki tett már velem jót és én nem jutalmaztam meg? Előhozhatja hát az évkönyveket. De minthogy Hámán egyik fiát segítette be — tehát már évezredek előtt is! — a királyi felolvasó magas méltóságába, ez mint apjának hű fia, Mordecháj nevének és érdemének láttára kettőt lapoz a könyvben; de a lapok csodálatos módon visszalapozódnak hangos serczegéssel, a király észreveszi és ő kénytelen meg-



emlékezni Mordecháj érdeméről. Az udvaroncok pedig szintén gyűlölték Hámánt és azért hangsúlyozzák a király előtt, hogy Mordecháj nem kapott még jutalmat. A király kedélye megkönnyebbül, mikor megtudja mulasztását és elhatározza, hogy helyreüti. Egy perczre most elszenderül, de álmában látja, amint Hámán karddal a kezében reá támad, és ettől újra felriad.

Hámán épen ekkor ér a királyi udvarba Mordecháj halálos ítélete ügyében és a király kérdésére, hogy mit tegyen azzal, akit különösen ki akar tüntetni? úgy válaszol, mintha csak ő reá vonatkozhatnék e kérdés. Amikor Hámán tanácsolja: «a királyi koronát is tegyék a kitüntetettnek fejére!» a király igazolva látta előbbi álmát és elhalványodott. Hámán ezt észreveszi és attól fogva többé nem említi a koronát.

Hámánnak természetesen nem volt inyére való, hogy Mordechájra érje mind az ajánlott kitüntetés és kibúvót keres. Azt kérdi: melyik Mordechájra gondold, mert sok ilyen nevű ember van. S mikor hallja, hogy a zsidót, az ő ellenségét, azt mondja: elég lesz annak egy tartomány fejedelemsége — mai viszonyokhoz alkalmazva: egy főispánság! — vagy egy kerületnek adó-szedési joga. Mire Achasvéros rögtön ráparancsol: azt is add neki, semmit se mulasszál el abból, amit ajánlottál!

Dramai élénkségű jelenet következik ismét. Hámán fájdalmas szívvel veszi a király paripáját és diszöltönyét és ismét felkeresi Mordechájra. Most felnőtt tanítványai, a rabbik ülnek előtte és ő épen egy

régi áldozati szertartást magyaráz nekik. Amint meglátja Hámánt a királyi paripával, megijed és odaszól a rabbiknak: ez a gonosz azért jön, hogy megöljön engem, fussatok tőlem, nehogy izzó parázsomon ti is megégessétek magatokat. De a rabbik felelik: életben, halálban veled maradunk! Mordecháj pedig beburkolózik imaköntösébe és imába fog; kérő, könyörgő, forró imában szinte felmagasztosul. Annyira, hogy Hámán nem meri megzavarni áhítatát, hanem elébe ül és vár, míg befejezi. Azután megkérdezi Mordechájtól és a tudósoktól: mivel foglalkoztatok, mit tanultatok? felelik: mikor még a szentély fennállott, ha valaki lisztáldozatot akart hozni, egy maréknyi lánglisztet áldozott és ezért engesztelést nyert. Mire Hámán búsan megjegyezte: úgy látszik, a ti marék lisztetek elég erős volt, hogy az én 10,000 kikár ezüstömet fellökje, mert ti többet értetek el azzal, mint én ezzel! Mire Mordecháj czélozva arra, hogy Hámán magát neki valamikor rabszolgának eladta — aminek jeléül térdén felül czombjára volt tétoválva: «Mordéchéj birtoka» — azt mondja: te gonosz, hát ha egy rabszolga birtokot vásárol, kié lesz a birtok? nemde, ugyancsak a rabszolga uráé! tehát legfeljebb az én birtokomba, a ki neked is urad vagyok, mennének át a zsidók és én rendelkezném fölöttük.

Hámán erre felszólítja Mordecháj, hogy öltse fel a biborpalástot és üljön a király lovára. De Mordecháj feleli: előbb meg kell fürödnöm és hajamat is rendbe kell hozatnom, mert nem illendő a király ruháit ily elhanyagolt állapotban felvennem. Eszter azonban már előbb elrendelte volt, hogy se fürdő-

mester, se borbély azon a napon ne merjen mutatkozni és így Hámán maga volt kénytelen ezeket a főúrhoz épen nem méltó foglalkozásokat a gyűlölt ellenség körül elvégezni és igazán nem vehetjük tőle rossz néven, ha ezenközben nagyokat sóhajtott és keservesen nyögött. Mordecháj ártatlan arczczal kérdezi: miért nyögsz? — Mert nagyúr létemre s mint a király kedveltje most fürdőszolga s borbély szerepét kell játszanom, feleli Hámán. Mire Mordecháj ráival: minek tetteted magad, hiszen emlékezhetel, hogy valamikor régen és jó soká, 22 álló esztendeig ennek és ennek a falunak te voltál a borbély! Arról nem szól a krónika, hogy a fürdőben a masszázsnál mekkora szeretettel és szelidséggel bánt el Hámán Mordechájjal. De felöltöztette és felszólítja: szálljon fel a paripára. Mordecháj válaszol gyöngé vagyok a sok böjttől, egyedül nem bírok a lóra felpattanni. Erre Hámán leguggol, hogy rajta keresztül hágjon fel Mordecháj s midőn cipője sarkával nem épen gyengéden érinti felszálltában Hámánt, ez szemére hányja azt a szentírási idézetet: «Ne örülj, midőn ellenséged elbukik.» De Mordecháj egy más idézettel vág vissza s mondja: én csak beteljesítem ezt az ígét: «te pedig hágj ellenségeid magaslataira.»

Hámán most körülvezeti Mordecháj a városban s mikor az ő leánya házuk ablakából letekint és azt hiszi, hogy atyja, Hámán ül a lovon és Mordecháj vezeti a paripát — leönti a vezetőt, tulajdon édesatyját, egy edény vízzel. A mese szerint ez a víz nem is volt épen egészen tiszta. Hamar észreveszi azonban tévedését és mikor osodálkozva tekint fel

leányára a most már mindenképen lehűtött Hámán, akkor az bánatában öngyilkosságot követ el, leveti magát az utczára és atyja lábai előtt terül el holtan.

Hámán búsan tér haza, kezében négy díszoklevéllel: a hírhordók, fürdőszolgák, borbélyok és lovászok egyletétől.

Közben már megjelennek a király szolgái s hívják Hámánt a lakomához. A király itt újra kérdezi, mi a kivánságod Eszter és Eszter szomorúan feleli: «eladattunk, én és népem megsemmisítésre, megöletésre és elpusztulásra... pedig nem ér fel a szorongató a király kárával.» A király felkiált: kicsoda az és hol van? És a királyné feleli: «ez az a szorongató, ellenséges férfi, ez a gonosz Hámán! és már-már magára a királyra mutat, akinek szentesítése és jóváhagyása nélkül Hámán nem határozhatta volna el Izraél vesztét. De angyal jó és sietve igazítja Eszter ujját Hámán felé.

A király felháborodik és izgatottságában kisiet a kertbe; de itt angyalok — Hámán fiainak képében — tépdésik a király legkedvesebb csemetéit. A király még jobban felindul, mikor a kárörvendő udvaroncoktól hallja, hogy ezt maga Hámán rendelte el így. Visszasiet. Bent azonban Hámán épen tolakodóan iparkodik a királyné bocsánatát és kegyelmét megnyerni; a király félreérti szándékát és most már teljes az ő veszte. Ugyanarra a fára akasztják, a melyen már Mordechájt vélte látni és ugyanaz a király, a ki a monda szerint az ő tanácsára ölette meg nejét, most neje kedvéért megöleti legmeghittebb tanácsosát; Mordechájt pedig elárasztja kegyével.



Itt véget ér a monda. Mindazok a gyűjtemények, a hagyományos irodalom azon művei, melyek Eszter könyvéhez nagyobb mondaköröket vagy egyes megjegyzéseket tartalmaznak: a különféle midrások és a talmud, azonkívül a két targum paraphrázisa, melyekből ezen legendát összeállítottam és kerek egészé alakítottam, — ennél a pontnál megállanak.

Idáig azonban a meseköltésnek és a regélő költészetnek minden kellékét megtaláljuk a mondában. A naiv világfelfogás, a vaskos tréfa, a gyermekes öröm a barát emelkedésénél és az ellenség bukásánál, a komoly helyzetek megható ecsetelése, a kómi-kus helyzetek kiaknázása, mind-mind arról tanuskodik, hogy megvolt a zsidóban is a természetadta mesélő kedv, de a hozzávaló tehetség is. Összefüggést nyernek itt egymástól távoleső események és távolálló személyek, a mesélő kedv egybefűz különböző tárgyakat és azonosít különálló személyeket, hogy indokoljon, okadatoljon, hogy lelki folyamatokat megértessen és a dolgok jelentőségét mélyítse és már nem pusztán szeszélyből és indulatból, de szeretetből vagy gyűlöletből cselekednek a szereplők. Magában a mondában — a zsidó embernek még a mesében is vallástól és Istentől elválaszthatatlan gondolkodása miatt — a vallási vonatkozásoknak bő terük jut; ünnep, szent történet, angyalok, próféták, ősök és jámborok gyakran szerepelnek. Legkirívóbban és legnaivabbul ott egyesül a mesebeli felfogás a vallási vonatkozásokkal, ahol a nem zsidó szereplő szájából is bibliai idézeteket hallunk és ahol a monda úgy állítja oda elénk az ellenséget, mint a zsidóság

multjának, sőt még törvénytudásának is alapos ismerőjét.

A főellenség elestével aztán megcsappan a regélő kedv, legfeljebb, ha még Hámán fiairól szól, akik attól koldultak, amit atyjuk elkövetett. De nem kéjeleg az öldöklésen, nem festi széltében hosszában a boszu művét, mely különben még magában Eszter könyvében is azt a benyomást kelti, hogy csak írójának túlzása és hősködése. A monda nem dicsőíti az öldöklést. Mintha csak arra akarná tanítani az embert, hogy az ellenség ellen ugyan becsülettel küzdeni kell, de ha egyszer elbukott, ne keljen szivünkben káröröm és a kielégített boszú nemtelen érzése.

Bár elkövetkeznék nemsokára az az idő, mikor megszűnik a Hámánok agyarkodása Izraél ellen, hogy ne támadna vallásunknak és felekezetünknek mindig új és új ellensége és ne kelljen Izraélnek harczot folytatnia élete és javai biztonságáért, hanem, hogy zavartalanul élhessen eszményeinek, fenkölt tanainak.

Eszter könyve pedig egy rosszabb multnak legyen győzelmes emléke és kirívó ellentéte egy elkövetkező boldog jelennek.

Budapest.

*Dr. Edelstein Bertalan*

---

## JUDA HALÉVI ÉNEKE.

Ben Halévi a nagy költő  
Kasztília berki mellől  
Rég sovárgott célpontjához  
Czion alá érkezett.

Égő szemmel, sápadt arczczal,  
Hosszan lengő hószakállal,  
Édes kintől megremegve  
Leborul az omladványra.

S a mint végig néz e tájon,  
Mult dicsőség néma sirján  
Búgó vád fakad szivéből  
S zokogó dal húrjain:

«Jeruzsálem, drága hölgyem,  
Ó hogy éget szégyen lángja,  
Látván a te mély bukásod,  
A te gyászos özvegységed.

Mint a nap biborpalástja  
Úgy ragyogtál messze földre,  
Diadal volt jártad-kelted,  
Győzelem volt pillantásod!

Czedrusnál magasztosb formád  
Térdresujtá ellenségid,  
Homlokodnak tündérfényén  
Minden szennyes vágy kitisztult.

Egy világot bűvöltél el  
 Ajkad üdvös szózatával,  
 Boldog kire mosolyogtál  
 Kárhozott kit megvetettél.

Szerencsések, kik méhedből  
 Sarjadzottak, fiaid:  
 Az Ur heve forrt erőkben,  
 Szellemükben a te bájod!

Senki senki meg nem dönti  
 Hű szerelmed magzatit,  
 Sarkcsillagként áll a templom  
 A te frigyed méltó sátra!

Jöttek távol idegenből  
 Megcsudálni diszed, pompád,  
 Kristályelméd gyöngyforrásán  
 Örök kincset gyűjteni . . .

S most mindennek vége, vége!  
 Ronggyá lett biborpalástod,  
 Itt-ott hever egy czafrangja  
 Férges martalékaul.

Árny borult dicső szemedre,  
 Porbahullott termeted,  
 Égbenyúló palotádat  
 Eltiporta az idő!

S ó családod, fenkölt néped  
 Szerteszórva a világon.  
 A mily fennen állott egykor,  
 Oly nyomorún lealázott!



Minden kéj, mit néki egykor  
 Jehova kegyelme nyujtott  
 Százszorosan megtorolva  
 A búbánat mérgivel!

Rém riasztja éjszakájuk,  
 Gond sorvasztja nappaluk —  
 Czion lánya, drága hölgyem,  
 Ó hogy sirnál hogyha látnád!

O hogy tépnéd hollófürtid  
 Jajsóhajuk hallatára,  
 Enkezeddel marczangolnád  
 Elefántcsontkebeled.

Tehetetlen gyötrelmedben  
 Kővé válnál mint Lót asszony —  
 Áldott a ki megakasztá  
 Szived izzó árjait!

Áldott a ki betakarta  
 Fejedelmi szemeid —  
 Nem kell immár átszenvedned  
 Hős fajod gyalázatát!

Mért hogy kegyelemkenyéren  
 Kell tengetni életünket,  
 Sötét utcán, dohos zúgban  
 Lánczra csukva csenevészünk!

Mért higul meg napról napra  
 A Makkabik bajnokvére,  
 Mért hogy egymást marjuk-faljuk  
 Ólba zárt barmok gyanánt?

Mért rebegünk szolgahálát  
 Ha megdicsér zsarnokunk,  
 Mért hull annyi szép gyümölcsünk  
 A szomszédok kertibe?

Ó ha lelkem büszkeségét  
 Milliókba ültethetném,  
 Nem hervadnánk számüzötten,  
 Új tavasz virradna ránk!

Jeruzsálem! puszta halmod  
 Új templomnak lenne polcza,  
 Még csodásabb fényre gyúlna  
 A hétágú gyertyatartó!

A kerúbok ótalmazva  
 Szállanának frigyládádra,  
 Soha többé nem engednék  
 Összezúzni kőtábláid!

Jehovának szétvert népe  
 Visszatérne Szentkönyvedhez,  
 S egy hatalmas kürtbe fúva  
 Dicsőítné az Urat.

Ki magát veled, te drága!  
 Mindörökre eljegyezte,  
 S rettenthetlen testőrségül  
 Adta néked Izraelt! — —

Igy dalolt Juda Halévi  
 Elfeledve bőszen keservét,  
 Lángbaborult sápadt arcza,  
 S megtört szeme villogott.

De e perczben vad arabnak  
 Orv lándzsája szúrta át,  
 S kilehelte hősi lelkét  
 Jeruzsálem romjain.

*Lenkei Henrik.*

## TÜNÖDÉS KÖZBEN.

Felolvastatott az IMIT estéjén.

Szeretek eltünődni, elgondolkozni. Rábizom magamat olykor-olykor képzeletem sodrára, vigyen, a merre tetszik. Van-e valami kellemesebb, mint belső életet élni, hallgatni tulajdon gondolataink légies zenéjét, megfeledkezni a környező valóságos dolgokról és andalogni olyan tájképeken, melyeket az emlékezés színeivel a visszaképzelés ecsete rajzol.

Magamba merülök most is és látok belső látással. Mint Jóbnak ragyogó könyvében az aggastyán «esti álmoképek ágbogas tünődései között» — én is homályos alakot látok, mely mégis szende fényben úszik, nem ismerem meg alakját, csak azt, hogy arculata sok, nagyon sok vonásból van alkotva. És hallom a csöndes, jól ismert szót: «Nem eszmélsz rám? Nem ismersz ezer vonásra arczomon? Én a zsidó szellem géniusza vagyok; kövess engem és én vezetlek méla tájakon, megmutatom neked az én zászlóvivőimet.»

És mintha tovább folyna a szivigható csöndes beszéd: «Az ihlet szelleme vagyok, szerettem fajodnak őseit, megtanítottam őket rajongani az isteniért; lelkük hozzám hajolt és dalolta az Istent. És nem

voltak művészek, mert nem akartak lenni, a hit, a tiszta jó volt lelkük álma, szivük zsolozsmás ábrándja. Meghozták a legnagyobb áldozatot, alkotó erejüket tették oltárra; pedig bennük is dobogott a szépnek kultusza, a teremtő szenvedély, az ő szemük is gyönyörítisan fogta föl a vonalak bűbáját, az ő lelkük is szomjazott a művészi szépre, a kezük reszketett az alkotás vágyában; de lemondtak róla. Csak anyag-talan művészetet ismertek, dalt és költészetet. Ám eljött a lelkök teljessége és felszabadítottam őket, mikor a formai szépben nem az anyagi csábot keresték, hanem az isteni törvényt — és azóta bebizonyították, hogy lelkök nem egyoldalú, teremteni tud minden téren, a hol az emberiség kincseit gyarapítani lehet.»

Mintha e szavak varázsára esnék, felhőkárpitok szállnak, oszlanak előttem és a megtisztult síkon büszke homlokzatú épület magaslik elém. Kiképzett rizalit fölött újszerű alakok ágaskodnak, merész vonalú ikerkariatidák nyújtják egymásnak karjaikat a főbejárat fölött. Az előcsarnokban szeliden hornyolt oszlopok tartják a tetőzetet, a csodálatosan szerkesztett apró boltozatok összefutó pontjai itt mesteri oszlopfejekon nyugszanak, amott a mór építészet technikáját követve, lefüggő kőfürtökbe, stalaktitokba mennek át, hogy a belépő stilizált cseppkőbarlangban képzelet magát. Szemem pillantása megtapad egy-egy ponton, a hol a struktív és ornamentális elem egybeolvad, majd élvezettel kúszik fölfelé a bordák élein, az arányosan tagolt vonallabirint záróköveihez. Lám, ez a tér poézise, az eröműtan költészete! «Zsidó szel-



lem alkotása, a mi lelked elragadja és szemed gyönyörködteti,» — súgja most kísérom. Tyrus és Szídon, Hellas és Róma építőmestereivel versenyre kél már ma a zsidó tehetség és megállja helyét a porondon ott, hol korunk nagyjai mérkőznek egymással. Hogy csak néhány nevet említsek, tanuságot tehet erről Messel Alfréd, Simonsohn, Oppler, Marmorek, Marco Trewes, Jaffé Ferencz, Lesser Alfréd, Fleischer, Stiassny, Goldschmidt. De tekints körül hazád székesfővárosában, nézz körül a fejlődés mérföldköveinek során: a magyar kir. pénzügyminisztérium büszke palotája Toronyi Fellner Sándor műve, a kereskedelmi csarnok Kármán és Ullmann alkotása; méltasd egy pillantásra Wellisch Alfréd nemes koncepczióját, a Tavasmező-utczai állami főgimnáziumot. A Dunasoron a Gresham-palota Quittner Zsigmond tudásáról beszél, az Adria tengerhajózási társulat palotája Freund Vilmost vallja mesterének; és ha még nem láttad, tekintsd meg az új zsidó vakok intézetét, valóságos remekmű, Leitersdorfer Béla dicsőségének marandó emlékjele; a zsidó templomépítés nagymesterének Baumhorn Lipótnak műveit ismered, de hol vannak még Révész és Kollár, Márkus Géza, Vágó László és József és sok más jeles magyar építőművésznek alkotásai, a magyar főváros építészeti fejlődésének eme sarokkövei. — Salamon király templomát idegen művész tervelte; — a középkorban keveset építettek a zsidók; a bizonytalanság talaján monumentális építmények nem emelkednek, annak az egy-két ránk maradt nagyobb szabású építészeti műemléknek szerzője aligha volt zsidó; — és ime

most kötetekre volna szükség, ha a modern Európa építkezésében a zsidó szellem osztályrészét akarnók kimutatni.

Ilyenforma gondolatokat cserélgetve, barátságos lépcsőpárkányok között haladunk fölfelé, hogy benyissunk egy kellemes, nyugalmas antériörbe. Zöldfüggönyös magas könyvállványokon bronzok, gipszek húzódnak meg, faragott asztalon a fal tövében portland-váza másolata áll. Régi karosszékben fehér hajú aggastyán foglal helyet; magasba néző, de homályos tekintetű szeme, sugaras homloka magára vonja, lebilincseli figyelmünket. Világtalan poéta az, kinek pillantása magasabb világba réved, olyan, mint a «koldusok őse Homér és királyok őse Osszián» és a mit lát, tollba mondja gyermekének; noha fájdalmas a mit beszél, a hangulat, mely körüle terjed, még sem olyan komor, mint a Munkácsi Milton képén, inkább derengő és harmonikus. Csöndes szavakban száll a gondolat, követve a perczegő toll ritmusát:

Mikor még hajdan rózsák nyiltak nekem,  
Fényes csillagok ragyogtak egemen:  
Egy-egy könny akkor is volt a szememen.  
Rózsáim rég elhervadtak,  
Csillagaim elhamvadtak,  
A könnyeim, a könnyeim megmaradtak.

Az öreg Lorm Hieronimus az, a ki így énekel. Kora ifjúságától kezdve testi bajokkal küzdő; az érzékszervek, ezek az áramkapcsolók, melyek szellemünket a világgal összekötik, nála korán fölmondták a szolgálatot. Ifjúkorában elvesztette hallását, öreg napjaira látását, de testi korlátozottsága mellett szellemi

erejével nagyra vitte. Ez a lírikus Schopenhauer, a «Napoleon Jeromos», «Wanderers Ruhebank», az «Ausserhalb der Gesellschaft», «Ein Schatten aus vergangenen Tagen» szerzője, a mint magam előtt látom, a szellemi élet csodás titkát a maga kifürkészhetlen mivoltában veti eléem és eszembe jut Nietzsche mondása: «A zsidónak homloka körül őseinek asztrál szellemei lebegnek». Csakugyan mintha ragyogó sziporkák lengenének aureolában körulte, tündöklő nevek kápráznak a fénysugárban: Kulke, Mosenthal, Kalisch Kompert, Mauthner, Auerbach, Frankl, Franzos, Heine, Börne, Jules Janin, Blumenthal, Brandes; és meghosszabbodik a sáv, fényszóró forgatagban, gyűrűző körökben tovahúzódva mint egy ürben lengő életgazdag atómspirál, új meg új nevek: Bernstein, Nordau, Jungmann, Kiss József, Dóczi, Frug, Bialik, Rosenfeld. És a kíséző szellem, mely mellettem vagyon, magyarázni kezd: «Látod, amott következnek a tudomány papjai. Elöl a zsidó tudomány képviselői, ezek az el nem ismert imperátorok, a kik területeket hódítottak maguknak; túlnan látod a bölcselőket, egyet-kettőt te is megösmersz; a dicsőség pantheonjában megfér egymás mellett Majmonides és Spinoza, Steinthal és Cohen; hozzájuk csatlakoznak a természetvizsgálók, mint Kohen Emil az afrikautazó, a közettani mikroszkópia mestere, Magnus Henrik, Liebermann a berlini professzor, a német vegyészársaság elnöke, Mayer Viktor az aldoxinek felfedezője és a híres orvosok, mint Kaposi, Bamberger, Lombroso, Marmorek, Neisser és a többi... Az egyik az ember elméleti gondolkodását mélyíti, a másik testi egészségét vérteti körül és

boldogságát védelmezi, a harmadik gyakorlati célokat mozdít elő, az iparnak teremt segédeszközöket, de sőt még a művészetnek is szolgálatot tesz, mint példaképen a festőanyagok vegyészei...

Csodálatos, a mint hallom e szavakat: festőanyag, művészet, egyszerre csak megváltozik előttem a szin-  
tér és festmények között, képtárlaton találom magam. De nem a berlini zsidó művészek kiállításán vagy a Kassirer szalonjában, sem a kopenhágai zsidó mű-  
tárlaton, a hol a nagy Liebermann Miksa nem kevesebb mint 47 festménynyel szerepel, hanem kép-  
tárban, a hol a számtalan nem zsidó kézből eredő mű-  
recek között történetesen Matejko nagy vásznai előtt állok meg, az egyik «Sapiéha kiátkozása», a másik: a «lublini országgyűlés». Miközben meleg érdeklődéssel nézem a szingazdag festményeket, a művészi csoportokba szerkesztett lüktető életet, mely a magas szenvedély megszólamló kifejezésével hat reám: eszembe ötik, hogy ezeket a megkapó törté-  
neti képeket egy érdekes sorsú zsidó művész, Redlich Henrik metszette rézbe, úgy hogy a metszetek mű-  
értékben vetekednek az eredeti festményekkel. Mint Louis Jacoby rokon lélek volt a XVI. századbéli Sodomával, a kit úgyszólván fölfödözött, mikor annak eredetije után metszette «Alexander és Roxane házasságá»-t, a minél lélekvonzóbb és andalítóbb, ne-  
mesebb és bájosabb dolgot képzelni se tudok, oly érte-  
lemben Redlich Henrik ikertestvér Matejkóval. Nem volt több mint 10 éves, mikor 1850 telén Oroszor-  
szágból Boroszlóba vándorolt, a hol Bauer Adolf (Morgenstern Lina irónő apja) fogadta magához a



félig megfagyott, bolyongó gyermeket, onnan Kalischba került dr. Goldberg orvos és filantrop házába. Ott nyílt alkalma Galiczin herceget egyszeri látás után emlékezetből lerajzolni; ezzel megnyerte a herceg kegyét, kinek védnöksége alatt megtalálta a fényes jövő felé vezető utat. A kis hazátlan orosz zsidó gyerek az 1889. évi első párisi világkiállítás nagy aranyérmének nyertese lett.

Figyelemre méltó dolog, hogy ezek között az orosz és lengyel zsidók között mennyi a kiváló tehetség. Ott van Lewithan Izsák, a fölkapott tájképfestő, a ki talán részben modernizmusának köszönheti keresettségét. Ries Teréza Feodorovna, a grandiózus Luczifer, az álomjáró és egy csodálatos síremlék alkotója, melyben maga az anyag fejezi ki a halhatatlanság eszméjét, az örök vágyat és hitet, a mint a felhők közül előtűnő égi Kar magához öleli a vágyittasan magasba lebegő ifjú alakot, ez a finom és értelmes szobrásznő — orosz zsidó leány. Magidey, a legelőkelőbb arczképfestők egyike orosz zsidó. Bernstamm párisi szobrász Rigában született és Pétervárott tanult, olasz földön fejlődött, Párisban aratott diadalt. Ő a francia szellemi nagyságok megörökítője, a gall lángész és kiválóság szobrász-funerátora, a francia pantheon elsőrendű gazdagítója és benépesítője. Nagy Péter czár matrózmentő szobrán kívül tőle való Mounet Sully, Renan, Rostand, Coquelin, Berlioz, Rubinstein, Coppée, Lemaitre, Dérouléde, Flaubert, Berthelot, Li Hu Tsang, XIII. Leó, Rampolla szoborképe és a Pailleron-émlék azzal a kecses és diszkréten tartott nőalakokkal, mely rózsakoszorút fon a karcsú piedesz-

tál köré. Orosz származású zsidó Antokolski, ez a titán, a ki a fönségest a realiztikusnak eszközeivel interpretálja, a Mózes-szobor, a Spinóza alkotója, hasonlókép Gabovicz a «Kenyér» csoportozat terem-  
tője, melyben egy ember nyúl a kenyér után, de száz kar tartja vissza és versenyez vele; igaz, hogy a márvány sziklatömbből csak három kar van ki-  
faragva, de száznak látszik; ugyancsak tőle való «Hírek a távolból» a hol nagyapa és unoka között egy levél képviseli a távol csatatéren kinlódó család-  
föntartó apát. Vagy mennyi tehetség van a kis Mundlak Reginában, az orosz zsidó típusok eleven, éles szemű vázolójában! Nem-e többet mond Maimonnak, az orosz festőnek Pogrom képe, mint Hellernek vagy akár a lengyel Fabianszkynak hasonló tárgyú óriási vászna? Hazajött a zsidó katona, a béna hadfi mankóján a harctérről és mit talál otthon? Felesége, leánya meggyilkolva a földön hever, a hullák fölött közönyössé kövült arczczal imádkozik egy halottörző vén zsidó, a lakás földülva, az ablak-ráma lefeszítve és a falon fehérlik egy rongyos papirczédula e sok ábrándot kifejező szóval: mizrach, kelet felé!

Mért oly tehetségesek ezek az orosz fiúk? Én Istenem, ki tudná azt megmondani. Talán a tömeg szüli a kiválóságot. Talán a nyomás, mely az emberre nehezül, izgatja a szellemet, feszíti meg a lélek húrjait. Talán művészetük titkának legfőbb kulcsa a hit. Nem ott nőttek föl, a hol «kőszobrok néznek az ősi csarnokon», nem gyötri őket a művészettel való ellakottság és csömör, ők még mámoros áhitattal,

lelkesező hittel veszik kezükbe a mintázófát és az ecsetet; hisznek a művészetben és csak a hit tud teremteni. Hit nélkül lehet valaki mesterember, találekony ujdonságokban, szokatlan vonalakban, zöld, vörös és lila, hideg és meleg árnyékokban, de teremteni, új belső dolgot megsejdeni, az embert kiérezni és kifejezni, a mi lelkünket megragadni és megrendíteni, kedélyünkön a kinyilatkoztatás erejét gyakorolni hit nélkül nem lehet. A legnagyobb művészek azok, a kikben nem hal meg a hit. Dhurmer Levy csak a rútnak igaz kommentátora, spanyol koldusai, meg a tangeri vakok leprozus ábrázataikkal, fehér szemekkel rettenetesek, Bloch Roger Pál a francia szobrász, a ki a márványba beleviszi a bronz technikáját, mély árnyékokat, erősen határolt világosságokat faragva ki, mert az jobban illik az ő tárgyához, mint az antik világ kellemes kerekdedsége és teljessége, kongató rémes hangon szól hozzánk — Meunier-féle hang kondúl felénk az éhség szobrából, a hol egy éhező anya szoptatja gyermekét — de mind a kettőben hit van és a hitben erő.

Művészek, a kiknek mondani valója van, legyenek zsáner- vagy arcképfestők, emlékművek vagy apróságok alkotói, gazdagítják az emberi lelket és hódolatot érdemelnek — akkor is, ha zsidó eredetűek, mint Horovicz Lipót és László Fülöp, Oppenheim Mór vagy Kaufmann Izidor, az egyszerű zsidó élet rejtett bájának ez a revelálója, Sichel Nathanael, a finom női szépségnek Innocentünkre emlékeztető ihletes ábrázolója, Spitzer Emanuel, a két Bendemann, Lesser Uri, Liebermann Miksa, Possart Felix, Moyse, Weiss-

mann Jaques, Jules Adler, Magyar-Manheimer, Szenes, a festők között, a magyar származású Klein Miksa I. Vilmos császár lovasszobrának teremtője, Járay Sándor, Róna József, a Kossuth szoborpályázat korifeusa, Telcs, Kallós, a két Bruck, Dónáth, Charles Sámuel, Benno Elkan, Glycenstein Henrik, Rafael Charles Peyre, Nossig Alfréd, Naum Aronson a szobrászok sorában. Mennyi erő, mennyi teremtő hatalom! Ha együtt működnének, hogy glorifikálják a zsidóság multját, eszméit — apostolok lehetnének.

Különös és sajnálatos, hogy zsidó művész alig foglalkozik a zsidóság dicsőítésével. Sokan glorifikálják mesterműveikkel az uralkodó vallásokat. Igaz, hogy templomaink képzőművészeti díszet nem igényelnek, de «Raphael bibliája» a loggiák képei, Michel Angelo remekei eléggé bizonyítják, mennyire inspirálhatja a zsidó biblia a nagy szellemeket, mikor a biblia lelke megfogja az ember lelkét és cikázó szikrát lobbant az emberi lángész villámokat kovácsoló műhelyében.

Százezernyi a műalkotások száma, melyeknek magva a biblia mezőin termett. A ki a régi világhoz akar fordulni ihletért, nem kénytelen mindigre visszatérni a görög mithológia forrásaihoz, a zsidó szellem örökifjú világa életrevalóbb tárgyakat szolgáltat a nagyot kereső léleknek. Benvenuto Cellini kicsiny sótartójában bizony több az attikai só, mert a tengert meghasító Mózeset faragta reá, mint ha a kopott szigonyú öreg Neptunt véste volna belé. Zsidó Genius, te szülted azokat a nagy gondolatokat, mért



nem ihleted zsidó művészeit, a te zászlóvivőidet, hogy azokat tolmácsolják?

Hiába ihletném, hiába buzdítanám, mond erre a génusz, ez nem az én dolgom, hanem a művásárló közönségnek dolga. A míg a zsidó tárgyú képeknek nincs kelete, addig meddő minden buzdítás. Úgy járnánk vele, mint Fényes László egyik legjobb képével. Ott áll a vásznon a «vicze» mint vörös inges proletár, oly tökéletes a kép, hogy versekre ragad:

«Ottan áll, körül néz, fáradságtól kába,  
Térde lám meghajlik, akár rokkant lenne  
Vállát a csúf hideg fölhúzza nyakába,  
Nehéz kérges ökle lóg mikéntha benne  
Mázsás teher ülne s mely amúgy is fáradt,  
Nehéz ólomsúlylyal húzná le a vállat.»

Műremek ez a kép, de egyoldalú szemrehányás is; gazdag ember nem veszi meg, szegény ember nem veheti meg. Így járnánk a zsidó tárgyú műalkotásokkal is; zsidó ember nem veszi meg, mert szégyell zsidó tárgyú képet vásárolni; inkább madonnákat gyűjt; nem zsidó pedig eleget tesz, ha elismeri és megcsodálja. Hol az a gazdag meczenás, a ki példát mutat? Hol az a műpártoló zsidó közönség, melyből a buzdítás kiindulna, hogy művészeink világi mezőn az igazat hirdessék a széppel? — Pedig a zsidó gondolatnak érvényesülni kellene a művészet minden ágában, a mint polgárjogot szerzett magának a zenében a zsidó gondolat. Zsidó gondolat zenéje szól minden műalkotásban, melyben az általános emberi és az erkölcsi van tolmácsolva. Ilyen a Roger Bloch

«gyermek» című csoportozata, a hol nagyon sovány anyja tartja ölében kövér gyermekét; mintha szólna az a szobor, állj meg ember, ha látsz éhező anyát karjai között jól tartott gyermekével és borulj le az anyai szeretet nagysága előtt. Igen, az ilyen szobrok hangja van, mint a zengő Memnon-szobornak! «Zengő szobrok». — Igen, vannak ilyenek; ezzel a képzetel együtt hirtelen megjelenik előttem az a nagyszerű éneklő csoportozat, Telcs és Kallós mesterműve, a Vörösmarty-szobor, a szózat márványba tömörített apotheosisa — zsidó kéz, zsidó szellem, zsidó megértés és zsidó átérzés alkotása. Hiszen a legkiválóbb köztük most is az, és mikor alkottak, még zsidó volt mind. Ott ül a magas posztamentumon a szózat költője, férfias arczának ihletett fönséges komolysága kifejezi, mily rendkívül komoly ez az ige: «Hazádnak rendületlenül!» És körülötte éneklik a szózatot, csöndesen, ünnepélyesen, de szent elszántsággal és lelkesedve. Kardja markolatát szoritja az agg nemes, hozzája simúl leányunokája, arczán a méla rajongás fényével; a kézműves, a mezei munkás családjával, a diák, az úri anyja gyermekeivel együtt énekli «légy hive oh magyar!» — És ott áll a nagyanya, arcza nemes, nyugodalmas, az aggkor tiszteletet parancsoló redőivel; hozzá támaszkodik serdülő unokája, a bátor fiú, tűz benne a lelkesedés, arczán kemény határozottság, törhetetlen elszántság ragyog, hogy ő is boldog lenne életét ott hagyni a hazájáért a harcmezőn; — és a nagyanya jóságos, fáradt szemével a jövőbe néz, de abban a nézésben erő van, prófétai látás, mintha mondaná: mi a

sírba fogunk hanyatlani, mindnyájan a sírba térünk, nemzedék nemzedék után, de sohasem szabad megszűnni a dalnak, sohasem szakad meg a szárnyaló ige: «Hazádnak rendületlenül!»

Szabadon áradó édes zengzetek, örökkévalóság számára írt magasztos, diadalmas akkordok. csengéstek eloszlik a légben, hatástok a szívben megmarad. Szálljatok... adjatok most vig dalnak helyet. Zümmögő neszből imbolygó szólamok szabadúlnak, zenészek hangolják húrjaikat, perdülő ütemek kerekednek a levegőbe; hangversenyteremben hallgatjuk a szabatos ritmust, melynek pontosságát gép el nem találja, csak a túlfinomult emberi ideg éri el, gyönyörködünk az egymás után gyöngyöző futamokban, melyek pergő jegeczekké változtatják az időt, vagy mintha a dallam aranya egyforma darabokban hullana valamely finom üveglapra. Ám a zenében nemcsak mérték, hanem szín, értelem, gondolat is vagyon. Mindezt hallom és átélem. A bálterem vesztibüljébe urak és hölgyek érkeznek mostan; selyem suhog, vidám kaczaj ölelkezik a jókedv zajával, fényárban úszik a terem, ragyog a csillár, ékszerek villognak, gyöngyök tündökölnék. Élénkebben vág közbe a zene, megszólal a zongora és én úgy érzem, hogy bájos fiatal lány lépett a terembe; vidám futamok csattannak, ez a kedély fürgesége, de közbecsendül egy-egy andalgó, contemplatív, keleties gondolat, mely annak a kedélynek mélységéről beszél. És rögtön sorba áll két hegedű, az egyik széles ezüstcsengéssel, largo, érzelmesen, — a másik magasan, merészen, üveghangokon. A harc az asszonyért, a vetélytársak versengése egy

kiesi szívnek ostromában. Szélesen hömpölyög az érzés hulláma, magasan szárnyal a szenvedély, szédületesen kavargó két növekvő indulat, forog az örvény, a csicsergő hang elnémúl, valami ámulat beszél: hát lehet én értem úgy epedni, így versengeni? Majd nyugodtabb hangok következnek. Boldog fiatal asszony bűbája uralkodik otthonában. Felhőtlen égbolt mosolygása, nyugalmas tenger álmodása, világos tájak napfényes rezge színjátéka él a dalban, rév-öbölnek síma tükre, játszi fodra; az élet zaja con sordino letompítva, nincsen örvény, nincsen vihar — és allegretto szalad az élet. De egyszerre újra elkezdi beszélni az atavismus élő nyelve, a minden alvó érzést kifejező zene. Elhallgatott mint a boldog madár a magas húrnak csattogása, győzelmi ditirambusa, mámoros rapszodiája, de megszólal újra a bűbajos ezüsthang, csalogató csábitón, ábránddal édesen. A kebel mélyén eltemetett ősember érzése, a ki csillagos alkonyban járt szabad ég alatt és szívében vitte nagy boldogságok sejtelmét, nagy szomorúságok terhét és a természet végtelen erejét, forrong most ostromló haraggal a húr zokogásán, határtalan sóvárgás füllasztó heve vibrál, tengermély fájdalom sír az adagio megnyúlt hangjaiban, és lelki küzdelem, gyötrelme, a megkínzott lélek szenvedése, sóhajok vergődése liheg a zongorahangok száguldó forgatagában, és a szenvedély melegében megolvadó lelkek izzanak mint a csillogó ércz — megittasodva hallgatom, midőn odaszól hozzám a szomszédom: «zsidó a ki írta, Wieniawsky Henri, és zsidók a kik játsszák!» Bizonyos büszkeséggel mondja, pedig hiszen már közhely



arra hivatkozni, hogy a zsidó a zenében kiváló; már szinte közhely rámutatni Bizet Györgyre, az új francia iskola megalapítójára, Goldmarkra, a ki csak most helyezett új babért aggkorának havas fürteire, Halévyre, Mendelssohnra, Meyerbeer, Offenbach, Rubinstein, Jadassohn, Hiller teremtő erejére, Reményi, Joachim, Hubermann, a két Wieniawsky művészetére, Alberti Werner, Lasalle Jean, Ney Dávid, Sontheim Henrik fönséges énekére — annak fölösleges igazolására, hogy a zsidó az érzelmek ősi nyelvének nagy virtnója, a kedély és belső élet szubtilis művészetének hivatott tolmácsa és teremtő mestere.

A zene véget ér, magasztos lemondást és lelki megáldozást hirdetnek hangjai, zajos szenvedély csöndes tragédiába, nemes megnyugvásba szenderül; — még a hatás alatt elérékenyülve fordulok kísérőmhöz: Mondd, óh mondd zsidóság geniusa, van-e mindebben a zsidók által szóhoz jutó művészetben valami egyetemes és általános, a mi jellemzi a zsidót? És kísérőm felel: «A hol hitben és művészetben az ember túlemelkedik az anyagon — az a zsidó lélek rokonsága, az a zsidó hivatottság birodalma! Kezdeté a múltban vagyon, folytatása partnélkül való mint a jövő és végtelen mint az én utam!» E szavakkal búcsut is vesz tőlem a nemes jelenség, még nézem ezer vonással fényes arczatát, még követem alakját, majd magamra maradva szólok: «Zsidó genius, téged az Isten csókja ihletett, menj tovább világtörténelmi útagon!...»

Budapest.

*Dr. Hevesi Simon.*

## TÉRJETEK VISSZA, EMBERFLAI.

A 90. zsoltár.

A rendkívül nehéz 90. zsoltár, mely mint «Mózes, az istenember imádsága» szerepel, s a melyet többnyire a múlandó, 70—80 esztendeig tartó életre való emlékeztetés óráiban, halotti ünnepeken és más komoly alkalmakkor énekelnek, elmondanak vagy idéznek, már ezer meg ezer magyarázóra talált és mégis még mindig talány marad. Steinthal H., a geniális bölcész és nyelvbuvár, a ki nemrégiben Karpeles G. «Über Juden und Judentum» (Berlin, 1906) című művében közzétett fejtegetéseivel nem egy exegétát újból kutatásra ösztökélt, úgy beszél róla, mint valami cyclops-műről, melynek kövei nem egymáshoz illően (logikusan), vannak összeillesztve, hanem alakatlan, vakolat nélkül összehalmozott sziklatömbök gyanánt önsúlyuk által kölcsönösen tartják egymást. Ugyanezért a magyarázó nem lehet bizonyos abban, hogy a költő gondolatait biztosan eltalálta. Steinthalnak ezen zsoltárra vonatkozó tanulmánya a következő címet viseli: «Taníts bennünket napjainkat megszámlálni». Ez nála az egésznek középpontja. Szerinte a zsoltárköltő azon bölcs megismerés által, hogy mily kevesek a mi napjaink, az általános emberi semmiség és bűnösség nyomasztó tudatából fel akar emelkedni azon nyugodt és kérő hangulatra, melyben könyörög az Isten kegyelmeért az ő népéhez.

Nézetem szerint az élet rövidségének ezen megismerése a «szív bölcsességének» és ezáltal «Isten

kegyelmének» elérésére eszköz ugyan, de nem közép-pontja a költeménynek. A téma, mely költőnket foglalkoztatja, az imában közvetlenül Isten invokációja után következik és végig vonúl az egészen. Az élet rövidsége döntőleg hat a témára, oly tényező ez, melylyel számol a költő», de nem nagyobb mértékben, mint az Isten haragjáról gyakran felmerülő gondolattal, mely a gyors hervadást megokolja. Azt hiszem, az alapgondolat a 3. versben van kifejezve: «Visszatéríted a halandót a szétporlásig és azt mondod: térjetek vissza, emberfiai!» A költő szenved; vajjon a saját, vagy mások balsorsa miatt? Mindegy, az ő nyomorúsága, úgy látszik, mindenkié és mindenkié az övé is; hervadás, pusztulás, elhalás napról-napra; kínozza őt az emberiség rejtélye, minek a keletkezés, minek a lét, ha minden elmúlik, elhervad, a helyett hogy létezzék és megmaradjon; ha az egész rövid élet nem más, mint napról-napra való jobban és jobban érzett megalázás, megsemmisülésig menő kinszenvedés. Összegezve minden testi erő s végre a halál s így hangzik köröttünk: «Térjetek vissza, emberfiai, porotkhoz.» (A porhoz visszatérni — subu bené Ádám — ily értelemben magyarázza Ibn Ezra). De ebben a versben nincs szó a porhoz való visszatérésről, hanem: «forduljatok vissza — subu! és te így szólsz: térjetek vissza, emberfiai.» A visszafordulás Istentől való elfordulást tételez fel és a költő szerint ebben rejlik az oka a megalázásnak és megtörésnek — dakka —. Ki az, a ki megsemmisíti, agyonsujtja, megalázza az embert? («taséb») «Te vagy az, Isten». Ki tehát az okozója az ember semmis voltának, szomorú sorsá-

nak? Isten. Így kesereg a halandó: te nem kedvelsz engem, rosszindulattal vagy irányomban, te a harag és bosszú Istene vagy! De miért nevezem Istent harag Istenének? Miért haragszik, miért aláz meg engem? Mi hiba van bennem? Istentől való bűnös elfordulás. Hallom az ő hívását: így szólsz: forduljatok újból vissza, ti emberfia. Ez a felemelkedés. Midőn a költő jámborságában a vétkezőt bűnbánatra inti, az ő és a világ állapota elviselhetővé válik, kibékít a megaláztatással és fájdalma az emberi nem mulandóságán és semmis voltán felülemelkedve, helyet ad a szív bölcseségének.

Isten nem azért neheztel és sújt, mert gyűlöl, hanem mert az ember az ő akarata ellenére cselekszik, tiszteletlenül viselkedik, nincs benne istenfélelem. «Uchjirateka ebrateka» és a mint kívánod, hogy féljenek tőled, úgy «ebratekha» a te haragod: a te avatkozásod a földi sorsba; ha visszatér az istenfélelem, akkor Isten megváltoztatja elhatározását szolgálja sorsát illetőleg (vehitnáchém al abadekha). Itt a bosszúálló Isten fogalma helyet ad a szeretet Istenének, a ki kegyelmével eláraszt, a ki megörvendtet és boldogít. A költő-filozófus a költemény főtételében minden eseményt és minden emberi cselekedetet Istenre vezet vissza; «te vezeted az embert, így szólván: térjetek vissza a szabad akarat gondolatával, a szabad emberi önrendelkezéssel. Szabad akaratotok van, önszántatokból fordultatok el tőlem. (Enos és Ádám itt a rosszul nevelt és romlott kultúremler és az egyszerű emberfia ellentétét képviselik. — V. ö. Jeremiás 30, 12. 16.)



Ibn Ezra azt mondja, hogy a költő neve: Mózes, és mivel tisztán isteni dolgokkal foglalkozik: «istenes férfiú.» — Mózesi imádságunk szerzője épp úgy mint Mózes, a nagy próféta és törvényadó, minden ember és minden idők számára írt és gondolkozott. Épp úgy mint Kóhelet, ő is mélységesen átérezte az akkori kor és emberiség vanitas vanitatumát és arra oktatótt, hogyan emelkedjünk föléje és a földi fájdalmak fölé. Körülötte zajlik a világ, eltelve mélységes világfájdalommal, mely nyomorában Istent haragvónak, gyűlölködőnek tartja, mely azt hiszi, hogy tisztaságában fölötte áll Istennek és az istenséget, mint egykor Jób, ítélőszéke elé idézi. Emezeket arra tanítja, hogy eszméljenek fel, legyenek belátással, hogy Isten szeretete nagyobb haragjánál s hogy az nem következik be csoda gyanánt, hanem mint természetes következménye valamely reális oknak, a szabad, bölcsésé lett ember szabad cselekedete kifolyásaként Ez a tartalma a csodaszép költeménynek, melyet, mint Steinthal megjegyzi, a tradiczió más halandónak nem is tulajdoníthatott, mint Mózesnek. Hozzáfűzöm, hogy még azon okból sem, mert nyelvezete sokszor közeledik Mózeséhez, sőt sok benne egyenesen a pentateuchusból van véve. Már az elnevezés is: (1 v.) Mózes az istenes férfiú imádsága, emlékeztet Mózes V. könyve 33, 1.-re: ez az az áldás, melyet Mózes, Isten embere mondott; a 2. vers «Maón lakóhely vagy te nekünk» emlékeztet Mózes V. könyve 33, 27-re, «Meóna előhé kedem» lakhelye az ősrégi Istennek, a 13. vers: «Térj vissza, — meddig még — s változtasd meg szolgád fölötti ítéletet», Mózes II. 32, 12-re: sub

mécharon apeka vehinnáchem al haraa leammeka. Térj vissza haragodból és változtasd meg ítéletedet népedről; ámal veáven: Mózes IV. 23, 21 és más helyekre. Mózes mély filozófiai tartalmú hymnusának magyarázata azon eredményre vezet, hogy ezen zsoltár élére semmiféle szó nem alkalmas annyira, mint az egésznek alapvető gondolata: térjetek vissza emberfiai!

Zsoltárunk 17 versszakában a következő logikus elrendezés van: 1. és 2. vers: Isten invocációja. 3. vers: a két részből álló téma. 4.—11. vers: a téma első tételének, az emberi élet semmis voltának fejtegetése. 11.—13. vers: a második tétel, a visszatérés kifejtése. 13.—17. vers: Isten kegyelmeért való könyörgés.

Az 1. és 2. vers az elnevezés szerint «Mózes, az istenes férfiú imádsága». «Uram! Menedék voltál te nekünk nemzedékben meg nemzedékben. Mielőtt hegyek születtek és létesítettél földet és világot és öröktől örökké te vagy Isten».

Ezen invocáció magába foglalja a Mózesi isteneszme hűséges felfogását és visszatükröződését, minde- nek előtt pedig a királyok királyának, Adonáj, Úr, szokásos elnevezését, az ő világfölöttiségét; sem tér, sem idő nem korlátolja őt, hanem ő benne foglaltatik az ég, melyet Mózes V. könyvében Isten szent lakóhelyének nevez. De ezen ég nem az ő, az örökkévaló lakóhelye, ő minden lokális felé emelkedik, számunkra ő maga az ég, lakása és otthona, melynél menedéket keresünk szükségünkben; ily alakban képzeltük el az istenséget minden időben és minden

nemzedékben. Ezen istenség nem csak a világegyetem legmagasabb térségei fölött, hanem az idő fölött is áll, mielőtt minden földi létrejött, magasságok, mélységek, szerves és szervetlen természet, «hegyek, föld és világ», mielőtt mindebből ólam: világegyetem létesült, míg ez létezik és a mi azután következik, tehát a mindenség multja, jelene és jövője, mindez mint múlandó elmarad mögötted, mert te Isten vagy, azaz, az örökkévalóság, melyből létrejött az időbeliség. De vajjon önmagából-e? Nem, — vatchólél — Isten keletkezni, születni, létesülni engedte azt, mert te vagy a teremtő őserő, a Mindenhatóság».

«A 3. vers: Visszatéritek a halandót a szétporlásig és azt mondod: térjetek vissza, emberfiai, Ádám gyermekei!» Uram! a szenvedő ember hozzád fordul, mert kínozza őt a por szülöttének rejtélye. Mi vagyok, mért múlok el oly hamar, alig születtem, máris el kell vesznem, siralomvölgy-e a mindenség körülöttem? Szeretetből teremtettél-e engemet, valamint a mindenséget? Szeretet az, ha szenvedek ad dakka, a megsemmisülésig, a szétporlásig? — Istenem, te mindenható vagy, de hol van a mindent szeretettel átölelő? Őt keresem én semmis voltomban, emberi fájdalmamban. Enos, a dölyfös «Übermensch», a ki föléd akarna kerekedni, megérdemli a fenyítést, mert vakmerőségében bünt követ el és megfélekedzik arról, hogy ő Ádám fia — ekkor így szólsz hozzá: Térjetek vissza!

Imában fordúlok feléd és az imádság panasszá válik akaratom által történő lealáztatásom miatt. De mégsem! Hallom hangodat, szólsz és megértem szavadat, megérti valamennyi ember: «Emelkedjetek

fel a megaláztatásból, subu bené Ádám, forduljatok vissza, vissza emberfiai, térjeteK vissza!» Téves volt panaszom, tévedés vagy talán bűn, ha imént így szóltam: te elbuktatod, elnyomod az embert; a földi bajok legnagyobb fájdalma bizonyára bennünk rejlik, bűnösök vagyunk valamennyien, elszakadtunk, elfordultunk tőled, s hogy leküzdjük bajainkat, így szólasz hozzánk: Bűnösök, legyetek bűnbánóak! TérjeteK vissza, emberfiai. A megalázásból a felmagasztalásig! Ez képezi elmékedésemenek kettős tárgyát. Vizsgáljuk ezt meg közelebbről. Először is azt a részt, melyben a panasz foglaltatik.

4., 5., 6. vers. «Mert ezer esztendő a te szemeidben, akár a tegnapi nap, midőn elvonúl s az őrszak az éjjelen. Elsodortad őket, mintegy alvásban vannak: reggel mint a fű felsarjad, reggel virúl és felsarjad, estére elhervad és elszárad.» Az én lealáztatásom abból ered, hogy látom, milyen múlandó minden, milyen eliramló az idő és az ember alig különbözik a mező fűvétől, mint ez, olyan az ember, csirázásra így következik hervadása. Az örökkévaló előtt ezer esztendei emberi lét annyi, a mennyi előttünk egy nap, de nem az a nap, melyet reménykedve várunk, hanem egy már elmúlt nap, melyre éjszakán virrasztva, visszagondolunk. Ezer esztendő eliramodását nem tudjuk másképpen elképzelni, mint a napnak egy szakaszát, melyet álomban töltöttünk, ezer esztendőt Isten viharos lehellete elsöpör; s mit észlelünk mi, a kik éjjel virrasztva, vidáman készülünk új reggelre? A «tegnapi nap» álmának képéhez a kezdődő nappal a csirázó és máris hervadó fű képe csatlako-



zik. Reggel virágzóan, megváltozik — chálaf — nem javunkra, hanem kárunkra, úgy, hogy — laerev — este felé nyoma sincs már virágzásnak és növekedésnek, ellenkezőleg, jön a hervadás, száradás, halál. — Ezt látva, ajkunkra tolúl a kérdés: miért van ez ekképen? Ki az oka elhervadásunknak, mely annyi elégiával tölt el bennünket?

7. v. «Mert elfogyatkoztunk haragod által és heved által megrémültünk.» Ha megértük és átértéztük a lealáztatást, te vagy az, Isten, — táséb — ki bennünket, a teremtés koronáját, ennyire juttattál, mert haragszol és félelmetes vagy és haragoddal elárasztod az emberi nemet, hogy ez a felülről jövő égő harag miatt örökös félelemben és ijedelemben legyen. Éppen mindenhatóságod folytán vagyok semmis. — Itt azonban, hol az elégikus költő pesszimiztikus gondolata Isten ellen való daczos és elkeseredett lázadásnak látszik, az elmélkedés végső szavainak bírálatára készíti őt, kétkedik a mondottak igazságában és ezt kérdezi: Vajjon Isten haragja és neheztelése az ő tulajdonságát teszi-e, vagy következménye az emberi akaratnak? Jobb belátásra jutva, de fájdalomából és nehezteléséből még nem engedve, így felel: Isten haragjának oka a mi bűnünk.

8. v. «Magad elé helyezted bűneinket, rejtelveinket arcod világosságába.» A költő ismeri az okság törvényeit: Isten haragszik, mert mi vagyunk annak okai: Őt tesszük felelőssé addig, míg arra a tudatra nem jutunk, hogy gonoszságaink szeme előtt vannak, ritkán valljuk be azokat, cselekedeteinkre vonatkozólag nem vagyunk pesszimizták, részben megfeledke-

zünk vétkeinkről, részben eltitkoljuk. Minthogy be nem valljuk, Isten igazságossága segítségünkre jön és megbocsátja azokat. Büntetése által arra emlékeztet, hogy ő nem a harag és bosszúállás Istene, hanem kegyességgel közeledik a vétkezők felé, hogy azonban a bajokat legnagyobb részt vétkeink idézik elő.

9. v. «Mert mind a napjaink eltűntek felindulásod által, elfogyasztottuk éveinket, mint leheletet.» A vétek felismerése a költőt azon vallomásra készíti, hogy életünk napjai, a rövid időköz «jáménu pánu beebráteka» tőlünk eltávozott — enyhén kifejezve — pánu — az igazságos Isten beavatkozása folytán (ebra=vajaabor). Erre szükség van, de mi vagyunk az okai a megsemmisülésnek [killinu nem azt jelenti, mint rendesen fordítják «befejezni», hanem a 7. versnek megfelelőleg: kálinu = semmivé leszünk].

Semmivé leszünk, mi magunk semmisítjük meg éveinket, életünk legnagyobb részét, önmagunk és nem a harag Istene, mint a 7. vers állítja, úgy hogy lehelethez vagy — hege — eliramló gondolathoz hasonlítanak. — Most összezegezi a napokat és éveket, melyek közül, úgy véli, a napok egy részét Isten kevesbíti, az évek legnagyobb részét az emberi eltévelyedés megsemmisíti és ezen leszámolás által nem csak az élet múlandóságára és rövidségére emlékeztet, hanem annak a megfontolására is, hogy mennyi marad még hátra, hogy teljesítsük az intelmet: térjetekek vissza! Találóan tér át a következő szavakra:

10. v. «Éveink napjai — van azokban hetven esztendő s ha jó erőben, nyolczvan esztendő; és büszkeségünk: fáradság és baj, mert sebesen elillan

s mi tova rebbentünk.» Az élet tartama rendesen 70—80 év, utóbbi, ha jó erőben vagyunk, ennek legszebb szaka a munkálkodás ideje — rahab — de a fáradozás és erőlködésen kívül magában rejti a bajokat és igazságtalanság által okozott szenvedéseket is. Ez Ibn Ezra szerint az ifjúkor és az erőteljes férfikor ideje. Az embernek ezen büszkesége, ezen legszebb életkora villámgyorsan elsiet és azután beáll a kimerültség. «Tovarebbentünk,» — vanáufa — nem alkalmazható az emberre, legkevésbé ott, hol az idő beosztása után tisztán pleonasmus volna. «Az idő elsiet, gyorsan mint a villám és mi tovarepülünk vagy tovalebegünk» — ez ugyanaz volna. A zsoltárköltő többet akar mondani, szembe állítja az ifjúkor pompás munkaidejét a vég előtt bekövetkező kimerülés időszakával, gyorsan kifáradunk és az aggkornak nincs értéke. Ha számítást teszünk és levonjuk, a mi felséges volt, csakis kevés marad meg arra, hogy kövessük a hívó szót: térjeteK vissza, emberfiai!

A talmud (Sabbat 89 b.) más módon tanít arra, hogy életünk számadását felállítsuk. Ézsájás 63. verséből kiindulva, levonja az első bűnnélküli, vagyis a hagyományos fogalmak szerinti (v. ö. Mózes 14) felelősség nélkül való 20 esztendőt az élettartam 70 évéből, azután az éjszakákat, melyekre 25 év esik, s azután 12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> évet számít imádkozásra, táplálkozásra és szükségletekre. A mi korunkban következőképpen kell számítanunk: Élettartamunk 70 évnek  $\frac{1}{3}$  része az álomra,  $\frac{1}{3}$  része hivatásbeli munkálkodásunkra esik, míg a többi hivatásunkra való előkészülettel, élvezteKkel, család, állam és emberiség

iránt való kötelességünk gyakorlásával és minden egyébbel van kitöltve. Közelebbről megvizsgálva így áll életünk számadása: Gyermekkorunk 5 esztendeje és a rá következő 10 iskolaév nem jön tekintetbe, a fennmaradó 55 évből  $18\frac{1}{3}$  évet átalszunk, 6 munkanapot 8 órai munkával számítva kerek számban 16 esztendei munkát kapunk.  $55 - 34\frac{1}{3}$ , marad  $21\frac{2}{3}$ . Évente 64 pihenő és ünnepnap 55 év alatt 3520 napot = 9 évet 235 napot, kereken  $9\frac{2}{3}$  évet ad.  $21\frac{2}{3} - 9\frac{2}{3} = 12$ . Naponta egy óra esik táplálkozásra, ez  $365 \text{ óra} \times 55 = 20075 \text{ óra} = 836 \text{ nap}$  vagy kereken  $2\frac{1}{3}$  év. Ezt levonva 12-ből, marad  $9\frac{2}{3}$  év. Most gondoljuk meg, hol marad időnk államszolgálatra háborúban vagy békében? Hol szórakozásra vagy élvezetekre családunk körében, vagy azon kívül? Hol a betegségek és gyógyulások ideje? Kérdés: maradnak-e évek vagy napok, avagy talán órák arra, hogy embertársaink, szüleink, házastársunk, gyermekeink iránt való kötelességeinket teljesítsük, hogy az ember-szeretet műveit ápoljuk, hogy részt vegyünk szükölködők nyomorának enyhítésében, jótékonyságban, betegápolásban, halottak temetésében és gyászolók vigasztalásában; azután Isten és vallásunk, hitrokonaink és intézményeink iránt való kötelességeink teljesítésére. Hol marad időnk Isten országának előkészítésére, örökkévalóságunk és halhatatlanságunk megalapítására? És ha el is érnénk 70, 80, vagy 100 évnél többet, mégis megmarad a kérdés:

«Maradnak-e évek, vagy csak napok is arra, hogy alkalmunk legyen a fenntől jövő hívó szózatot követni: térjetek vissza, emberfiai!?» Itt kezd csirázni a



bölcscséválás eszméje, melyet a következő 12. vers a napok megszámlálásával hirdet. De a bölcscséválást előbb a szenvedések fölött való elmélkedés közvetíti: miért a baj, a szenvedés, a földi lét rövidsége, elillanása, miért?

Mert Isten neheztel. Miért neheztel? Mert az ember bűn és véték által elfordult tőle. Ha visszatér, úgy beismeri, hogy Isten haragja szükséges, sőt üdvös volt. Mert nem az ember kárát akarta, hanem javát, a bölcsesség kezdetét, Isten félelmét, az etikát. A költő ezen istenfélelemre való átmenetnél ezt kérdezi:

11. v. «Ki ismeri haragodnak hatalmát s a mely olyan, mint a félelmed, felindulásodat?» A zsoltárköltő, a ki Isten haragját az ember bűnbeesésére vezette vissza (8. v.), most Isten haragjának fenségéről beszél, ezzel kezdődik az ő felemelkedése. Óz apéka itt nem erőt és hatalmat, hanem fenséget és a harag magasztosságát jelenti, a magasztosság a harag megismerésének okában mutatkozik. Az Isten-ség haragos beavatkozása felemel és nem aláz meg, lássa be az ember, hogy a földön Isten iránt való tisztelet az, a miért Isten haragra lobbant. A harag magasztos voltának ezen beismerése teszi a fordulópontot tanítókölteményünkben és ez vezet át köteles cselekvésünkhöz.

12. v. «Napjainkat számlálni ekkép tudasd, hogy bölcs szívet nyerjünk.» Köteles cselekvésünk a csak napokat számláló élet bölcs használatában rejlik. A helyes számítás — minjan, mána = meghatározni — nagyobb eredményt ad, mint a mennyiség felületes száma és mennyivel inkább a helyes, becsületes

számítás, melynél a fennt felállított élet és évi számadásból semmit sem hallgatunk vagy titkolunk el. Ez rávezet arra a bölcseségre, hogy napjainkat a felséges, örök Isten szolgálatában használjuk ki, ezen bölcsesség kezdete: istenfélelem. E nélkül okatlanok voltunk; hívó szózatára: térjete vissza! az oktalan szív bölcsesé válik. Ezen szózattal: térjete vissza, emberfiai! szembenáll: térj vissza, Istenség, örökkévaló, mindent szeretettel átölelő! El a harag gondolatával, mely akkor keletkezett, midőn megszűntünk szolgálid lenni.

13. v. «Fordúlj felénk, Örökkévaló — meddig még? — és könyörülj meg szolgálidon.» A reflexio halad: Isten haragját érezte az oktalan szív, a mely gonoszságában letért az istenfélelem útjáról, most pedig így szól az élet komolysága által bölcsesé vált szív, vagyis vallásossá lett lélek: térj vissza, Örökkévaló, nagyon soká időztem haragodnál, mely eltakarta fenségedet, mert nem voltam Isten szolgálja, most azonban, midőn azzá lettem és lenni akarok — hinnáchém al abádeka — légy szeretettel irányomban, könyörgök, mint Mózes az aranyborjú vétke után, változtasd meg a végzetet, váltsd haragodat jóságra és mutasd meg, hogy nem a harag Istene, hanem a szeretet Istene vagy.

14.—16. v. «Engedj jóllaknunk reggel szeretettel, hadd ujjongjunk és örüljünk minden napjainkban. Örvendeztess minket, mint a hány napon át szenvedtettél, a hány éven át bajt láttunk. Jelenjék meg szolgálidnak a te cselekvésed és a te diszed gyermekeiken.» A keserűség érzete, mely a zsoltár nagyobb

részen átvonúl, eltűnt, a pesszimizmus elenyészett, a fenséges ima végső mondataiban nyoma sincs a földi siralomvölgynek, mintha nem is ugyanazon költőtől származnának. Ezt a szív bölcsesége idézi elő — lebab chokma — az istenfélő és Istenben bízó. Ha előbb arról szól — babóker jáczicz vechálaf — hogy az ember reggel virágzik és mindjárt megváltozik, hogy elhervadjon, úgy most abban reménykedik, hogy már kora reggel eltelünk Isten kegyelmével és ujjongás, öröm lesz minden szavunk, mely számunkra rendelve van — bekol jámeká. — Az évek és napok folyamán elszenvedett megaláztatásokért gazdag kárpótlás lebeg szeme előtt azon kevés napra, melyet Isten szolgája gyanánt bölcsen felhasznál, ekkor fogja magát örömmel kárpótolni mindazon bajért és nyomasztó érzésért, melyben a hosszú, elvesztegetett napokon át része volt (15. v.). A bölcs szemében ez a jósággal való elárasztás Isten legsajátosabb cselekvése. Az ő műve — póaló — mint Mózes mondja, tökéletes (V. k.), azt kívánja, hogy nyilvánvalóvá legyen szolgálai előtt, ismerjék fel a szeretetet azok, kiket Isten szolgálaiul szemelt ki és fenséges fényének sugarai töltsék el a jövő nemzedéket, a jámborok gyermekeit, hogy ne legyen többé visszaesés és ne lássák többé Istenben a harag Istenét. (16. v.) A költő, ki gondolkodásával felküzdötte magát Istennek, mint a szeretet megtestesülésének imáadására, jámbor óhajtással fejezi be költeményét, melyen egyszersmind keresztülviláglik témájának végeredménye: Kivánom, hogy a szeretet sohasem mint harag, hanem mint kedvesség

és báj — nóam — mutatkozzék és kétszeres befolyása legyen 1. akaratumkra, tettünkre és sikereinkre, 2. vallásos megerősödésünkre.

17. v. «S legyen az Úrnak, a mi Istenünknek kelleme mirajtunk s kezeink munkáját szilárdítsd meg nálunk, s kezeink munkáját — szilárdítsd azt meg.» Legyen állandó, vagyis legyen részünk a szeretet áldásaiban. Ez bekövetkezik, ha a tovaillanó idő és viszontagságok tekintetében saját cselekedeteinkre gondolunk, a helyett, hogy Isten haragjában keresnök okaikat. Isten szeretete így szól hozzánk: térjetek vissza, emberfiai! Kövessük a hívó szózatot és tegyünk erről bizonysgot kezünk munkája és cselekedeteink által. Ez volna első teendőnk. Isten szeretete segítse, szilárdítsa jó szándékainkat, hogy nemes cselekedeteket, istenfélő tetteket hozhassunk létre, hiszen ez annyit jelent, hogy «térjetek vissza Istenhez.» Szavainak követése által az ő kegyelmes uralma, az ő szeretete erősödjék (kónana alénu nem jelenti ugyanazt, mint kónenéhu, előbbinél nóam alany, utóbbinál tárgy. V. ö. Rasi és Ibn Ezra). Kezeink munkája erősítse meg Isten kegyességét, úgy hogy imánk teljesülését bebizonyítsuk, bebizonyítva lássuk. A költemény emlékeztet Elihu szavaira Jóbban, melyek a földig sújtottat arra tanítják: Isten által küldött szenvedés nevelőeszköz Isten kezében. Ezáltal jut az ember önmegismerésre és a kísértés megtanítja arra, hogy a benne szunnyadozó bünt tisztán felismerje. A ki a szenvedések célját ennyire felismerni képes, arra nézve áldás forrása, sőt épen-séggel Isten szeretetének bizonyítékává válik. (Lásd



Wildeboer, Gromingen, 1905-ben megjelent művében: Die Literatur des A. T. 379. l.) Kis theodiceánk 4. részének befejezése, mely azon kérdéssel kezdődik: ki ismeri haragodnak hatalmát stb. nem hangozhatna méltóbban és magasztosabban, mint «vijhi nóam.»

Legyen felettünk a mindent átölelő szeretet kegyessége. A gondolkozó imádkozó az okság törvénye szerint fejti ki és érleli meg a vétektől a bűnbánathoz, a haragtól a szeretethez való visszatérés szellemi gyümölcsét. A világfájdalommal eltelt költő isteni nevelése a napok számbavételének bölcseségével kezdődik, a mi egyet jelent egy istenfélelemmel eltelt élet szabad akaratelhatározásával a földi vándorlás arasznyi rövid időtartamában. A szeretet Istenében való reménykedés kezdete ez, melyet kezeink munkája által bánatban és örömben, balsorsban és szerencsében megtartunk és megerősítünk és a mely átváltoztatja a 70 vagy 80 esztendő borongó emberfiát Mózes, az istenes férfiú derüs követőjévé, a kinek az örökkévaló és az öröklét otthona és menedéke nemzedékről-nemzedékre.

Hamburg.

*Dr. Leimdörfer D.*

---

## BERÚRIA.

Költői beszély.

Megőszült rabbi Mair becsületben,  
Isten kegyeltje a jámbor tudós,  
Ki sem tud nála prédikálni szebben,  
Bölcs ő, mint a próféta, mint a jós.

Elszállt a hire messze más vidékre,  
Csak tisztelettel említék nevét.  
Ha útvjáról megtért házába végre,  
Bűvös nő várta, mint napkelte szép.

A hitves mintaképe volt az asszony,  
Ki oltárhoz kísérte hajdanán,  
Hogy vele együtt rózsákat szakasszon  
A szerelemnek bűbájos honán.

Még férfit édesb nő nem boldogított,  
Mint ő, Berúria, a bűvölő,  
Édesb sugár szerelmet sohse szított,  
Mint a minő szeméből tört elő.

Nemcsak bűbájjal díszíté az Isten,  
Lelkébe bölcseséget is lehelt;  
Tanácsáért, mely fényt útvjára hintsen,  
A vándor messze földről útra kelt.

A legnagyobb úr, hogy szivébe vesse  
Az üdvöt, két fiút adott neki,  
Kiknek szépsége jóssággal tetézve,  
Dicsőségük nagy földön hirdeti.

És rabbi Mairt a családi körben  
Az üdv borítja, mint a tiszta ég.  
A két fiú mint evetke szökken  
S a hű nő szive mindig érte ég.

A templomot hűséggel látogatta  
S bár néki sem volt minden a mi kell,  
A jövedelme harmadát odadta,  
Szegény tudósok közt osztotta el.

A péntek esti istentiszteletről  
Templomból jön most, szive áhitat  
És benne oly mély tiszta ihlet rezdül,  
Mely a meny országáig ver hidat.

Házába tart, hogy megtisztelje ottan  
A szombatot, mint vőlegény arát,  
Hogy ünnepelje e napot nyugodtan,  
A teremtésnek emlékoszlopát.

Az asztalon, bővös fényt szerteszórva,  
A hétkarú nagy olajlámpa ég.  
A két kalácsnak ékes takarója  
Aranyhímzésü — minden tiszta, szép.

Mi várja? Nem sejté! Micsoda nagy gyász,  
Micsoda átok, micsoda pokol!  
Hogy meghalt édes boldogsága s mint váz  
Mered föléje! Üdve nincs sehol!

A két sugárzó ifju lény kilobbant,  
A rabbinak nincs többé gyermeke!  
Kinek szive minden szegényért dobbant,  
Őt sujtja épen szörnyü végzete!

A gyermekek játék közt kútba buktak,  
A víz kioltá ifju életük.  
Mire kihúzták őket már halottak,  
Anyjuk szeme rájuk hiába süt.

Rájuk hull, csókja forró, karja ringó.  
De nem segít, bár megtör a kebel.  
Kimúltak ők, miként letör a bimbó;  
Az anyjuk könye sem támasztja fel.

Ébreszti őket! Mind hiába! Végük!  
 Az Úr trónjához szállottak fel ők,  
 Anyjuk hiába hullat könnyet értük,  
 Nem szánja a halál a szenvedőt!

E sorcsapást nem éli túl a rabbi,  
 Ha készületlen a nemes kebel!  
 Az asszony könye most megszűnt szakadni —  
 Az özvegy gyászát hadd kerülje el!

A holtakat másik szobába vitte,  
 Lecsendesíté háborgó szivét.  
 Ne lásson itt a gyászból férje mit se,  
 Ha áhitattól eltelten belép.

A rabbi jött. Benyitott a szobába,  
 Hol élete hú társa várta őt;  
 Nemes hűséggel karjait kitárta.  
 Szivére zárta hűn a szeretőt.

S az asszony így szól — «Nagy gond bántja szivem,  
 Mester, tanácsot adj e kis tanyán!  
 Egy szent ereklyét őrzök régen, híven —  
 Rám bízta azt valaki hajdanán.

Megőriztem e drága kincset máig;  
 De visszakéri mostan. — Mit tegyek?  
 Azt hittem az enyém marad halálig,  
 S hogy visszaadjam — szivem oly beteg!»

A rabbi szól, beszéde mint a zsoltár:  
 — «Te kérded tőlem, drága feleség?  
 Nem adtad vissza rögtön? Még haboztál?  
 Ha visszakéri — ennyi már elég!»



— «De kedves férjem, már is visszaadtam,  
Bár nagy bú gyötri lelkem e miatt!  
Azóta könnyem is hull szakadatlan,  
Az ég óv, hogy szívem meg nem szakad.»

A rabbi kezét sírva megragadta:  
— «Emlékezz vissza, mit mondtál elébb!  
A reám bizott kincset visszaadva,  
Hiven megtettem, mit kívánt az ég.»

S föltárja most a másik szobaajtót,  
Fehérben ott feküdt a két halott,  
El nem torzítá a halál a bimbót.  
Oly szépek ők ott, mint az angyalok.

A rabbi fölzokogva hullt reájuk,  
De gyászát nyomban leküzdötte már,  
Föállt, így szólt: — «Lesujtott bús haláluk —  
De Isten él — szívem vigaszra vár.

Az Isten így akarta, belenyugszom!  
Az Isten el nem hagyja híveit!  
Habár a föld poráig is lesujtson,  
Nem zúgolódom! — Ő akarta így!

És téged rendelt mellém, drága asszony,  
Hogy ily bölcsen megmentesd férjedet,  
Hogy fényes elméd ott vigaszt fakasszon,  
A hol a nagy gyász mindent eltemet!»

Budapest.

*Varsányi Gyula.*

## MESÉK ÉS MONDÁK A FARIZEUSOKRÓL.<sup>1</sup>

A felek kedvezése vagy gyűlölsége az egyéniségeknek is eltorzítja képét.<sup>2</sup> Mennyivel inkább torzúl pártnak a képe, ha annak emlékét az ellenfél őrizte meg. Ritka közösség keserülte ezt meg annyira mint a farizeusok. Róluk való történelmi *tudásunkat* javarészt ugyancsak farizeusoknak, Josephus Flaviusnak és a talmudnak köszönjük; rólok szóló *ítéletét* viszont a közvélemény a farizeusok ellenfeleitől veszi át mindenestül.

A farizeusok a második templom idején szemben állanak a czaddukeusokkal és az essenusokkal. Az essenusoktól, ezektől a világkerülő, békésen rajongó zsidó szerzetesektől elválasztja őket érzékük a valóság iránt, ragaszkodásuk a világhoz. A czaddukeusoktól számos szertartási és politikai árnyalat különbözteti meg őket; mélyebbre ható eltérés, hogy a farizeusok nagyra becsülik a hagyományt; a leglénye-

<sup>1</sup> Kötelességemnek érzem, hogy dolgozatom küszöbén helyre igazítsam egyik súlyos tévedésemet, a mely a tavalyi Évkönyvbéli rokon tárgyú cikkembe csúszott. Ott (248. l.) Ferid-eddin Altar t zsidó perzsa költőnek mondtam, holott ő a perzsa nemzeti irodalomnak egyik büszkesége. A jámborúl együgyű ácsmesterről és Mózesről szóló monda, melyet Ferid-eddin Altar földolgozott, perzsa nyelvű héber írásban maradt ránk, tehát nyilván elterjedt a perzsa zsidók közt, de a mohammedán perzsa irodalom talaján nőtt.

<sup>2</sup> Von der Parteien Gunst und Hass verwirrt, Schwankt sein Charakterbild in der Geschichte. (Schiller, Wallenstein, Prolog).

gesebbet pedig az Apostolok Cselekedetei (XXIII., 8.) ekkép állapítja meg: a farizeusok vallják az örök életet, az angyalokat, a lelket, a czaddukeusok tagadják.

Ilyeneknek tünteti föl a történelem a farizeusokat. De a mai művelt köztudat másként ítél róluk. Ítéletét tisztára az evangéliumok egyes indulatos támadásaiból meríti.<sup>1</sup> Ezek a támadások részben későbbi, Jézus utáni korból erednek. Maga Jézus jóval közelebb állott a farizeusokhoz, mint a czaddukeusokhoz. Hallgatói, vendéglátói, tisztelői, hivei túlnyomó arányban a farizeusok közül kerültek ki. De még az evangélium festette képnek sem ment át minden vonása a köztudatba, elmosódott a nagyra-vágyás, hogy a nép vezetésére igyekezzenek, el a szenvedélyes hittérítés, hogy tengert, pusztát bejárnak egyetlen egy lélek megnyerésére. A mai közfelfogás szerint a farizeust három fő elem alkotja: 1. a képmutatás, 2. a szertartások nyüge (Werkheiligkeit), 3. a gög: becsméri azokat, a kik náluk kevesebbet tudnak vagy kevesebbet tesznek. (Selbstgerechtigkeit).

Vegyük sorra ezt a három fővonást és világosítsuk meg leginkább a farizeusok körében keletkezett népies szólásokkal, mesékkel, mondákkal, mint a melyekben legközvetlenebbül nyilatkozik meg az öszszesség gondolata, érzése.

Nicht die Kinder bloss speist man  
Mit Mährchen ab.

<sup>1</sup> Főforrás: Máthé XXIII.

## Képmutatók voltak-e a farizeusok?

Ha tekintetbe vesszük, hogy a farizeusok a második templom idejének javában, évszázadokon át egy erkölcsileg érzékeny népnek voltak mesterei, vezetői, már eleve is kizárhatnók, hogy a képmutatás a lényegükhöz tartoznék. Irányítani tartósan csak az tud, a ki maga is szilárd irányt követ. A vak vezetők, a hogy az evangelium a farizeusokat nevezi, a vezetett világtalanokkal csakhamar romlásba zuhanak. A vallásban, csak úgy mint a politikában, akadnak ugyan egyesek, a kik a sokaság hajlandóságának hizelegve, annak élére vergődnek. De egy nép százados története nem lehet ámitás.

Azonban megigértük, nem okoskodással, hanem a farizeus népezés megnyilatkozásával akarunk érvelni.

Nos, oly elkeseredett gúnynyal még az evangelium sem marja a képmutatást, a farizeus névvel való visszaélést, mint maguk a farizeusok. Mind a két rendbeli talmud megőrzött egy régebbi és azért eltérőleg értelmezett lajstromot a 7-féle farizeusról. A palesztinai hagyomány<sup>1</sup> szerint ekkép következnek sorra: Első a vállfarizeus, a ki vállán, közszemlére viszi elismerést váró cselekedeteit. Második az elfoglalt farizeus; a ki minden alól kibúvik azon az ürügyön, hogy őt vallási kötelesség szólítja. Harmadik a mérlegelő farizeus, a ki egy-egy bűnt is megenged magának, csak azt mérlegelve gondosan,

<sup>1</sup> Jer. Berachoth IX., 7. p. 14b.



hogy ne billentse ki az érdemek serpenyőjét. Negyedik a kevésből juttató farizeus, a ki eldicsekszik, hogy csekély vagyonából mégis fordít valamit jámbor célokra. Ötödik a maga bűnét kutató farizeus, a ki kéri, adják tudtára hibáját, majd jóváteszi. Hatodik az istenfélelem farizeusa, mint Jób. Hetedik az istenszeretet farizeusa, mint Ábrahám, a ki még alantasabb ösztöneit is nemesítette.

A babyloniai hagyomány még könyörtelenebb szemlét tart. Első a sichei farizeus, a ki a bibliai Siche (Genesis XXXIV.) módjára önzésből vállalja a jót. Második a lábát ütő farizeus, a ki színlelt alázattal lábát sem emeli a földről és azért egyre-másra kőbe botlik. Harmadik a vérző farizeus, a ki behúnyja szemét, nehogy nőt meglásson és azért falba vágja a fejét. Negyedik a mozsárfarizeus, a ki görbül, görnyed mint a mozsár. Ötödik az érdemhajhászó farizeus, a ki kérdi, hol van még valami-féle kötelesség, a melyet teljesíthetne. Hatodik a szeretet farizeusa. Hetedik a félelem farizeusa.<sup>1</sup>

Későbbi, még kegyetlenebb értelmezés ezt a félelmet a büntetéstől való félelemre, a szeretetet pedig a jutalom iránti szeretetre magyarázza. Így tehát egyáltalában nem léteznék valamire való farizeus.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Bab. Szóta 22b.

<sup>2</sup> Ez Rasi magyarázata az idézett helyhez, melyet újabban is követnek, p. Hamburger, Realencyclopædie II, 1043, Levy: Neuhebräisches Wörterbuch IV., 143.; pedig ez az értelmezés már azért is valószínűtlen, mert szerinte a 6. helyen álló jutalomszerető farizeus azonos volna az először említett sicheiivel.

Az ilyen osztályozásnál az önbírálaton át keresztül csillog bizonyos tréfa. Az ilyesmi ma is járja. Mint mikor az embereket olyanokra osztják föl, a kik már be voltak zárva és a kik még nem voltak bezárva. Gondolhatunk arra az adomára, hogy egy philosophus megkülönböztette egyik tanítványát, a ki félreértette, a többiektől, a kik egyáltalában nem értették meg. Egyik ismerősöm csak kétféle zsidót ismer el: a bóchert és a gseftelőt.

Különösen bennünk zsidókban erős a hajlandóság a megsemmisítő önbírálatra. Ez mondatta R. Josuával, hogy a farizeus nő, az egyre imádkozó vagy az egyre böjtölő, a farizeus csapás tönkre teszi a világot.<sup>1</sup>

Ez a farizeuslajstrom, a mely félig simogat, félig ostromoz, nagy népszerűsége tehetett szert. Belekerült ugyanis a későbbi középkor sokat olvasott szórakoztató irodalmába, a XI. századi híres talmudtudós R. Nisszim elbeszélés-gyűjteményébe, valamint a XIII. század művelt barcelonai orvos, Josef ibn Zabarától való «gyönyörűségek művébe».<sup>2</sup>

Ez utóbbi mesével is bélyegzi a képmutatást. Egy jámbor ember annyira elaggott, hogy járnai sem igen bir. De az isteni kegy mégis, valahányszor istenfélő ember halottas menete elhalad mellette, erőt ad neki, hogy ő is elkísérje. Egyszer a szentség hírében álló

<sup>1</sup> Misna Szóta III., 4., B. Szóta 20a—22b., Jer. Szóta 18c—19a. L. Bacher: Die Agada der Tannaiten I., 163., 164.

<sup>2</sup> R. Nisszim: Chibbur jafeh. Velenceze 1544., p. 66b—67a. Josef i. Zabara: Széfer Sa'asúim, Paris 1866, p. 21.

férfiút temetnek — a mi halottkisérő jámborunk nem bir mozdulni; másnap erőszakos, indulatos természetű mészáros holttestét viszik arra, elkiséri. Utána járnak, kiderül, hogy a mészáros kitünt egy érdem által: öreg szüleit, kik már a lábukon is alig állottak, etette, itatta, öltöztette. Viszont az állítólagos szent csak színleg volt istenfélő, valójában hittagadó és így az utolsó tiszteletet, mely a holtnak jár, sem érdemelte.<sup>1</sup>

Még néhány századdal régibb a következő oktató elbeszélés.<sup>2</sup> «Ne viseld Örökkévaló Istened nevét hamissággal», azaz nem szabad imaszijat (tefillint) kötnöd, imaköntöst (talliszt) öltened és a mellett bűnöket elkövetned. A csalók miatt teljesítik Izraél fiai lazábban a tefillin-parancsolatot. — Megesett ugyanis a következő történet. Egy ember pénteken este felé idegen helyre ért; tanakodott magában, kire bizza szombaton át a pénzét. Betekint a templomba, ott lát egy tefillin-talliszszal áhítatoskodó embert. Habozás nélkül átadja neki letétbe a vagyonát. Vasárnapon visszakéri tőle. Az álszent eltagadja, hogy valamit átvett. A rászédett ember Isten ellen zúgolódik, hiszen ő csak az Isten nevében hitt, a melyet a képmutató a homlokán viselt. Éjjel megjelenik álmában Illés próféta biztatással, tanácssal. Tanácsára a megcsalt ember elmegy a csalónak a feleségéhez, mintha ennek a férje küldte volna; tőle kéri a vagyonát és annak jeléül, hogy a férje meg-

<sup>1</sup> Utóbb említett mű, p. 20., 21.

<sup>2</sup> Pesziktha rabbathi, 20. fejezet.

bízásából jön, elmondja neki, ügyebár pészachkor kovászosat ettetek, engesztelő napon pedig lakomázatok. Az álszentnek felesége erre kiadja a visszatartott vagyont.

Így tehát a farizeus elmésség és a farizeus meseköltés egyaránt bélyegzi a képmutatást.

### A szertartások rabjai voltak-e a farizeusok?

Maga a rabbinikus, mondjuk a farizeus irodalom igen sűrűn beszél a tóra jármáról. Kétségtelen, hogy határtalan óvatossággal féltették a tórát és azért a parancsoknak és tilalmaknak nemcsak sövényével, hanem valóságos erdejével kerítették körül a biblia rendelkezéseit. Lehettek és voltak, a kik aztán az erdőtől nem látták a fát, az élet tanításának fáját. De az ilyet maga a misna,<sup>1</sup> a farizeus törvénykönyv, bolond jámbornak bélyegzi és a farizeus csapásokkal együtt a világ megrontói közé sorolja. A jeruzsálemi talmud<sup>2</sup> ily bolond jámbornak példajakép fölemlíti azt, a ki vízbe esett gyermeket pillantva meg, előbb leveti imaszíjait (a tefillint) és közben oda vész a szegény gyermek. — A babyloniai talmud<sup>3</sup> szerint ilyen jámbor bolond az, a ki fulladozó nőt nem ment meg, mert nem illő, hogy asszonyt nézzen. Ha egy régi rabbi, tanna vagy amóra oly farizeusokkal találkozónék, a minő-

<sup>1</sup> Szóta III., 4., B. Szóta 20a., Jer. Szóta 18c.

<sup>2</sup> Jer. Szóta 19a.

<sup>3</sup> Bab. Szóta 20a.



ket V. Hugo (Les paroles du docteur de la loi), Sudermann Johannese rajzol vagy csak Hebbel-nek Sameas-ával, a ki a zsoltárt visszafelé mondja,<sup>1</sup> két szava volna rá: **הסיד שומה**, bolond jámbor.

Az evangéliumnak hatása alatt különösen a szombatnak és az ünnepeknek oktalanúl túlzó tiszteletét vetik a farizeusok szemére. Jézussal azt dörögte-tik a farizeusok ellen, hogy a szombat van az ember kedvéért teremtvé, nem az ember a szombat kedvéért (Márk II., 27.). De ugyanezt hirdeti a régi tannaita midrás is: «nektek szent a szombat, a szombat van nektek átadva, nem ti vagytok a szombatnak kiszolgáltatta».<sup>2</sup>

Társulatunknak egy régebbi Évkönyve<sup>3</sup> már megvilágította azokat a meséket, a melyek a zsidó szombatalást gúnyolják. A középkori meseköltés tud oly zsidóról, a ki szombaton gödörbe esett és nem engedte magát kimenteni. Vasárnapon viszont az ország királya tiltotta meg, hogy kihúzzák. Ha megtartotta a maga szombatját, ne vétsen a vasárnap ellen sem.<sup>4</sup> (A Gesta Romanorum, a középkor népszerű mesekincse szerint a zsidó a bűnöst jelképezi, a gödör a bűnt, a szombat a földi életet, a vasárnap a túlvilágot).

Tompa Mihály egyik legendája («Jézus és a nép»)

<sup>1</sup> Hebbel: Herodes und Mariamne IV., 2.

<sup>2</sup> Mechiltha ad Exod. XXXI., 13, 14.

<sup>3</sup> IMIT Évkönyv 1900, 307—314.

<sup>4</sup> Gesta Romanorum ed. Oesterley. (Berlin 1872.) 229. sz., változatai 633. l.

kiélezi az evangelium czélzatát. Közvetlenül a pászka ünnep előtt egy idegen, nem zsidó férfiú Jeruzsálem közelében félholtan összerogy. A zarándokok mind elsietnek mellette az ünnepi szertartásra. Csak egy könyörületes nő, eltépve köntösét, bekötözi a sínylődőnek sebeit, eteti, itatja, ápolja. A templomból visszatérő zarándokok reátámadnak az irgalmas nőre, miért mulasztotta el az ünnepet más vallású ember kedvéért. Csak Jézus veszi oltalmába az üldözött nőt. Csodát mivel fölmagasztalására.

De ebben az esetben is a farizeus-gondolkodás megelőzte az antifarizeust. A midrás, hogy említett régebbi Évkönyvünk egy további adatát értéksítsük, beszéli egy Abba Tachana nevű jámbor emberről, hogy pénteken délután, kevéssel szürkület előtt, nyalábbal a hátán, hazasietett. Az útszélen borzasztó nyavalyában sínylődő beteget talál. Küzd magával, ha itt hagyja nyalábját, akkor eledel nélkül marad háza népe; ha itt hagyja a szegény szenvedőt, vét a lelke ellen. A jobbik sugallat diadalmaszkodik. Leteszi nyalábját, a beteget beviszi a városba. Majd visszajön a holmijáért. Ismerősei csodálkoznak, hogy a jámbor Abba Tachana még nem szombatol. Erre csoda folytán fényesebben fölragyog a nap. Csakhogy ekkor aggodalom szállja meg, hogy elvesztette jótette jutalmát, de szózat biztatja: Istennek megtetszett a cselekedeted. (Kohélet IX., 7.; ehhez a vershez fűződik is a Midrás rabbának ez a meséje).

Figyelemreméltó, mint félti Abba Tachana jótette érdemét attól, hogy semmi lelkiismereti áldozatot nem kellett érte hoznia; teljesebbnek érezné

érdemét, ha a szombat föláldozása árán kellett volna megszereznie.

### Elbizakodtak-e, gőgösködtek-e a farizeusok?

Aki a szertartásokat halmozza és egész törekvését arra irányítja, hogy szigorúan betartsa, annál könnyen fejlődik a további bűn: nagyon meg van elégedve önmagával, sokat tart magáról, lenézi azt, aki a szabványokat nem ismeri vagy nem követi oly pontosan. Mi türes-tagadás, az ily oktalan am-ha'arecz-becsmérlés itt-ott megnyilatkozott a zsidóságban. Az elfogultság ott kezdődik, ha ezt a félszegséget a farizeusok kizárólagos és általános bűnének bélyegzik. (Werkheilige Selbstgerechtigkeit.)

Az egyház számos legendában gúnyolja, ócsárolja, meglakoltatja azt az önelégültséget. Az egyik így szól: Egy remete Istenhez imádkozott, nyilatkoztassa ki neki, mi lesz égbeli jutalma. Az égből felelet hangzik: a remetére oly jutalom vár, mint N. királyra. A jámbor remete csalódottan meglepődik. Elmegy a királyhoz, hogy megismerje benne osztályosát. A király örömmel fogadja, de kénytelen lévén egyik tartományába utazni, meghagyja a királynőnek, hogy a remetével épen úgy bánják, mint magával a királylyal. A szegény remetére most sanyarú sors vár. Asztalnál a királyné mellett ül, a legjobb ételeket eléje viszik, de azokhoz nyúlania nem szabad, — azokat az udvar szegényeinek osztják szét. Neki is, mint rendesen a királynak, csak főzelék jut, az meg oly hitvány, hogy lenyelni sem bírja. Még váloga-

tottabb sanyargatások folytán visszakivánkozik czéljába.

A közben hazaérkező király még legfőbb kincsét mutatja meg neki. Rejtett terembe vezeti, hol a király maga ápolta bélpoklosa lakik. A beteg dühös, hogy ápolója már napokon át nem nézett utána, dühében arczúl üti a királyt, aki nevetve dicsekszik el ezzel a legfőbb kincsével. A remete épülve, gögjéből kigyógyulva tér vissza magánosságába.<sup>1</sup>

Hasonló czélzatú a Paphnutius-legenda. Szent Paphnutius, miután sokat sanyargatta magát, imádkozik, jelölje meg Isten neki azt a szent embert, akihez hasonlít. Angyal jelenik meg, megnevez neki egy kóklert, hegedüst, aki az üdvösségben társa lesz. Paphnutius zaklatja a kóklert, mondja el neki élete folyását. Ez megvallja, hogy ő bizony vétkezik, korhelykedik, ledérkedik, sőt hogy kevéssel azelőtt útonállás volt a kenyere. Paphnutius tovább vallatja, nincs-e valami különös érdeme. Lassan-lassan az igricz fölidézi két cselekedetének emlékét. Még útonálló korában rablóktól megóvta Krisztusnak egy szüzét és visszavitte falujába. Máskor meg a pusztában ráakadt egy bolyongó nőre, akinek férjét adósság miatt elzárták. Az igricz 300 aranyon megszabadítja a férfiút és így megmenti nejét és három gyermekét. Paphnutius rábeszélésére az igricz eldobja fuvoláját, a szentet a pusztába követi, az egyházi zenének szenteli magát. Három év múlva meghal, az an-

<sup>1</sup> Reinhold Köhler: Kleinere Schriften II., 442., Jahrbuch für romanische Litteratur XI. (1870.) 231.



gyalok karával az igazak rendjeiben találja nyugalalmát.<sup>1</sup>

Mit tanulnak ebből? Az aszkéta király, a bűnös igricz, a ki mások erkölcsét és életét megmentette, nem alábbvaló a remetésénél. Szigorú szertartástisztelet, sanyarú remeteség nem a legfőbb, legalább nem az egyedüli jogczím az üdvösségre.

Ezen a csapáson jár a Herdertől is földolgozott Sanctus Pyoterius legenda. Angyal korholja a szentet, ne tartson magáról annyit. Menjen inkább a tabennai apáczakolostorba, ott apáczára talál, a ki koronát visel. Ez a testvér ugyanis a legalázatosabb életet élte, morzsával táplálkozott, foszlánynyal takarta fejét, szolgálta a többieket. Pyoterius leborúl előtte, áldását kéri. Erre az apáczaak sorra megkövetik, az egyik, hogy őt magát, a másik, hogy ruháját gúnyolta, a harmadik, hogy reá öntötte a moslékot, a negyedik, hogy mustárt töltött az orrába, mindegyikük megbántotta. A szegény apácza, nem birván el az új dicsőséget, eltűnt, máig sem tudni hová.<sup>2</sup>

Némileg hasonló irányzatot, az önelégült gög ostorozását szolgálja művészi formában Rudolf von Ems XIII. századi német epikusnak költői elbeszélése a Jó Gellertről.

<sup>1</sup> Migne: Patrologia latina LXXIII. k. (Párizs 1879) p. 1170. (no 756), Cap LXIII. De Tibicine.

<sup>2</sup> Migne: Patrologia latina LXXIII, p. 984—985 (no 639) p. 1140—1141. (no 738). Herder (Legenden): Die Krone. — Egyéb változatokról Reinh. Köhler: Kleinere Schriften II. 389—393.

Ottó császár, miután székesegyházat, püspökséget alapított,<sup>1</sup> kérdi az Istentől, mi lesz jutalma. Isten angyala megfeddi, boldog lehet, ha jutalma fölér a jó Gellértéhez Kölnben. Ottó császár útnak indul, hogy megtudja a kölni kereskedőnek kiváló érdemét. Az alázatos Gellért úgy tesz, mintha semmire sem emlékeznék; ha talán, úgymond, gyakorolt is itt ott jótékonytságot, bizonyára savanyú volt a sör, fekete a kenyér, kopott a ruha, a melyet tőle kapott a szűkölködő. A császár evvel sem éri be, zaklatja, ostromolja a szerény kereskedőt. Gellért ezer arany márkát ajánl föl a szegények javára, ha nem kell saját jó tetteiről beszélnie. Hiába, a császár nem enged. Végre Gellért elmondja életének nagy tettét. Egyszer nagybecsű árúkkal megrakott hajóján egy marokkói kikötőbe ért. A város ura Stranmur elbámul Gellért drágaságain, följánlja neki, nézze meg az ő kincsét és cseréljenek. Stranmur meg is mutatja a kincsét: 12 fiatal és 12 öreg lovag, 15 nő mindnyájan keresztények, a kiket hajótörés vetett a partra és a fogságba. Köztük Iréne, norvég királyleány, Vilmos angol király mátkája. Gellért egy éjszakai tanakodás után angyal tanácsára oda adja hajójának minden drágaságát a keresztény foglyokért. A lovagok Angliába térnek haza. Iréne, a ki holtnak hiszi a jegyesét, Gellérttel Kölnbe megy. Házában él. Gellért fia jegyet vált vele. Hosszú mátkaság

<sup>1</sup> K. Simrock átdolgozásában (Der gute Gerhard von Köln. Stuttgart 1864, p. 2) Otto császár avval is kérkedik, hogy legyőzte a pogány magyarokat.

után elérkezik a nász napja. Lakomáznak. Egyszerre Gellért az egyik oszlop tövében tépett ruhájú, szomorkodó ifjút vesz észre, a ki könnyező pillantást vet Iréne felé. Gellért külön terembe vezeti, megkérdezi, mi bántja. Az ifjú megnevezi magát: Vilmos ő, a hajótörött angol király, a holtnak vélt vőlegény; föl is mutatja a jeggyűrűt, melyről majd ráismer Iréne. Gellért díszbe öltözteti az elrongyolt királyt, Irénéhez vezeti. Fiát pedig rábirja mondjon le a boldogságról, a melyhez már oly közel állott, engedje át a menyasszonyt régebbi jegyesének. Gellért elkíséri a királyi párt Angliába. Az angol lovagok, a kiket ő szabadított ki a marokkói rabságból, épen arról tanakodnak, kit tegyenek meg királynak. Gellértet választják. Ezt a méltóságot is jogos urának Vilmosnak adja át. Ottó császár hódolva ismeri el Gellért érdemét, melyet alázatossága növel.<sup>1</sup>

A jó Gellért története kiválóképen alkalmas arra, hogy átmenetül szolgáljon a régi zsidó, a rabbinikus, mondjuk a farizeus legendákhoz. Meglepően hasonlít egy alighanem még régebbi forrásból merített elbeszéléshez, melyet a kairuváni R. Niszzsim a XI. század derekán, tehát két évszázaddal Emsi Rudolf előtt jegyzett föl. Egy jámbor tudós, alázatos ember bőjtölve, imádkozva kérte az Istent, adja tudtára, ki lesz az ő társa a túlvilágban. Isten megnevez neki egy mészárosot. A jámbor tudós le van verve, újra sanyargatja magát, fohászkodik, de Isten

<sup>1</sup> Rudolf von Ems költeményét kiadta M. Haupt (Leipzig 1840), átdolgozta Karl Simock (Stuttgart 1864<sup>2</sup>)

dorgálja, ne kicsinyelje paradicsombeli társát. Erre a tudós ráfanyalodik, fölkeresi a mézáróst, kérdi, mik az erényei. A mézáros elmondja, hogy jövedelmének felét jótékonyásra fordítja. A jámbor tudós evvel a fölvilágosítással nem éri be, hisz mások még többet áldoznak, a könyörület czéljaira. Végül a mézáros elmondja egy régi cselekedetét. Egyszer pogány csapattal találkozott, mely egy tizenkét éves zsidó lánykát vitt foglyúl. Sírt, hogy pogány hitre akarják kényszeríteni. A mézáros kiváltotta a gyermeket, fölnevelte és mikor fölserdült, eljegyezte a saját fiának. Nagy lakodalmat csapott, megvendégelte a város összes lakóit, a szegényeket is. Vigan is folyt a dinom-dánom. Csak az egyik asztal vendégei étlenül horgasztották le a fejüket, mert az egyik szomszédjuk föl nem hagyott a sóhajjal, a könynyel.

A mézáros félre hívja az ünneprontót, szívéhez szól, mi bántja; ha hitelezők üldözik, ő majd kielégíti őket, ha kölcsönre szorúl, ő ad neki. Erre a bánatos ifjú elbeszéli, hogy ő és a menyasszony egy helyből valók, még mint gyermeket neki jegyezték el; a lányt elrabolták, nem tudott nyomára jönni, csak most itt. Fölmutatja a jegyességi levelet és bizonyságul meg is jelöli a menyasszony egy anyajegyét. Erre a mézáros rábirja a fiát, mondjon le mátkájáról előbbi jegyese javára. A már kész lakodalmat megülik, de az új, azaz a régebbi vőlegénnyel. A fiatal párt a mézáros még vendégül magánál tartja, majd gazdag ajándékkal hazájukba bocsátja. Eddig a mézáros története. A jámbor tu-



dós hálát ad Istennek, hogy őt ily paradicsombeli társra méltónak találta.<sup>1</sup>

Ez az épületes mese több népszerű változatban terjed el zsidóságszerte héber, arabs, német és keverék nyelven. Újabban magyar változata is keletkezett, igaz hogy önkényesen regényes. Ebben maga Rasi képviseli a jámbor tudóst, a ki Cordovában keresi édenbeli társát. Nagdéla (Sámuel hannagid) az, a ki fogadott fiát a saját lányával készül összeházasítani és ekkor megtudja, hogy kiszemelt veje már régebben lekötötte magát egy özvegyasszony lányának. A nász napján a menyasszonyi fátyol alatt nem Nagdéla lányára, hanem saját régebbi mátkájára ismer a Nágid gyámfia.<sup>2</sup>

Maga az értékes alapgondolat, hogy erkölcsös, emberbaráti cselekedet többet ér minden szertartásnál és minden tudománynál, visszanyúlik a viruló farizeizmus idejébe.

A palesztinai talmud Jer. Tha'anith I., 4. p. 64b. számos példát tud arra, hogy Isten előtt ép annak az imája, annak a közbenjárása bizonyult meglepő hatásúnak, a ki tulajdonképp nem is a szigorú vallási szabványok csapásán haladt. Szól egy szamarhajtsárról, a ki eladta szamarát, hogy kiválthassa egy nyomorúságban levő nőnek a fogoly férjét. Valóságos gyönyörűséggel merül el Pentakakos-nak, az

<sup>1</sup> R. Niszzsim: Ma'aszijoth, Velence 1544, p. 59b—61a. Jellinek: Bet ha-Midrasch, V. (Bécs 1873.) 136—138.

<sup>2</sup> Heves Kornél: Rege a jó szomszédról. IMIT Évkönyv 1907, 242. l.

ötszörösen vétkesnek jellemzésébe, a ki naponta öt bűnt követ el a válogatottjából, legcsekélyebb az, hogy léha színházakat díszített. Mégis hatalmas közbenjárónak bizonyult Isten előtt, mert van egy nevezetes érdeme: eladta egyszer ágyát, takaróját, hogy kiválthassa egy veszedelemben forgó nőnek fogoly férjét.

A palesztinai talmud tehát a foglyok kiváltását magasztatja oly érdemnek, mely az isteni kegyre kiválóan méltóvá tesz. Ugyancsak ez az érdem tünteti ki Paphnutius igriczét, a jó Gellértet és a derék mészárost. A babyloniai talmud is a fogoly kiváltást az érdemes cselekedetek koronájaként tiszteli; a rabság ugyanis — ezt az aggáda Jeremiás próféta igéjéből (XV., 2). következteti — keservesebb vészhalál-nál, kardnál, éhségnél; e szerint a szabadság értékesebb egyéb javaknál, a rabkiváltás pedig jelentősebb a többi erénynél. (Baba Bathra 8ab).

Látnivaló, hogy Pentakakos legendája a Paphnutius hegedősével vonásról-vonásra megegyezik. A hegedős ledér bűnösnek vallja magát; Pentakakos is erkölcsileg igen kétes értékű népmulattató mesterséget folytat. Mind a két könnyelmű ember egy-egy nővel találkozik, a ki erkölcsi veszedelemben forog; mind a kettő megmenti a nőt az által, hogy rab férjét kiváltja. Ily világításban tekintve a két mondat, kissé sajátságosnak érezzük, ha a Paphnutius legendában a farizeus hajlandóságok kárhoztatását emelik ki.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Wilhelm Hertz: Spielmannsbuch, Stuttgart u. Berlin

A babyloniai talmud is tud csodaerejű, Isten kegyelte imádkozókról. Egyszer hatástalannak bizonyult a rabbik imája. Végre Abba Hilkijja-hoz fordulnak, a ki úgylátszik becsületes favágó; nejével együtt kérleli az Eget. Felesége fohászkodásának hamarabb meg van a hatása, mert Abba Halkijja csak pénzt szokott a szegényeknek adni, ellenben a felesége étellel tartja őket és úgy közvetlenebbül érezteti velük a jót. (Tha'anith 23ab). Egy alkalommal Rab, a leghíresebb babyloniai amóra általános bőjtöt hirdet esőért, — hiába; ellenben alighogy Ilfa szólítja a szélfúvató és esőadó Istent, máris szél kerekedik, eső hull. Vajjon mi volt ennek a közembernek az érdeme, a melylyel Rabnak tudományát és jámborságát annyira elhomályosítja? Kis faluban lakott és ő látta el a szegény embereket a péntek esti és szombat esti szertartáshoz szükséges borral. Más alkalommal megint eredménytelen maradt Rab könyörgése; ekkor egy egyszerű iskolamester fohászkodása megszüntette a szárazságot. Mivel vált ki? Avval, hogy a szegényeknek gyermekeit ép oly odaadással oktatta mint a gazdagokéit. (Tha'anith 24a).

Nem mindig a szárazságot, néha más veszedelmet is kellett az imának elhárítania. Egyszer Szúrában, a hol Rabnak híres iskolája virágzott, vészhalál pusztított, — Rab szomszédságában nem szedte áldozatait. Mi sem természetesebb mint hogy Rab meg volt arról győződve, hogy az isteni kegy neki kö-

1905, p. 39. «in einer pharisäischen Anwendung» látja szent Paphnutiust.

szönhető. De álmában arról értesül, hogy az érdem egyik szomszédjának tudandó be, a kinek az volt a szokása, hogy ő adta kölcsön a temetéshez szükséges ásót-kapát. Egy másik neves tudósnak, Rab Hunának városában tűzvész dühöngött, a rabbi szomszédságában pedig megállapodott. Rab Huna szintén azt vélte, hogy az ő érdemei óvták meg a környékét. De őt is szerénységre oktatta egy éjjeli látomás, mely tudtára adta, hogy a vidéket egy nő mentette meg, a ki a fűtött kemenczéjét a szomszédasszonyoknak szokta volt kölcsön adni. Így tehát a kölcsönadott kemencze tüze megóvta gazdáját és környékét a tűzvésztől épúgy, mint a holtak eltakarítására följánlott ásó-kapa megóvta urát és szomszédjait a haláltól.

Így tehát az egyszerűek, együgyűek erénye biztosabb pajzs a veszedelem ellen, mint a rabbiknak tudománya és jámborsága. De az aggáda másképen is biztosítja az alázatosakat az isteni kegyről. A farizeus legenda csak úgy biztatja őket az örök élettel, mint az evangelium a menyek országával. R. Joszében Kiszma rabbi létére úgy látszik igénytelen, nagyra nem vágyó férfi volt. Főérdemének azt tekintette, hogy midőn egyszer a jótékonyásra szentelt pénze összekeveredett avval, melyet a purimi vigadásra szánt, akkor az egészét szétszította a szegények közt. Mégis biztos osztályosa lett az örök boldogságnak és R. Chanina ben Tradjon, híres tudós és később a hadrianusi üldözés tíz vértanujának egyik dicsője fölkiáltott: Vajha az én osztályrészem fölérne a tiédde, sorsom a te sorsoddal! (Abôda zara 18a.)

Ebben az esetben rabbi áll a rabbival szemben,



de arra is akad példa, hogy két nagytekintélyű amórán, tudóson túltesz egy alacsony sorbeli borbélyorvos. Ez ugyanis naponta kapta az Égtől a biztatást, hogy ő az örök üdvösségben részesedik, míg Abbaj csak minden pénteken, Raba pedig csak minden engesztelő nap előestéjén nyert hasonló megnyugtatóst. Abbaj értesülést keres a felcser érdemeiről. Megtudja, hogy ez érvágáskor elkülönítette a férfiakat a nőktől; ez utóbbiak részére saját szerű érvágó szerszámot használt, hogy ne is kelljen őket néznie. A szegényeket ingyen kezelte. Nehogy pedig pirulniok kelljen szegénységük miatt, egyáltalában nem szedett díjat, hanem pénztartót állított föl, a melybe mindenki a tehetősége szerint bele dobhatta a pénzt. Különösen pedig a tudósoktól nem akar fizetséget elfogadni; ellenkezőleg ő érettük és jótékony vállalkozásaik részére a legsúlyosabb áldozatokra volt kész, saját vánkosát, párnáját sem sajnálva tőlük. (Tha'anith 21b., 22a).

De a farizeus gögről szóló legendát legfényesebben talán még is a következő farizeus legenda czáfolhatja.

R. Borauko a Bé-Lefet piacon találkozott Illés prófétával, (a zsidó legenda egyik legkedveltebb alakjával, a ki a messiás útját egyengeti, az igazságot tudja és közli). Kérdi tőle, van-e ezen a piacon oly ember, a ki részese lesz a földöntúli boldogságnak. Illés próféta rámutat egy emberre, a kin fekete czipő volt (akkori felfogás szerint talán piperés viselet), viszont imarajtót nem viselt a ruháján. Ez az idegenszerű ember fogházór volt és mint ilyen sok bünt megakadályozott, sok zsidó nőt megmentett

erkölcsi veszedelemből. Mivel nem zsidók közt forogódik, nem öltözködik a zsidók módjára. Valahányszor pedig valamiféle gonosz terv készül a zsidók ellen, menten jelenti a rabbiknak, hogy imájukkal elhárítsák.

Illés még két emberre mutat, a kik az édeni üdvösségre rászolgáltak. R. Borauko megtudja, hogy mókázó emberek, akik tréfaikkal föl szokták vidítani a szomorkodókat, — a vizálykodókat pedig kiengeztelik. (Tha'anith 22a).

Ezek a mókázók némiképp Paphnutius kókler-jére emlékeztetnek; mindenesetre pedig a nemes mészárosossal, a fogolykiváltó szamarhajtsárral, a kétes mulatságok rendezőjével, a börtönőrrel együtt ékesen tehetnek bizonyosságot arról, hogy a farizeusok nem retesztették el a menyország kapuját azok előtt, a kiket alacsony soruk tudatlanságra és lazább vallási gyakorlatra készítetett.

\*

Végig tekintettünk a különlegesen farizeus bűnök sorozatán. Láttuk a farizeusok fölháborodását egyes álfarizeusok képmutatásán; láttuk a farizeus mondatát annak a dicsőítésére, a ki szombatját kockáztatva sinylő embertását istápolja, de láttuk főként, mily gazdagon ömledezik a farizeus képzelet, a mikor példákat alkot olyanokról, a kik alacsony hivatásban, nem a törvény szigorú megtartásával, tudomány és szertartások nélkül az erkölcsi elismerés oly magaslatán állanak, a melyre sem a tudókat a tudományuk, sem a hívőket a pontosságuk nem emeli. Farizeusok hibáiról, farizeus csapás-

ról a talmud is tud. De nincs miért restellenünk, hogy egykor a zsidóság leghatalmasabb pártját a farizeusok alkották. Pál apostol még megtérése után is vallotta: farizeus fia, magam is farizeus vagyok, (Apostolok Cselekedetei XXIII, 6.) Mi inkább a makkabæus Jannai királylyal tartunk, a ki feleségének ily intelmet hagyott: ne félj a farizeusoktól, sem azoktól, a kik nem farizeus pártiak, csak a kétszinűektől félj, a kik elvetemedetten cselekszenek mint Zimri és mégis oly jutalmat követelnek, a milyen csak Pinchasz erényét illeti.<sup>1</sup> Igazságtalan volna posthumus, elkésett gyűlölségünk, ha a czaddukeusokat sujtaná, igazságtalan volna, ha az essenusoktól idegenkednénk, szintoly igazságtalanság volna, ha az üvöltőkkel üvöltve, megtagadnók tiszteletünket azoktól a farizeusoktól — és hál' Istennek sokan voltak — a kik Pinchas példájára erkölcsösen cselekedve, mégis azt hirdették: nem legyetek mint a szolgák, a kik uruk bérét lesik, — szolgáljátok Uratokat a nélkül, hogy jutalomra számot tartanátok, az Istenfélelem lakozzék rajtatok.<sup>2</sup> Íme az erkölcsi érzés oly magaslata, a hol Lessing az emberiséget nevelkedése tetőpontján képzei. Essenusok, czaddukeusok, farizeusok mind történelmi, időleges, muló alakulatok. De mindnyája tiszteletreméltó megnyilatkozása a Szent-Irásból fejlődő örök zsidóságnak.

*Heller Bernát.*

<sup>1</sup> Bab. Szóta 22b.

<sup>2</sup> Pirké Aboth I., 3.

## KOHELET TANULSÁGA.

Csodálkozás és ámulat fog el bennünket, ha egy ősrégi zsidó szokásnak hódolva, minden évben a Szukkosz ünnep 8-ik napján. Semini Aczereszkor, Kohelet könyvét fellapozzuk és benne figyelmesen olvasunk.<sup>1</sup>

Sajátságos és érdekes könyv ez minden tekintetben, nevénél és nyelvezeténél, tartalmánál és tárgyánál fogva.

A «Kohelet» név annyit jelent mint a gyülekezet tagja.<sup>2</sup> Mások szerint a «koheleth» szóban maga a bölcsesség van megszemélyesítve.

A hagyomány Salamonnak tulajdonítja a könyvet.<sup>3</sup> Más nézetten van szerzőjét és korát illetőleg a tudomány. Graetznek az az álláspontja, hogy a könyv Herodes király idejében keletkezett és a királyság intézménye elleni kirohanások, melyek a könyvben kifejezésre jutnak, ezen gyűlölt zsarnok királyra vonatkoznak. A tudománynak általános véleménye 250 körül helyezi megalkotásának idejét.<sup>4</sup>

Mily halmaza a kételkedéseknek!

A szerző kételkedik a földi javak czélszerűségében; kételkedik a földi és isteni igazságszolgáltatásban;

<sup>1</sup> ed. Berlin 71. l. Szefer hamanhig.

<sup>2</sup> member of an assembly, The Jewish Encyclopedia V. k. 32. l., l. m. kir. I. k. VIII. f. 1. v.

<sup>3</sup> Erubin 21b. Szeder Alam rabba, ed. Ratner 66 l. Gittin 68b. Koh, r. elején.

<sup>4</sup> l. u. o. The Jewish Encyclopedia.



kétkedik a jutalomban és büntetésben; kétkedik a lelkek feltámadásában, és abban, hogy lesz-e túlvilági élet a mennyeknek birodalmában?

Hogy zúg itten a tagadás vihara! Lerázza az életfáról a virágokat, a gyümölcsöt és a lombot és behajítja őket a semmiségnek tatóngó örvényébe. Sőt magát a törzsét is kiirtással fenyegeti. Mennyi ellentét kiegyenlítés nélkül! Hány kérdés, melynek megoldása nincsen! Rettenetes ürességet, sívárságot és meddőséget, rettenetes kétségbeesést, félelmet és rémületet terjesztvén maga körül.

A hová Kohelet csak beteszi lábát, hogy megfigyeléseket tegyen és vizsgálatot tartson: a tudomány csarnokában és a gyönyörök berkében, a pénzszerzés forgalmas piacán, a nagyok és fejedelmek palotáiban, a bírák és törvényhozók gyülekezetében, a zsinagógákban és családi hajlékokban, a csecsemők bölcsőjétől a halottak sírjáig: minden elsárgul és elhalványul, minden hervadoz és elfonnyad! Az emberi érzés, gondolkodás és reménykedés, a dicsőség és a fény, az öröm és vígság, a gazdagság és tisztelet, a bölcsesség és belátás elhalnak. A szorgalmas, tevékeny kéz megbénul, az imát rebegő ajak elnémul, az anya szíve megszakad; a sírokra örök sötétség borul!

Egyre hangoztatja: «hakkol hebel ur'ut ruach»! A mit csak itt látsz a földön, a min a nagy gondolkozók elmélkedtek és a mit a költők megénekeltek, mi után az emberek vágyakoznak és miben kedvet találnak, a mit kívánnak és remélnek, a mit kerülnek és a mitől irtóznak.

Az ő szeretetük és gyűlöletük, az ő részvétük és irigységük, az ő örömük és fájdalmuk, törvényeik és intézményeik, a háború és a béke, az ő vitézségük és gyávaságuk, az ő terveik és számításaik: mind, oh mind a hiúságok hiúsága, üresség és semmiség, a szél után való járás, üres ábrándok utáni kapkodás. A természetnek összes művei, mondják a mi bölcseink, megsemmisülnek Kohelet közeledtére és összes életszakainkat megfosztja kellemüktől és bájuktól.<sup>1</sup>

Ő lát egy tisztos aggastyánt (6. 3.) Számos unoka és dédunoka vígan játszadozik körülötte, kényelem és jólét honol a hajlékában; mindenki gyönyörködnek ezen szép, meghitt és benső családi élet képén és Kohelet hideg ajkai így szóltak a boldog családapához: (6. 3—5.) «Öreg barátom, tudd meg, egy halva született gyermek, a ki soha sem pillantotta meg a napvilágot, a ki sohasem kóstolta az élet szenvedéseit és örömeit, boldogabb te náladnál.»

Máskor pedig megáll egy anya koporsójánál. Sír a férje, sír a lánya és sír a fia. Keservesen zokognak a gyermekek, a rokonok, a barát nők és ismerősök. Könypaták csurog a fájdalomnak kiapadhatatlan forrásából, a siratók szemeiből a könyörtelen halál kegyetlensége miatt. Csak Kohelet egyedül áll mereven, mozdulatlanul. Résztételt nem nyilvánít, szárazkozást nem érez. Arczizmai meg se rándulnak. Mindaz, a mit a végtelen bánat láttára mondani tud, így hangzik: «Látjátok kedveseim, ilyen a világ sora, ez a természet rendje. (3. 20.) Minden lénynek vissza

<sup>1</sup> koh. r. 5. fej.

kell térnie oda, a honnan jött; a mint jön, úgy megy; a mi porból lett ismét porrá válik.» Ámde a sűrű, ködös borulat kárpítján keresztül az életöröm villáma cikázik és a sírok mélységeiből füleinkhez hatolnak oly szavak, a melyek igaz életbölcséséget és istenismeretet tartalmaznak és nekünk útbaigazítással szolgálhatnak. Egyáltalán nincsen egy konok tagadóval dolgunk, ki hetykén gúnyolódni szeret és a romlásban leli kedvét; valóban nem! Mély komolyság borong Kohelet homlokán. A bánat harmatától nedves az ő szeme, ajakán a fájdalom keserve ömlik. Szíve nem alszik. Mintha hallanók nyugtalan szívének heves dobogását, a mint magányos fekhelyén, gondolatokba merülve, hánykolódik, a mint elméjét szüntelenül forgatván, virraszt.

Honnan van az, hogy ez a könyv, mely kételkedéssel és tagadással, ellenmondással és áltanokkal teljesteli: mégis belekerült a bibliába?! Honnan van az, hogy ez a könyv, mely könnyen megtévesztheti az olvasót és melyet már a régiek a Kánonból kizárni akartak,<sup>1</sup> mégis helyet foglal a szent iratok között? Hogyan lehetett ezt a viharos tengert a maga tajtékozó habjaival és toronymagas hullámaival beleterelni a bibliának csendes folyamába, melynek felülete síma mint a tükör, mely méltóságsan a hitnek és bizodalomnak sziklaszilárd partjai között hömpölyög?

Ezen kérdés tárgyalása és megoldása teljes mértékben megérdemli figyelmünket.

<sup>1</sup> Sabbat 30b. Peszikta ed. Buber VIII. fejt. 61b.

Mindenek előtt meg kell ismernünk azt a világot, melyben Kohelet élt és működött. Halljátok miképcseteli ezt a kort saját szavaival maga Kohelet.

«Ott a hol az igazságnak kellett volna uralkodnia honolt a jogtalanság.» (3. 16.)

«Ime, az elnyomottak könnye és nincsen vigasztalójuk s az elnyomók kezéből erőszak kél s nincsen vigaszuk» (4. 1.)

«A király minden szava szigorú parancs; ki mondhatja neki, mit cselekszel?» (8. 4.)

«A balgaság a legmagasabb polczra helyeztetett, míg a bölcsek alacsonyban. Láttam gyáva szolgákat paripákon kevélykedni, holott az igazi fejedelmek gyalog jártak, mint a rabszolgák.» (10. 67.) «Vezérid már reggel dőzsöltek; renyhesség folytán sülyedt a gerendázat és a kezek tunyasága következtében becsepegett a házba és tönkre ment a gazdagság.» (10. 16. 18.)

«Leselkedők, árulók és kémek hada a hálókamrák mögött hallgatódzott; suttogva beszéltek és mégis aggódva néztek a magasba a repülő madár után, hogy meg ne hallja a légben az elégületlenség szavát és tova ne vigye.» (10. 20.)

«Nem a gyorsaké volt a futás, nem a hősöké a győzelem, nem a bölcsek szereztek kenyeret, és nem az értelmesek gazdaságot, és a tudósokat egyáltalán nem kedvelték (9. 11.)

Egyszóval az életnek összes értékes erői: a törvény, jog és igazság, szabadság, testvériség és egyenlőség, pontosság és kötelelességtudás, takarékoság és mértékletesség, a szorgalom és tevékenység, a méltányos-



ság és emberség: mind elvesztek, megszűntek létezni! A gazdagok belerohantak az élvezetek mámorító örvényébe és teljesen alámerültek a gyönyörök tengerében. Azok építettek palotákat és nyaralókat, ültettek kerteket és sétatereket és belevezettek tavakat és patakokat. Ezek tartottak szolgasereget, állatokat és díszes fogatokat, mulattak énekesekkel és énekesnőkkel és gyönyörködtek ínycsiklandoztató nyalánkságokban. (4. 8.) Mások pedig kincsek után futottak. Nem is tudták élvezni a gazdagság-nyújtotta előnyöket, mégis a pénzért éltek-haltak!

Amott gubbaszt kincses ládája felett egy vén zsugori. Senkit sem tűr meg maga mellett; sem fia, sem lánya, sem testvére nincsen; mégis szakadatlanul dolgozik, töri magát a pénz után és soha nem telik be kincsekkel. (4. 8.)

A kevésbé jómódúak pedig, a kiknek még volt némi érzékük a szellemi élvezetek iránt és nemesebben gondolkoztak, két csoportra oszlottak. Az egyik egy teljesen elvont világnézetnek hódolt, melynek sem alapja, sem gyökere az életben. Minden szentet megszenségtelenítenek, minden tiszteletre méltót lerontanak. Tompa, fülledt légkörben kóvályognak; szédítő, örületes rendszereket alkotnak. Hitetlenségükben makacsul azt állítják, hogy nincsen bíró és nincsen ítélet, nem él az Isten és nem örökdik felettünk gondviselése. Meghasonlásba kerülnek önönmagukkal és lelkük harmoniája felbomlik. A másik csoport pedig beledobja magát a balhit karjaiba nem az életfriss, a pezsdülő vallásosság karjaiba, hanem béklyóba veri őket a babonának ígező kísértete, érte-

lem és szív nélkül való csontváz, az alvilág rémeivel és a pokol kínjaival, a zsolozsmák végtelen áradásaival és a fogadalmak sokaságával, melyeket rendesen tulzottságuk miatt megszegtek.

Ezen romlott erkölcsök és zilált viszonyok közepett jelenik meg a Kohelet a maga hajthatatlan és megvesztegethetetlen igazságérzetével, élesen figyelő szemével és mélyen járó elméjével, kiapadhatatlan emberszeretetével, nagy és nemes szívével és forrongás támadt az ő elméjében is. A természet csendes birodalmában, a honnan ő a történetnek zajongó színterére lépett; abban az isteni műhelyben, hová ember kéz bele nem nyulhat: ott törvényt, rendet és következetességet talált.

«Nemzedékek jönnek, nemzedékek mennek. Felkel a nap és ismét lenyugszik. Mind a folyamok a tengerbe ömlenek és a tenger mégsem telik meg sohasem. A mi volt, az megint lesz; a mi már megtörtént, az újra fog megtörténni.» (1. 4—9.)

Csakis a szellemek szabad birodalmában tapasztalt erőszakot, önkényt és szabálytalanságot. Ott tapasztalt elidegenedést az embernek ősi természetétől és letérést az igazság és törvény utjáról. «Akarok az örömmámmorral megpróbálkozni: gondolta magában Kohelet. Talán nyugalmat fog találni a víg társaságban sebzett szívem? Hátha az élvezethajhászatban le fog csendesedni ziháló kebelem?» (2. 1—10.) Allandó vendége lett a palotáknak és nyaralóknak, a kerteknek és sétatereknek. Mulatott és dorbézolt a nagy urakkal, beleült díszes fogataikba s megismerkedett énekeseikkel és énekesnőkkel.

A komoly ember azonban nem érezheti magát jól soká ily léhűtők társaságában; nemes szándéka és tiszta lelke csakhamar kiszakítják a czéda környezetből. Megcsömörülve ettől az élettől, úgy kiáltott fel: «Oh micsoda hiúságos és sívár élet ez! A szél után való járás, üres ábrándok utáni kapkodás!»

- Átpártolt tehát a kincskeresők és pénzsóvárok táborába.

Részt vett az ő tervezgetéseikben és üzérkedéseikben. Nyert jelentékeny pénzösszeget, szerzett nagy vagyont. Láta, a mint pénzszekevényeiben az ezüst és arany folyton szaporodik: és megint csak megszállja a kétségbeesés, az élet hiúságán való töprengés. Ugyan melyik jobb gondolkodású ember találhat állandó örömet a holt tőke összeharácsolásában, a kincsek gyűjtésében és felhalmozásában? Tehát tartott azokkal, a kik távol tartják magukat az élettől és a valótól és csak az elmélkedésnek szentelik egész idejüket. Nem talált sem nyugalmat, sem pihenést; álom nem borult az ő szemekre. Gondolkozott és elmélkedett, kutatott és fürkésztett. Következtetett és töprengett. Leheletével elhervasztotta az élet virágait; szín és zamát, virág és illat nem léteztek reá nézve. Csak az enyészet fogalma foglalkoztatta kimerült agyát. Mindent bele-vont gondolkozásának körébe, a mi felette és alatta, a mi előtte és mögötte volt. Végezetül az a fáklya, melyet a sötétség elosztására, a mindenség megvilágítására, a végső ok felkutatására meggyújtott: lángba borította saját gondolatvilágát, saját belsejét és egész valóját. (I. fej. végén.) Megint csak köpönyeget forgatott Kohelet és fordult a vakbúzgósághoz; futott a kegyes

asszonyokkal a templomokba. Ott halmozott imát imára, zsoltosmát zsoltosmára, fogadalmat, fogadalmra, lemondást lemondásra. Ott hallgatott a paradicsomról szóló csodaregékre és a pokolnak tulajdonított rettenetes kínjaira. Lenyügöztetett és megigéztetett, mámorba esett ezen új csillogó képzeletszötte ábrándos világ által. De igazságra törekvő szelleme tüstént felrázta tarka álmaiból, csillogó ábrándjaiból és árnyvilágából. Így állott egyedül és elhagyottan a földön Kohelet, meghasonolva önönmagával, elégületlen korának összes jelenségeivel és kimerülve a sok meddő kísérletezéstől. Ezren meg ezren a nagy gondolkodók közül hasonló lelkitusák között elpusztultak: Kohelet azonban talált menedéket, feltalálta önönmagát és fényes győzelmet aratott.

Egyszer, beszéli Kohelet, látott egy kis várost, csekély számú lakosság lakott benne. Egy hatalmas király megrohanta, ostrom alá vette, körülzárta és szorongatta. A városban azonban élt egy szegény, de békés ember: az a maga erejével megmentette a várost a szorongató ellenség kezéből. És nem akadt senki, ki a szegény, de becsületes emberről megemlékezett. (9. 14. 15.)

Ez az egyszerű esemény, mely valószínűleg Kohelet napjaiban eshetett meg, oly csodálatos hatást gyakorolt reá, mint a felhőbe borult égről lecsapott villám. Micsoda, szól Kohelet, vajjon nem képez-e az ember is ilyen kis várost magában, teli ellentétekkel és ellenmondásokkal, melyet az élet hatalmai ellenségként ostromolnak. Hátha önönmagunkban találhatnók fel az életbölcességnek igaz mesterét, a ki visszaverné



és elkergetné az ellenséget a mi belső várunk falairól? Gondolkozott, keresett és talált.

Megtalálta a módját saját egyszerű és mértéktartó természetében. Megtalálta abban az egyszerű példaszóban: (7. 29.) «Isten az embert egyenesnek teremtette, holott ők bonyodalmakat keresnek.» Ez a bensőben megszólalt hang ösztönszerűleg, ellenállhatatlanul vonzotta az élethez. «A világot is az ő szivükbe helyezte» (3. 11.); biztatta tovább ez a hang. Az örömnél és az élvezetnél, a társadalomnak és a tevékenységnek engedte át magát. Távolságra tartotta magát a mértéktelenségtől és kicsapongástól, az eszelősségtől és rajongástól, a hitelenségtől és vakbuzgóságtól, az idegölő munkától és a tunya restségtől. Inkább örült az egyszerű életnek, a romlatlan természetnek. «Menj, edd örömmel kenyeredet és idd vidám szíveddel borodat, mert cselekedeteid rég találtak tetszést Isten szemében» (9. 7.); sugallta neki ez a hang. Nem vad, féktelen és izgató gyönyörökben leled boldogságodat, hanem abban a szelid, csendes és zajtalan tudatban, hogy még a legegyszerűbb öröm is Isten adománya; annak az Istennek az adománya, ki az öröm és vidámság utáni vágyat a te szívedbe plántálta, a ki tested sanyargatásában és természetes ösztöneid kiölésében nem talál kedvet.

És ha akarod ezen Istenben való örömet növelni, gyarapítani és egész életed számára biztosítani: akkor kerüld a magányt és keresd a társaságot. Éljed napjaidat hitvesed szövetségében; azon asszonynyal, a ki szeret téged, és a kit te viszont szeretsz; azon asszonynyal, a ki örömdben és bánatodban osztozkodik;

azon asszonynyal, a ki háznak hűséges gondozója és gyermekeidnek nevelő anyja.

Látod abban a ragyogó képben, melyet a kicsapongó nagy urakról festettél magadnak, láthattál patakokat és tavakat, palotákat és nyaralókat, kerteket és sétatereket, szolgákat és szolgálókat, énekeseket és énekesnőket, de nem találtál közöttük sem hitvest, sem anyát, sem gyermekeket és te mégis csodálkoztál azon, hogy a végén iszonyat és undor fogott el. És ha éreznéd magadnál, hogy van néked földi javakban és tehetségben fölösleged?! És bizonyára rendelkezel te is ilyenekkel, mint minden ember e világon. És ezek háznak és családod szűk korlátjain túlterjednek. Nos, a mi tehetségedben áll azt tedd meg. «Vesd el magadat reggel és ne engedj keznednek pihenést estve.» (11. 6.) Ragadj meg minden alkalmat, hogy erőidet értékesítsd, hogy tehetségedet érvényesítsd; mikor hasznosat alkotni, nagyot és maradandót teremteni adatott néked. Iparkodjál tudást szerezni és ismereteket gyűjteni; mert a tudás a legjobb fegyver a külső és belső ellenséggel szemben egyaránt. (9. 18.)

«Ne töprengj sokat magadban, minek akarnád elveszíteni tenmagadat» (7. 10.). Még isteni tiszteletben és a vallásos élet külsőségeiben is tarts mértéket. Vigyázz lábadra, ha Isten házába mész. (4. 17.) Mert nem ottani megjelenésed a fő, hanem az a fontos, mily szándékkal és mily érzéssel, mily szívvvel és mily lélekkel lépsz Isten szent csarnokába. El ne hamarkodd vallásos nyilatkozataidat és ne légy meg gondolatlan ítéleteidben, mikor az isteni dolgokról

beszélsz; mert Isten az égben van, te pedig a földön élsz. Oly messze az út, oly magas a cél, hogy te nem tudhatsz mindent és nem birsch mindent megérteni. (5. 1.) Azért legyenek a te szavaid hevesek. Jobb is ha nem teszel fogadalmat, mintha fogadást fogadnál és nem teljesítenéd. (5. 4.) Aztán nyugtalan-ságban minek hányódnék a te lelked?! És ha megtaláltad a harmoniát tenmagad és magadon kívül, körülötted és feletted: akkor szived nem lesz többé, mint a felkorbácsolt tenger, hanem mint a csendes folyam, melyben az Istenben való örömnök minden hullámá összetalálkozik.

És ha az ellentéteket kibékítetted tenmagadban: akkor nem fogsz kivetni valót találni a világegyetemnek rendszerén. Ha néha itt meg ott, az egyik nemzetnél vagy a másik államban az erőszak és önkény, az igazságtalanság és jogtiprás jelenségei mutatkoznak: akkor élettapasztalatod ki fog oktatni arra, hogy csak a végső eredmény s csak a fejlődésnek utolsó foka után lehet az egészet felfogni és helyesen megítélni és ki fog oktatni arra: (12. 14.) «Hogy Isten minden cselekedetet a földön ítéletre visz, legyen az bár titkos, akár jó, akár rossz.» Igenis van isteni igazságszolgáltatás a történelemben, a mely előbb vagy utóbb feltétlenül bekövetkezik. Létezik büntetés a nemzetek és államok számára, ha megtelik a mértékük és ha beteljesedik az ő idejük!

Ekképen szólott ez a hang Kohelethez és ő hallgatott reá és követte az ő szavát és öröm töltötte meg az ő szívét és béke vonult be az ő lelkébe. Mint diadalmas hős került ki Kohelet az óriási

küzdelemből a korhadt és romlott erkölcsök idejében.

Ime ez Kohelet könyvének tanulsága!

Tanítt bennünket arra, hogy ami életünk, örömünk ideje! Tanítt bennünket mély életbölcsestre és igaz istenismeretre! Tanítt bennünket arra, hogy a zsidó elme szabadon gondolkozhatik és elmélkedhetik, kutathat és fürkészhethet. Belehatolhat a tudományok csarnokába. És ha néha-néha szélsőségekbe csapong is, de merev tagadássá, kétségbeejtő seszimizmussá soha el nem fajul. Csak a pogány görögök számára létezett a labirintus! A zsidó elme még a legrejtélyesebb, legszövevényesebb tömkelegéből is megtalálja a fonalat, a mely szerencsésen és sértetlenül kivezeti és ez könyvünk végső szava. (12. 13.) «Csak Istent féljed s parancsolatait teljesítsd.»

Ez teszi az egész, a tökéletes, a boldog embert.

Budapest.

*Dr. Farkas József.*

## ZSIDÓ NEVŰ VAGY JELZETŰ HELYEK ÉS RÉGISÉGEK DÁCZIA TERÜLETÉRŐL.

Az erdélyi részek őskorát három évtized óta kutatgatva vidékszerte arról bizonyosodtam meg, hogy különösen az oláh nép a történeti tudás véghatárán túl a minden képzeletet meghaladó régi idők embezeit a zsidókban tudja. Nagy idő az Óriások kora; de még nagyobb a zsidóké s a mit az óriások sem hajthattak végre, azt a zsidók létesítették bizonyo-



san. Annyira megy ez a felfogás, hogy a Hunyad-megyei Történelmi Régészeti Társulat körében, mely *gróf Kuun Géza* elnökletével s *dr. Sólyom Fekete Ferencz* alelnöke alatt a vidéki hasonrangú intézetek színvonalát túlhaladó tudományos tevékenységgel tünt ki, a mikor a dévai Várhegyen *Hajduczky József* tanártársam által megkezdett s azóta ritka szép sikerrel haladó ültetési és útépítési munkálattal kapcsolatos régészeti vizsgálódások szóba kerültek, a társulat egyik számottevő választmányi tagja komolyan követelte, sőt határozatilag utasításomban is vetette volt tudta a *zsidók emlékeinek* megfigyelését. S a legsajátságosabb az a dologban, hogy az aranytermő Érczhegységben, hol a zsidók megtelepedése 1848 előtt tilos vala, szintén igen gyakran találkozunk a zsidókra utaló hagyományokkal, sőt a havasi vidékeken, hol a zsidóság a legújabb idők nagyobb fűrészvállalattal jutott a föld népével közelebbi érintkezésbe, szintén ráakadtam a zsidóság ősi voltának pár tanujelére.

Hosszú ideig folytatott dácziai topográfiai buvárlataim közben arra a tapasztalatra jutottam ugyan: hogy a *helynevekként* vagy csupán mondailag jelentkező *zsidó* vonatkozások közt különbséget kell tennünk. A román és szerb lakta vidékek közelében minden bizonnyal *Zid* = fal, kökerítés képezi az alapot s valamely vár vagy más szilárd építmény fundamentum szülte az ilyenmő elnevezéseket.

Ilyeneknek tartom azokat is, melyeknek helyi körülményeiről közvetlen megfigyelésekkel nem rendelkezem, mint *Zsidlovo*, Breznóbánya külvárosa, hol 110

községi lakos tartózkodik. Ilyen *Zsidó* kisközség, Galgamácza mellett Pest-Pilis-Solt-Kiskunmegye vácsi járásában, Aszód mögött. *Zsidó* kisközség, Vas megye szentgotthárdi járásában. *Zsidó* puszta, Baranyamegye Beremend község határán. *Zsidó* malom, Veszprémmegye zirczi járásában. *Zsidó* határrész, Somogy megye Németújfalú határán, a szigetvári járásban. *Zsidó* határrész, Osgyán gömörmegyei község határán, a rimaszombati (nyustyai) járásban. *Zsidó duna*, téli kikötő, Plavna község határán Bács-Bodrog megye németpalánkai járásban. *Zsidóirtás*, tanya, Csapdi határon Fejérmegye vaáli járásában. *Zsidókalap*, puszta, Kis-Perkáta fejérmegyei község határán a dunaadonyi járásban.

Határozottan régi falazat, vármaradvány alapján nyerték azonban *Zsidó* nevüket s részben az Óriások hagyatékaul is szerepelnek a régi Dácia területéről, helyi vizsgálódásaim tanúsága szerint a következő helységek és helynevek:

1. *Zsidóvár* kisközség, Krassószörénymegye temesi járásában. Ma az ott fejtett gránit kőbányáról emlegetik, hajdan Józsika-család vára volt, s a Nadrágról kifutó hasonló nevű patak jobbparti 313 m. sziklafalán most is elég épen láthatjuk a középkori lovagvár romjait. Nem lehetetlen, hogy azon a helyen már a dákok vagy a rómaiak várat létesítettek, mert a Nadrág pataka a Ruska Pojana hegység egyik főcsúcsából az 1380 m. Bagyes alul eredvén, arrafelé északkeletre a Marosnak a Ruskából kifutó *Jó* (=Dobra) mentén és keletre a govasdiai vasbányákhoz s Vajdahunyadhoz a legrövidebb átjárókat használja ma is a hegyi nép.

2. *Zsidovin* nagyközség Krassószörénymegye bog-sáni járásában 1808 lakossal. Ennek a községnek hiteles története igazolja legjobban a *Zidovaból* származó elnevezések mivoltát. Alig 100 esztendő előtt telepítette a vallásalap a falut, melynek helyén 1803-ban még «*altes Gemauer und Schutt*»-ot jelez Petrovics Milos azidőbeli megyei főmérnök térképe. A környék lakossága *Zidovanak* nevezvén a törmelékes helyet, a telepeseket *zidoven* = falmelletteieknek nevezgeték s lassanként a *z zs*-re alakulván, csakhamar kialakult a *Zsidoven* s ebből a mai *Zsidovin* helynév is. Még 1863-ban is existált egy nagy törmelékhalmozat *zsidova*, melyet 120 frtért árvereztetett el az alapítványi főtitkárság s mind a mai napig épületromok, vízvezetőcsövek, téglák kerülnek felszínre. Itt sikerült meghatároznunk a Peutingertábla *Berzovia* állomását,<sup>1</sup> melyet *Traianus* naplótöredéke<sup>2</sup> is felemlít.

*Berzovia* a Dunától Lederatából a Temes-Bisztra összefolyásánál álló Tibiscumon át Dáciaiba vezető hadi út legfontosabb castelluma, hol a LEG III F F

<sup>1</sup> Ormos Zsigmond: Régészeti Közlemények. *Berzovia*. Archæologiai Közlemények VIII. 1872. II. füzet 145—154. lap. Részletesebb felvételeimet lásd A *Tabula Peutingeriana* hármas dácziai útvonalából az Új-Palánkától Zsuppáig vagyis Tibiscumig terjedő fő hadi út helyrajza. Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1896 márczius 9-ki ülésén. VI. fejezet. *Berzovia*, *Berzobis*. Archæologiai Közlemények. XXII. köt. 104. l.

<sup>2</sup> *Prisciani institutionum grammaticorum* Lib. VI., 13. Edidit Herb. p. 205. *Traianus I. Dacicorum*. *Inde Berzobim deinde Aizim processimus*.

jelzetű, vagyis a legio IV F(lavia) F(irma) téglabélyegek kerültek idáig elé.<sup>1</sup>

3. *Zsidava* (= Zidava), Szerb Posesena mellett, Krassószörénymegye újmoldovai járásában. Az al-dunai sziklaszoros torkolatában, Báziáson alul következő község felett északkeletre terjedelmes római vár állott, melynek romjaiból több felirat és bélyegestégla került már elő.<sup>2</sup> A vasfalakat ma is bontogatják s szilárd építményeit valósággal kőbányául használta a lakosság. Legutóbb 1903 nyarán vizsgáltam át a castellumot s *Zsidava* elnevezését azonnal tisztába hoztam.

4. *Zsidova*, Hunyadmegye hátszegi járás *Kitid* nevű községénél. 1883 tavaszán egy disznópásztor nyája után ballagva, a turásban aranykarikákra akadt. A lelet hírére megindult kincskeresés, több thasosi ezüst tetradrachmát is derített felszínre, úgy hogy az egészet a Krisztus születési évezredre lehetett classificálni. Magam is, mint a ki akkoriban a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat muzeumának létesítésével fáradozva, szünidőmet a megye beutazására használtam, mindjárt 1883 április havában kilátogattam Kitidre. Ott nagy meglepetésemre a *Plesa* (= Pilis) tető oldalán Zsidovát hallék emle-

<sup>1</sup> Corpus Inscriptionum Latinarum III p. 1019 ad numerum 1631, n. 8070. Vesd össze saját tanulmányom Berzovia fejezetét, hol az összes téglaváltozatokat bemutattam.

<sup>2</sup> Corpus Inscriptionum Latinarum III 6275, 8006, 8007, 8008, 8070, 1807, 8075<sup>43</sup>, 12632, 14496<sup>2</sup>. Még 1866-ban ismertette volt fáradozó mesterünk, Rómer Flóris Régészeti krónikájában. Archæologiai Közlemények. VI. évf.



getni. A falu felett, a reformátusok temetőjében a sírásók tényleg épületrészleteket forgattak ki. Egy kis castellumot konstatálhaték azon a helyen, a hol már a dákoknak is őrtanyájuk létezett.<sup>1</sup>

5. *Zsidóhegy*, Zalatna felett, Alsófehérmegyében. A rómaiak aranybányászatának centrumául szolgált Zalatna, *Ampelum* néven virágzott, Traianus hódítása után s tényleg nagyszámú semita telepes lakosság találta benne kenyerét. Ezekről más alkalommal szándékozván szólni, e helyen csupán azt említem fel, hogy a helységből délre emelkedő erdős kúpot nevezik Zsidóhegynek. A monda szerint a zsidók vára állott azon. A római *Ampelum* nem terjedt fel a 978 méter magas hegytetőre, hol emberi lakás most sem létezik: de alatta Pelocsány felől valóban találtam építkezési maradványokat. Számításom szerint léteznie kellett egy őrtoronyfélének a Zsidóhegyen, mert a Gyógyvíz völgyére a thermái miatt kedvelt Feredőgyógyra, mely épen azért *Gerniczova* = Melegforrás nevet viselt, ott vezetett át a hegyi út. Ott járhattak át a Kistanya (Boicza) vidék római aranybányáihoz is.

6. *Zsidóhegy*, Torda-Aranyosmegye Felvincz városa mellett. Épen a vasúti állomással szemben, délfelé látszó hegyet hívják Zsidóhegynek. Ezt csak a megelőző 1908. év október havában kereshettem fel s

<sup>1</sup> Hunyad vármegye története. Első kötet. Hunyadmegye földjének története az őskortól a honfoglalásig. Írták dr. gróf Kuun Géza, dr. Torma Zsófia és Téglás Gábor. 155. lapján. *A kitidi őrhely.*

nagy álmélkodásomra nem is római vagy dák, hanem határozottan újabb eredetű s legfennebb a XVII. századból származtatható ágyútelepeket és sánczolást találtam ott. Itt tehát a mostani nemzedék előtt érthetetlen régiség sem igazolja az elnevezést. A rómaiak onnan északra a Liki völgyén lakozának s katonai állomásuk Székelyföldvárnál négy kilométerrel fennebb Kocsárd felé következett.

A Zsidóvár elnevezésre tehát a helyszínén semmi támpont nem kínálkozik. Annál érdekesebb az Aranyos völgyén jelentkező Zsidovina.

7. A *Zsidovina*-hegy, Lunka kisközség határán, Tordaaranyosmegye toroczkói járásában. Az Aranyos völgye Várfalutól kezdve annyira összeszorul, hogy csak helyenkint öblösödik ki némileg s ilyenkor elragadó kilátás kínálkozik a parti sziklák magasabb alakzataira is. Főleg felülről Offenbánya felől leereszkedve, már Szoloviától látható a *Zsidovin* nevű hatalmas sziklatömeg, melyen olyan oszlopos elválások sötétlenek, a minőkre Dél-tirolban a dolomit-hegyek világhírré jutottak. Az atmoszfæráliák behatása alatt képződő oszlopzatokban a népfantázia egy régi, még a zsidók korszakában itt lakozott kényúr várkastélyának porticusait látja. A zsarnok úr ú. n. szénagyűjtésre rendelé ki a völgylakókat, a kik azért esdekeltek, hogy Illés próféta napján (június 27, gör. naptár június 14) mentse fel a kaszálás alul, hogy azt megünnepelhessék. A kegyetlen várúr korbácscsal kergette vissza a könyörgő követet s a völgy torkához idomított medvéit, oroszlánjait állította lesbe, a netán mégis tilalomszegésre vete-

medők ellen. A jámbor nép kora hajnalban munkához látott, csakhogy megpuhíthassa zsarnoka szívét, azt remélvén, hogy száanalomból elengedi őket az isten házába. De reménységükben csalódnok kelle. Az óriás pár lépéssel ott termett a hegytetőn, a hol épen egy hatalmas boglyát halmoztak jobbágyai össze s korbácsa suhogtatásával tetézte borzalmasan üvöltő parancsszavait. Egyszerre megkondult alatt a szolcsvai kis templom harangja s abban a pillanatban elborult a környék s iszonyú menydörgés, villámlás kíséretében valóságos istenítéletet hozott az Ég. A nép arczra borulva esdekelte le bűneit, hogy a kényszernek engedve, munkájával megszentelteté a szent napot. Mire ismét kisütött a nap s elült a vihar, a hatalmas szénaboglya kővé meredten állt előtte, az óriást izzé-porrá szaggatá a villámsujtás s hatalmas csontjai ott révedeznek a hegyek oldalán. Lenn a völgy torkában örködő medvék és oroszánok szintén kővé váltak. Fenn a szolcsvai szoros oldalán kömedvét mutat a nép s az Aranyos medrében ma is fehérlik ilyen kőoroszlán. A büszke várpalotát is elsöpörte a vihar s csak. kőpillérei, oszlopsorai hirdetik az Úr haragját. Mindezt képekkel is illusztrálta az Erdélyi Kárpát-Egylet folyóiratában Téglás István, mint *Torda-Aranyosmegyének* a természeti szépségeket és a történelmi hagyományokat is nagy szorgalommal gyűjtő tanfelügyelője.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Téglás István: A zsidovinai óriás. A Zsidovina vár, a Bagolykő, az Oroszlánkő, a Medvekő rajzaival. Erdély, XVII. évfolyam, 1908. 1—2. szám 3—7. lapján, 1—4. rajz.

8. A *Zsidóasztal* (Masa Zsidovuluj), *Zsidóorra* (Nasu Zsidovuluj), *Sugág* havasi község fölött, Szebenmegye szászsebesi járásában. Az utolsó emberlakta község Szászsebestől délre 35 kilométernyi *Sugág*. Azontúl mind magasabbra tornyosuló kristályos palahegyek közt a Sebes kanyargós medrében erőszakolta ki az erdőkincstár a közlekedő utat, mely a fenyveserdők gondozására épített erdészházakhoz vezet. A Sugágtól 18 kilométernyire eső Tennak körülbelül fele útján a jobb partról alácsüngő *Grumas* sziklában elátkozott embert lát a népfantázia. Mindjárt e felett egy vízszintesen elhelyezkedett *kőlap*, a Zsidóasztala (Masa Zsidovuluj) nevet visel. Egy magával meghasonló zsidó élte e hozzáférhetetlen kőlapon végnapjait, mignem a sorsharag kővé változtatta. Orra különösen a holdvilág sejtelmes derengésénél szintén kivehető a köszobornak s Nasu Zsidovulujnak mutogatják a hegyi pásztorok.<sup>1</sup> A népmondák naiv felfogású *Ahasverusa* jelenik meg itt a fenyvesek rejtekében.

Ezekkel az észleletekkel járulhatok saját sok évi tanulmányaimból az erdélyi oláh vidék közt mutatkozó *zsidó* jelzőjű helynevek ismeretéhez. A népnél a jelekből láthatólag az Óriás és a Zsidó fogalma társultan az emberfeletti szokatlan nagyság, rendkívüliség kifejezője. A zsidók, nyilván a bibliai történetek félreértett tanításainak hatása alatt, egykor urai, zsarnokai valának ennek a földnek s azért a

<sup>1</sup> Lásd EMKE kalauznak szerkesztésében megjelent első kiadását. Szebenmegye. 15. Sugágtól Tóerdéslakig.



másként érthetetlen vagy a tradíciókból kiveszett régésrégí reliquiákat s itt-ott a római és dák várak romjait is nekik tulajdonítja a jámbor néphit. Az a sajátságos, hogy épen a közreműködésemmel kutatott és kiváló rokonszenvennimmel minden lehető módon körülvett dévai várhegynél, mely alatt 32 évig terjesztem a kulturát, jóllehet egy irodalmilag is szerepelt író ott a Zsidók korának nyomozására köteleztetett, a népies felfogás megnyilatkozásáról nem tudtam megbizonyosodni.

*Budapest.*

*Téglás Gábor.*

## HÁROM VERS.

1.

### MA NISTANÓ.

Széder este áhítatos csöndje.  
A kupákban piros bornak gyöngye.  
Ünnepi fény ragyog a szobában,  
Páska, torma széderesti tálban.

Az asztalnál imádkoznak négyen.  
Özvegy férfi három gyermekével.  
Három gyermek édes anyját sirva  
Őszszel vitték temetőbe, sirba.

Arczokról a gyásznak sötét árnya  
Fölengedett vig örömben, mára,  
Ünnep estén kelletlen a bánat,  
Noszogatva széles jókedv támad.

Tüzes ital pirt fakaszt az arczon,  
 Kacaj csendül egy-egy gyermekajkon,  
 Zsidó dalnak zeng melódiája,  
 Mindig borús, ma vig a nótája.

Kidus zöndül, s mindnyájan fölállnak,  
 S fölemelik az ünnepi tálat,  
 «A ki éhes, helyet talál nálunk,  
 Vándor embert szeretettel várunk.»

S ime most a legkisebbik lányka,  
 Édes csöppség, báj a mozdulása,  
 Megkérdezi — szava csengő, bátor,  
 «Má nistánó?» — az édes apjától.

«Má nistánó? mondjad apám nékem,  
 Ez az éjjel más-e mint más éjjel?  
 Egy nap, egy év olyan mint a másik.  
 Szivem — apám válaszodra vágyik.»

S könny szökik az apának szemébe,  
 Szótlan tekint hitvese helyére,  
 Beszédesebb válasz minden dalnál  
 Egy üres hely a széder asztalnál.

Három árva összenéz könnyezve —  
 A ki őket legjobban szerette  
 Má nistánó — fekszik erdőszélen,  
 Temetőben, siri sötét éjben.

## 2.

## A KEHELY.

Frug.

«Anyácskám, mondd, vajjon igaz,  
 Mit nagyapám mesélget?  
 Hogy Isten előtt kehely áll —  
 S ha minket űznek, tépnek,  
 S ha vérünk ömlik ideleenn,  
 És könnyeink csorognak,  
 Úgy Isten egy-egy könnyet ejt,  
 S a könnyek abba folynak?»

«Igaz fiam!» — «És mondd anyám,  
 Való, amit hallottam?  
 Ha telve lesz a kehely — jó  
 A Messiás legottan?»  
 «Való fiam!» — Elhallgat most  
 A kis fiu merengve.  
 Majd szól: «Anyám, mondd, a kehely  
 Mikorra lesz megtelve?»

Búsan tekint kérdő szeme  
 Az anya bús arczára:  
 «Hát feneketlen a kehely,  
 Hogy könny folyik hiába?  
 Mért nem telik meg a kehely  
 Bár szenvedünk e földön?  
 Tán fölszikkad benn mind a könny,  
 Évek során — vagy rögtön?»

Az anya hallgat. Elborong.  
 Mély bánat van szívében.  
 S egy forró könnyü, szomorún  
 Csillog meg a szemében;

S a bájos gyermekarczon is  
 Két könny gördül peregve —  
 Fogadjad be óh Istenem,  
 E könnyeket kelyhedbe!

## 3.

## A CSILLAGOK HOL VANNAK?

Frug.

Ragyog a hold. S a csöndes éjszakában  
 Az égen ottfenn csillagok ragyognak —  
 S ezredszer látom csodás lángigéit  
 A régi, szent és bübájos lapoknak.

S amint olvasom mohó csodálattal,  
 Egy szent igétől kigyullad az arczom:  
 «Népem! te lész mint csillagok az égen,  
 S mint porszemek fövényes tengerparton.»

Tudom Uram! szavadból nem hull porba  
 Egy ige sem — ígéreted beváltod,  
 Tudom Uram! beteljesited mindet,  
 Csak az időt, a te idődet várod.

Igéretednek — magam láttam Isten!  
 Egyik fele beteljesült felettünk,  
 Mindenek lába bennünket taposhat,  
 Mikép a fövény, olyanokká lettünk.

Beteljesült: por és kövek levénk mi,  
 Szabad prédái gúnynak és a vésznek,  
 De hol Uram! a csillag ragyogása?  
 A csillagok, a csillagok hol késnek?



## A VÁROSI HITKÖZSÉGEK TEENDŐI.

A zsidó hitközségeknek egyik típusa pusztulófélben van, sőt nagy részében már el is pusztult. Azoknak a kisebb falvaknak és mezővárosoknak, a hol öreg emberek emlékezete és a temetők tanúsága szerint mindig együtt lakott tíz-húsz, sőt negyven-ötven zsidó család is, ma alig van öt-hat zsidó család lakossága. Ezek is nagyrészt öreg emberek. Zsidó fiatalságot falukon ma alig látni. Legnagyobb részük kivándorolt. Egész családok Amerikában élnek, a többi a szomszéd nagy városokba, esetleg a fővárosba költözött.

Hogy ezzel kapcsolatosan a zsidó élet, a zsidó tudás faluhelyeken teljesen szünőfélben van, mondanunk sem kell. A népiskolák egymásután föl-oszlanak, mert a községben megmaradtak nem bírják az iskolafenntartás terheit és mert az iskolának — nincsenek gyermekei. Fiatalabb zsidó családot ritkábban találni faluhelyen és különben is azoknak már nincs is gyermekük. Legfeljebb egy-kettő. De a templom is lassankint fölmondja a szolgálatot. Ha düledezik, nincs, a ki renováltassa, mert a költséget nehéz előteremteni.

Ezzel szemben nő, egyre nő a nagyobb városok zsidó lakossága. A városi hitközségek fejlődnek és virágoznak és egyre nagyobbodnak a vidékről bevándorlottak emelkedő számával. Itt templomok épülnek, itt iskolák keletkeznek, intézmények gyarapodnak. A zsidó jótékonyág, a zsidó szellemi élet

itt kapja az első esőcseppeket és az első napsugarat; de tagadhatatlan, hogy a jótékonyág méreteinek növekedésével mértani haladványokban terjed a nyomor és ikertestvére: a züllés. S akármennyire igyekeznek is a hitközség vezetősége, hogy eleven és egészséges életet öntsön az emberekbe, a rothadás útját sok esetben nem képes föltartóztatni.

Az okok, a melyek ezeket az újabb áramlatokat előidézik, nem tartoznak ide. Ha majd valaki a magyar gazdasági élet történetét megírja, ezeknek az újabb változásoknak a gyökereit is ki fogja ásni. Tény, hogy a zsidó szegénység és a zsidók proletársága ijesztő mértékben növekszik; és pedig azért, mert a gazdasági erők elhelyezése a zsidókat nálunk is a városokba tolja ki és a kisebb hitközségek lakossága meggyérül. Tény, hogy azok a falvak, a hol olyan tömegű zsidóság lakott együtt, hogy rabbit még nem, de templomot és iskolát már a saját erejükből fenntarthatnak, szünőfélben vannak, mert a falusi fiatalabb nemzedék részint kénytelen föl hagyni atyja foglalkozásával, részint jobb pályára akar lépni, egy másik részében pedig kivándorol Amerikába, sokszor meg a szomszéd nagyobb városba tódul. Így azután pusztul a falusi zsidó hitközségi élet. Sőt e sorok írója tud nagy és régi rabbiszékhelyekről, a hol ma a szombati istentisztelethez szükséges tíz felnőtt zsidó férfit nem lehet összehozni s nem azért, mert a vallási érdeklődés hiányzanék, hanem egyszerűen azért, mert tíz felnőtt zsidó már ott nincsen.

Hogy ez felekezeti szempontból mennyi kárt jelent, elég arra a tényre utalnunk, hogy falusi népisko-

láink egymásután bezáródnak. De még ennél is nagyobb az a veszély, a mely a városok zsidóságát fenyegeti. A zsidóságot mondom és nem a hitközséget. Mert a hitközségek látszólag erősbödnek és teherképességük, ha nem is arányosan, de nő. Csak-hogy a hitközségek minden igyekezete és jóakarata nem elég ahhoz, hogy útját állja a szegény emberek erkölcsi züllésének, melynek a városi élet a melegágya. A züllött zsidó két oldalról is kárt jelent a zsidó közösségnek. Azzal, hogy a zsidósághoz tartozásának minden érzete megszűnik és azzal, hogy gyarapítja a zsidók elleni fegyvereket és tápot ad a zsidók erkölcstelenségéről terjesztett hazugságoknak. Hisz már ezerszer is figyelmeztettek arra, hogy egy egész vidéknek szervezett méregkeverő bandája az ő emberpusztító cselekedeteivel sohse számíttatik be az illetők felekezeti bűnlajstromának. A mi különben helyes és méltányos, csak a zsidóknál nem alkalmazák.

A zsidó hitközségeknek tehát már az önfenntartási ösztöne is parancsolja, hogy híveik erkölcsi életét irányítsák és szabályozzák. Ez eminens zsidó vallási követelmény is, a mi alól soha és sehol föl nem menthetjük magunkat. És ha semmiféle felekezetnek nem lehet sem a joga, sem a feladata, hogy a gazdasági élet szabályozását a maga érdekének alárendelje, egy felekezet sem oldhatja magát föl az alól a kötelezettsége alól, hogy *hívei egyéni érzését és egyéni képességeit annyira erősítse, hogy a gazdasági bajok és a gazdasági csapások elviselésére és ellensúlyozására elég erőt érezzenek magukban.*

Nem oldhatja föl magát az alól a kötelezettség alól, hogy híveit az élet harczaira és küzdelmeire olyan fegyverzettel lássa el, a mely erkölcsi életmódját és életfölfogását meg nem sebesíti.

A zsidó hitközségek teendőihez tartoznék az arról való gondoskodás, hogy azok a nagy vallási és erkölcsi károk, a melyek az újabb időben mutatkoznak abból kifolyólag, hogy a zsidók a nagyobb közép-pontokban keresik megélhetésük forrásait, megszűnjenek. A zsidó összességnek Magyarországon érdekében áll, hogy az országban lakó hitsorsosok ne a városokba koncentráldjanak, hanem mint eddig is, nagyobb részükben falvakban maradhassanak. Ez szociális és etikai érdeke az országnak, szociális és etikai érdeke a zsidóságnak és létföltétele az egészséges, az érzésbeli zsidó felekezeti életnek is. Az országnak azért, mert a különböző felekezetek rétegeit közelebb hozza egymáshoz és a közös életmód a közös rokonérzést is táplálja, a mi mindedig, bármennyire szóljanak ellene itt-ott a látszatok és a konkolyhintők, megvolt. Szociális szempontból pedig azért fontos, mert igen sok egzisztencia, mely a városban nyomorog és züllésnek indul, faluhelyen szegényen bár, de megélhet. S a míg városi lakó létére terhére esik környezetének, addig faluhelyen produktív munkatársa a köznek.

Ezek az érdekek csak fokozódnak, ha specziálisan zsidó, azaz etikai momentumokat veszünk figyelembe. A zsidó élet bensőségének, szivélyességének, egyszerűségének és közvetlen keresetlenségének gyökere az a patriarchális együttélés, az a családiasság, a melyben



egész községek lakói úgy éreznek egymással, mintha még most is egy apának és anyának volnának a gyermekei. Ezt a szociális érzést fokozza a hitközségi élet, annak terhei és küzdelmei, bajai és nehézségei, a melyből minden zsidó kiveszi a maga részét. Még a legszegényebb is. Mindegyikük talál olyan területet, a hol a maga egyéniségének értékét látja, a hol a maga munkájának a hasznát tapasztalja, a hol áldoz, a hol figyelnek reá és a hol tekintetbe veszik az ő vallási érzéseit és szükségleteit. Tudja, hogy valaki és tudja, hogy egy közösségnek a láncszeme és örömmel kapcsoltatja magát az összességbe. A zsidó tudás szeretete, a szentírás és a hagyományok ismerete is jobban tenyészik, illetve aránylag több művelőre talál ott, a hol kisebb zsidó közösségek találkoznak együtt. A zsidó tudomány intenzív művelése, igaz, csak nagyobb városokban lehetséges, de itt inkább a tudósok czéhének a foglalkozása. A zsidó irodalom eszméinek egésze, az abból kiáradó világnézet, a tanítások hatása és gyakorlati eredménye élénkebb és erősebb a kisebb városokban, a hova a nagyobb és sokszor még kellően meg nem érett igazságok csak lassabban jutnak el és így az egészséges gondolkodásban is egészségesen szívódnak föl. Az idegességtől ment, a lázas sietség nélküli munkálkodás közepette inkább fejlődik az osztálygyűlöletet nem ismerő testvéri érzés, az igazságos gondolkodás és a helyes cselekvésnek az ösztöne. Mindmegannyi tényezője az anyagi és erkölcsi boldogulásnak.

Az ilyen kisebb csoportú falusi hitközségekben könnyen éledhetne föl az a vallásos ismeretek utáni

vágy, mely a régibb zsidóságot olyan szépen díszítette és a melyek még ma is élő öreg embereinknek legyőzhetetlen erőt kölcsönöznek az élet harcaiban és a melyeknek az életbölcsesei már nem egyes hittestvérünknek volt az irányítója a társadalmi ranglétra emelkedésében és a közjóra irányzott munkásságában. Hiszen ismeretes, hogy a zsidó vallásos irodalom milyen mélyítőleg hat az értelemre és a tudásra, mennyire gazdagítja a tapasztalatot és a kedélyt; hogy önkénytelenül is fölszínen tartja az ideális hajlamokat és képességeket, a melyek feleketünk tagjaiban oly bőven találhatók. A tisztán etikai szempont is megköveteli, hogy ébren tartsuk és ápoljuk azokat a vágyakat, a melyek nálunk vallásos életünk múltja és tartalma iránt szunnyadoznak. Csak körül kell tekintenünk és felületes vizsgálódás után is kénytelenek leszünk elismerni, hogy a zsidó tudás apadásával arányosan apadnak a családi együttérzés és szeretet, valamint a testvéri együvértartozás mélységes forrásai.

Jól tudjuk, hogy a reális világnézet, az induktív úton haladó tudományosság korszaka nem igen kedvez a vallásos áhitat teremtette gondolati megállapodásoknak. S ha a mi irodalmunk termékei olyan gondolatokat és érzéseket ébresztenének, a melyek az igazság után törekvő szellemnek korlátokat állítanának, nem szólnánk semmit. De mindaz, a mit a zsidó vallásos gondolkodás évszázadokon át teremtett, a reális valóságot szemlélő észnek a munkája. Egész irodalmunk minden törekvése arra irányul, hogy az embert a társadalomnak nevelje. Minden

gondolatnak az az alapmotivuma, hogy: *Isten a törvényeket az embereknek emberekkel való boldogulására adta.* S éppen azért a mi irodalmunk figyelemmel van arra, hogy a zsidó népet olyan életmódra nevelje, melyben érezze, hogy úgy az egyén, mint az összesség az egész emberi közösségnek egy része és a maga boldogságát csakis a köz *egyetem*es boldogságában találhatja. Megbecsüli az embert és földi létét és folyton hangoztatja, hogy az idealizmus tere és talaja az a közösség, a melylyel egy levegőt szívunk. A mi irodalmunk eszköze az életben való eligazodásnak és kivétel nélkül az emberi nem nevelésének szolgálatában áll. Nem is szólva arról, hogy nyelvezete, kifejezés módja, költői lendülete, érzése mélysége az esztétikai követelményeket is kielégíti, a nélkül, hogy a tapasztalati ismeretekkel a legcsekélyebb ellentétbe is hozna.

Valamikor, még csak nem is nagyon régen, a midőn a magyar modern zsidóságnak még *nem az volt a legnagyobb törekvése, hogy konzervatívnek lássék,* erősebb érzék uralkodott a hitközségek vezetőiben az olyan megoldások iránt, a melyek a zsidó erények és a zsidó életmód megmaradását biztosítják a modern áramlatok közepette. Az elmúlt évszázad derekán, de már a negyvenes évektől kezdve, úgy az egyesekben, mint a hitközségekben ébren éltek a *vágyak,* hogy az újabb liberálisabb gondolatoknak a szellője a ghettóval együtt a zsidóságot is el ne söpörje. A zsidó rabbiképző, a tanítóképző intézet ennek a kornak a szülöttje. Azóta számos jótékony intézetünk is látott napvilágot és az emberek föl-

segítésére irányuló intézmények megteremtése, mint kórházak, árvák otthona, aggok menhelye egymásután keletkeztek. Ezért gáncs nem illet bennünket és büszkén mutathatunk azokra az eredményekre, amelyeket 40—50 évi hitközségi életünk létesített. A mostan fölépült vakok intézete, valamint a felállítandó zsidó gimnázium is, a mely remélhetőleg tető alá kerül, csak gyarapítja közintézményeink számát. Az I. M. I. T. tevékenysége is sikerekkel dicsekedhetik és különösen a zsidó középosztály zsidó műveltségére termékenyítőleg hatott. Csakhogy az itt felsorolt intézmények a zsidó épület dísze és teteje és a mi hiányzik — az alapja. Ezt nem rakták le és arról évtizedek óta zsidó hivatalos körökben nem is folyik eszmecsere. Pedig erre kell gondolni. Mert belső erőt és kitartó képességet csakis attól várhatunk.

De miképpen? Ez a kérdés és erre szeretnénk feleletet találni.

Már bevezetésül mondtuk, hogy a magyar hitközségeknek egyik főbaja, az a sok szegény ember, a ki hajótörötten a vidékről a városokba özönlik. Ennek véget vetni és az illetőket falvaikba vissza-telepíteni lehetetlen. Éppen azért a hitközségeknek a megváltozott viszonyokhoz mértén az volna az első feladata, hogy a kisebb hitközségek patriarchális életét föllevenítse és területeit bizonyos mértékben decentralizálván, a hitközségi tagok arányában új hitközségeket új rabbinátussal és új elemi iskolákkal létesítsen.

Minden ilyen hitközség kellő autonomiával újabb



gyűjtőpontjává lehetne az illető zsidók belső vallásos, tehát erkölcsi életének. Mindjárt meg is jegyezzük, hogyan képzeljük ezt a hitközséget. Egy város területén több hitközség volna. Mindegyikhez egy-egy népiskola tartoznék és azok a tagok, a kik ebben a körben laknak. A vezetés egységes lenne. Egységesnek maradna a chevra, valamint a hitközség jótékony intézményeinek az irányítása. A helybeli viszonyoknak megfelelő változások közös megbeszéléseknek alapján létesíttetnének, a mely megbeszélések a közösen választott testületekre tartoznának. A vallási ügyek tárgyalásába a rabbik, a mi természetes, bevonandók volnának és itt övék a döntő szó.

Ezen az úton iskoláink csak helyet cserélnének, de nem szünnének meg, és ezen az úton vissza lehetne vezetni a városokban vidékről letelepedett zsidókat és családjaikat a hitközséghez és meg lehetne őket erősíteni a zsidósághoz való tartozásukban, valamint társadalmi és emberi mivoltuk tudatában, a mi által a hitközségek *a zsidó vallástól reájuk rótt legfőbb feladatnak megfelelénének*. Mert ne felejtjük el, ezek a bevándorolt emberek a kész veszteségek számlájára tartoznak. Mindegyikök külön-külön a maga eredeti otthonában értéket képviselt, de itt, a házak nagy sokaságában olyan, mint a szélvészről ide sodort falevél. Sehova sem tartozik. Letört existenzia, a ki otthonában, a hol talán szerepet vitt és a hol megbecsülték, megélni már nem képes. A szövetkezetek, az új gazdasági áramlatok alámosták megélhetése föltételeit. A kenyér kiesett a szájából s otthon rösteli a szegénységet, az alacsony sorsot és az

új, talán szegényesebb foglalkozást. A gyermekeket is kell tanítani, az pedig eredeti lakhelyéről költséges. Fölzarándokol tehát a városba. Nagyobb vízben a halak is nagyobbak. Nehéz szívvel, a melyet végtelen optimizmusa emel csak föl, ide jön abban a hitben, hogy új életet kezd a még pénzzé tett pár garasával. A gyermekeitől is remélhet valamit. Valahogyan csak meg fog élni és eljött a városba és a remények lassankint szertefoszlanak. Nincsen pénze és nincsen keresete és rövid idő alatt a hitközség jótékonyügyi osztálya, a chevra, az izr. nőegylet és egyéb jótékony intézet kéregetőinek a száma sok, igen sok új taggal és — valljuk be — sok új ellenséggel szaporodik. Mert minden ki nem elégitett kéregető kész ellenséggé válik. Így lesz kereset híján a kávéházi kártyabarlangok állandó lakójává és családjának türhetetlen zsarnoka. Az otthon kész pokol és az erkölcsi züllés tanyája.

Erős a meggyőződésünk, hogy ezeknek az embereknek a hitközségi életbe való bevonása sokat segítene ezeken az állapotokon. A legnagyobb baj, az ágrólszakadtság megszűnnék és a hitközségnél tapasztalt emberbe vétel a csalódottság és szárnyseggettség keserű érzete között az önérzetet táplálná a máskülönben gyenge kitartású egyéneknél. Nem azt gondoljuk, hogy a templomi prédikációk produktív munkára sarkalnák — ámbár itt-ott még ezt is lehetne konstatálni — de igenis azt, hogy a jövevény városi életmódja, ha csak részben is, de belekapcsolódnék a *balbósi* múltba és önérzetet és munkakedvet öntene abba, a kit a reménytelenség minden

emberi önérzetéből kifosztott. Érezné, hogy ember és érezné, hogy valaki. Gazdag, de még jómódú embereké sem lennének, de ha egyelőre csak annyit nyerünk, hogy az illetőket visszaadjuk régi, megszokott, becsületes és harmonikus életmódjuknak, máris sokat tettünk. Bizonyos, hogy a koldusok számát apasztanók és bizonyos, hogy a patriarchális életmód fenntartásáért áldozatokat hozni nemcsak egy erkölcsi testületnek, a milyen egy hitközség, érdemes, de még a magánembernek is.

Ez lenne a városi hitközségek formális irányítása. De azért mi ebben a hitközségnek csak külső föladatát látjuk. Elsőrangú és legfőbb tevékenységét mi abban találjuk, hogy híveinek vallásos kielégítéséről gondoskodván, egyszersmind szemügyre veszi azokat a módozatokat, a melyek között a valláshoz és a zsidó közösséghez való ragaszkodás tenyészik. Nemcsak követeli a vallásos parancsok teljesítését, a hitközségi intézmények támogatását, hanem ügyel arra is, hogy a szívet, az érzést és az elmét alkalmassá tegye mindazoknak az ideáloknak az ápolására, a melyeknek növését, gyarapodását, megerősödését és megvalósulását óhajtja látni. Hogy az otthon, a saját tűzhely, az egy helyen való megállapodottság, az önállóság előmozdítói és gyarapítói felekezeti életünk követelte életmódnak — tudjuk. Tudjuk azt is, hogy a czionisták, az alliance, a Rothschild- és a báró Hirsch-telepek mennyi igyekvést és gondot fordítanak ennek az eszmének, hogy a vándorlásra kényszerített zsidókat nyugodt és megállapodott existenciához juttassák. Tudjuk, hogy óriásiak az áldozat-

tok, miket hitfelekezetünk módosabb tagjai testvéreik fölsegítésére tesznek. Pedig azoknak a fáradságoknak és emberfölötti erőlködéseknek talán a fele elveszett energia, mert a kivándorlottak új helyzetükben nem találják föl magukat.

A nagyobb hitközségek másik föladata tehát az volna, hogy a szegényebb sorsúakra való tekintettel új típusú iskolákat alapítson. A pesti hitközségnek kellene a kezdeményezés útjára lépni. Mert a mit a czionisták, az Alliance, a Rothschild- és Hirschkolóniák tesznek a telepeikre bevándorlottakkal, miért ne tennők mi is, a változott viszonyok figyelembevételével itthon, a mi városainkban azokkal a bevándorlottakkal, a kik a környékről bejöttek? Miért ne gondoljanak a mi nagyobb hitközségeink az ő bevándorlottjaikra, a kik épp oly hajótöröttek, mint az orosz és román üldözöttek? Hisz a nyomor itt sem kisebb és a jövőbe való perspektiva sem kevésbé ijesztő? Miért ne telepítsük át a falusi iskolát a városba, a midőn az iskola fentartói lakhelyet változtattak? Miért ne nyomjuk mi azoknak a szegény embereknek a kezébe a tisztességes megélhetés eszközeit? Mert bizonyos, hogy az északkeleti megyékből fölkerült gyermekek sikerrel és eredménnyel csakis zsidóiskolákban nevelhetők. Csak a zsidó iskolában ismeri a tanító az ő lelki világukat. Azoknak a gyermekeknek a legnagyobb része a nem-zsidó iskolában idegenül érzi magát és lelki egyensúlya egyelőre másutt, mint a zsidó iskolában fenn nem tartható.

Mi azt hisszük, hogy ha a nagyobb hitközségek



ezek fölött gondolkodnának, akkor nem okozna nehézséget, ha arra az elhatározásra jutnának, hogy a maguk területén első sorban népiskolákat állítsanak és hogy a meglevő népiskolák közül alsóbb fokú ipariskolákká bővítsék ki azokat az iskolákat, a melyeknek környékén szegény zsidó családok nagyobb tömegekben laknak. Zaj és lárma nélkül, szinte adminisztratív úton hozzá lehetne fogni a terv megvalósításához. Volna útja és módja. Még áldozatokba sem kerülne. Legalább nem nagyokba. Mi úgy hiszszük, hogy ezek az új típusú zsidó népiskolák nem is rónának oly nagy terheket a hitközségekre, a hogy azt az emberek első pillanatra gondolni hajlandók volnának. Részletes számításokba nem bocsátkozunk, csak felületesen akarjuk érinteni az ügy anyagi oldalát, de annyit már itt is merünk állítani, hogy egynéhány új tanerő fizetésén kívül a kiadásoknak igen nagy része, de nem lehetetlen, hogy a kiadások egésze megtérülne.

Ha a nagyobb hitközségek a maguk területein több elemi iskolát fölállítanának, — Budapesten pl. legalább is hat elemi fiúiskolára volna szükség — akkor, a mint fent említettük, a zsidó szegények lakta vidéken a már meglevő elemi iskoláikat kibővítenék alsóbbfokú ipariskolával. Az iskola be rendezése és beosztása olyan volna, hogy a gyermekek 16-ik életévökig — tehát tíz osztályon át — rendes oktatásban részesülnének, de az iskola a gyermekekről még későbbben sem venné le kezét. Az első négy osztály olyan volna, mint minden más elemi iskola, azontúl csak olyan gyermekek járhat-

nának ide, a kiket szüleik iparosokká akarnának kiképeztetni. Ezek a gyermekek egy előre megállapítandó tanterv szerint — lehetőleg kevés elmélet és minél több gyakorlati tudás — tovább folytatnák tanulmányaikat és fokozatosan, mindig nagyobb és nagyobb mértékben a kézi ügyesség kifejtésére fordítanának gondot.

Az új tanfolyam hat évig tartana és mint mondtuk, akkor kezdődnék, a mikor a gyermek a negyedik elemi osztályt befejezte. Az iskolai foglalkozás kezdetben hat, később nyolcz órát venne igénybe naponta, a mely idő alatt — levonva az elméletre szánt időt: legfeljebb heti tizennégy órát, a vallástaniakat is beszámítva — a gyermekek igazi inas- és legénymunkát végeznének. Az iskola hat-hét iparágat ölelhetne föl: szabók, cipészek, famunkások, agyagmintázók, kalaposok, kefekötők stb. A szükséges anyag beszerzése a növendék számlájára történnék, a ki a nyers anyagot már úgy dolgozza föl az iskolában, hogy kereskedelmi értéke is legyen. Sőt a nagyobb növendékek egyik föladata volna, hogy az általuk elkészített tárgyak eladását magukra vállalják s saját tapasztalatukon okuljanak s saját kárukon tanulják meg, hol és hogyan hibáztak, mért értékesebb az egyiknek a munkája a másikénál stb. A végzett munka anyagi haszna mindig az illető gyermeké volna és az iskola a szülőkkel való megbeszélés után gondoskodnék a szerzett pénz hova fordításáról. Tandíjat is kiróhatnának a tanulókra, de a tandíjat nem a szülő fizeti, hanem levonják a tanuló keresetéből. Természetes, hogy a tandíj osz-

tályról-osztályra változnék és magas nem lehetne, de tandíjmentesség itt fölösleges. Ezzel segítünk az iskolafentartó terhein és lehetővé tesszük, hogy az iskolai kiadások tetemes része, talán háromnegyede megtérüljön.

Általában az ilyen iskola költségvetése nem is olyan nagy. Ha az elemi iskola utáni tanfolyamokat hatra tesszük, akkor is az elméleti tárgyak legfeljebb *hatvan heti órát* vesznek igénybe, a mit két ipariskolai tanító elvégezhet, ha a vallás tanítását a hitoktatóra bizzuk. Egy szakmabeli igazgatón kívül négy fizetett előmunkás, nézetünk szerint, teljesen elegendő, hogy az ő felügyeletük alatt a növendékek dolgozzanak. Hiszen minden mesterségnek bizonyos körű alapl műveletei vannak és pl. a varrást nem kell külön tanítani a cipésznek és külön a szabónak. Szintúgy a szabást sem. S az iskola iparágait nem is volna nehéz úgy csoportosítani, hogy az egyforma mesterségek egy egy iskolában taníttassanak.

A kik innen kikerülnének, idővel nem munkásokká válnának, hanem önálló kisiparosokká és kezdetben talán szüleikkel együtt működési helyet keresnének ki maguknak, vagy egyelőre beállnának munkáslegényeknek a városi iparosokhoz. Sok zsidó fiú, a ki most cipőzsinórt és bajuszkötőt árul az utcán és azok az elhagyott gyermekek, a kiknek soraiból, sajna felekezetünk tagjaiból is elég bőven, a zsebmetszők és éjjeli betörők díszes gárdája kikerül, a társadalom hasznos és tevékeny tagjaivá lehetnének. Bizonyos, hogy intelligenciájuk és szakképzettségük, az iskolai fegyelem és az iskolában nyert oktatói és etikai

figyelmeztetések a későbbi időkben is termékenyítőleg hatna. A társadalom mindenesetre komoly, dologképes, a munkát értékelni tudó elemekkel és az állandó tartózkodási helyet megkedvelő, az önállóságot megbecsülő polgárokkal gazdagodnék. De nyerne maga a zsidóság is főleg azzal, hogy a társadalomra értékes tagjainak a kontingensét növelné és a mi nem kevésbé fontos, hogy egyrészt apadna a zsidó hajótöröttek száma, másrészt maga a hitközség egészséges szukkreszczenziáról gondoskodnék. Teherképessége növekednék, hitélete bensőbbé és erősebbé válnék. Nem is szólunk arról az erkölcsi haszonról, mely a zsidóságra abból is háramlanék, hogy a szegényebb sorsúaknak azt a kevésbé erős lelkű részét, a mely az élet küzdelmében oly fegyverek választására gondolják magukat kényszerítve, a melyek nem valami kényes izlésről tesznek tanuságot, a legnagyobb részben önérzettel, öntudatossággal és tisztességérzéssel megalapozná.

Meg kell említenünk — és ha zsidó hitközségek működését írjuk elő, nem is hagyhatjuk figyelmen kívül — még egy szempontot: *a szombatot*. Bizonyos, hogy igen sok zsidó él közöttünk, a ki nélkülöz és nyomorog, de a szombati nyugalmat meg nem szegi. Bizonyos, hogy igen sok zsidó lakik közöttünk, a kinek egyetlen vágya, hogy fiának olyan nevelést adjon, a melyben a szombatot meg ne kelljen szegnie. Ezek közül akárhány van, a ki fiának kezéből kiüti a jövő megélhetés támaszát tisztán azért, mert az iparos dolgoztat szombaton, a kereskedő nyitva tart szombaton, az iskolában iratnak szombaton. Az



a rigorozitás, tudjuk, csökken, de tagadhatatlan, hogy a zsidó hitközségeknek és a zsidó hitéletnek nem az az érdeke és tagadhatatlan, hogy a hitközségeknek erkölcsi feladata arról gondoskodni, hogy a vallása parancsaihoz ragaszkodó zsidó elől a kisértések eltávolíttassanak. A hitközségek szemében *ennek* döntő körülményűnek kell lennie. A mint a kórházban fekvő betegeiről gondoskodik és a mint arra vigyázunk, hogy betegei a rituális követelményeknek megfelelően előkészített ételhez jussanak, azonképpen ügyelnie kell arra is, hogy azok a gyermekek, a kiknek szülei arra törekednek, hogy felnőtt korukban a zsidó vallás szabályai szerint élhessenek: azoknak a szülőknek vallásos érzését és vallásos reményét kötelességszerűen respektálnia kell. Sőt nekünk azoknak az érzéseknek táplálásáért még áldozatot is hozni elsőrangú feladatunk.

Ha a városi hitközségek működése első sorban szemmel tartaná azokat a föladatokat, a melyeknek megoldása a szegényebb sorsú hitrokonok lelki és anyagi egyensúlyát alátámasztaná — nagy erkölcsmentése mellett a zsidóknak falvakba és mezővárosokba való letelepedését is elősegitené. Mert ebben az esetben elvárható, hogy sokan mint kész emberek letelepedhetnének kisebb községekben és ott mint önálló iparosok megtalálhatnák kenyerüket. Föltéve, hogy az iskolák olyan iparágakat ölelnének föl, a melyekhez inkább a kézi ügyesség, mint a tőke szükséges. Nézetünk szerint az lenne az igazi zsidó valláspolitikai, mert olyan eszközökkel jobban védhetjük zsidó érzésünket, jobban erősíthetjük belső vallásos-

ságunkat és jobban alapozhatjuk meg összes intézményeinket. Ha ennek az igazsága hitközségeink vezetőit és azokat, a kik felekezetünk élén állanak, áthatná: anyagilag és erkölcsileg többet nyernénk, mint a felekezeti autonomiával, többet mintha hitközségeink összes árnyalatai egyesülnének.

Erősen hiszszük, hogy nem csalódunk, a midőn ettől az akziótól nemcsak a züllésnek kitett szegényebb sorsú zsidó gyermekek megmentését várjuk, hanem azt is, hogy ezzel a még meglevő vidéki kisebb zsidó hitközségeket is életképesebbé teszszük. Szabó, czipész és az olyan iparos, a kinek boldogulása még ma is, a gépek korszakában, attól függ, hogy milyen a kézi ügyessége, alig van a vidéki kisebb helységeken. Ma nálunk oda fejlődtek a viszonyok, hogy a jobbmódú vidéki ember, a ki gyári ruhát és gyári czipőt viselni nem akar, mind a fővárosban dolgoztat. Ezekben az iparágakban az ügyes mesteremberek nagyon szép existenciát teremthetnének maguknak. Hogy ez ma nincsen úgy, annak az az oka, hogy kevés az ügyesebb munkás, a műveltebb, a képzettebb szabász. Ezek pedig önállósítás helyett a nagyobb műhelyeket keresik föl, a hol függő, de biztos megélhetést találnak a gyáraknál és nagyiparosoknál. Az ilyen ipariskolák növendékei a városokkal fölvehetnék a versenyt. Az önállósításra való irányítással vidéki szegény embereinket megtámaszthatnók, az ő gyermekeiknek is adhatnánk helyet iskoláinkban és oly szilárd alapot nyujthatnánk gyermekei megélhetésének, hogy fölnőtt korukban nem volnának utalva a nagyvárosi életre.

A magyar zsidók — még csak nem is nagyon régen — nem idegenkedtek attól, hogy a vidéken éljenek és a magyar zsidók vezetői — még csak nem is nagyon régen — szívesen látták a zsidóknak azt a törekvését, hogy a vidéken élhessenek. Mikor a magyar zsidóság a szabadabb gondolkodás térfoglalása idejében és későbbben a szabadabb eszmék gyümölcserésekor: az emancipáció törvénybe iktatásakor érezte, hogy foglalkozásában is azonosulni kell a magyar néphez — olyan intézményt létesített, a mely biztos és nyugodt megélhetést nyújtott volna a szegényebb sorsúaknak és a mely lehetővé tette volna, hogy a fiu az apja foglalkozását megkedvelje. Akkor *zsidó földműves iskolát* hívtak életbe. Valljuk be őszintén, hogy ez az intézmény nem sikerült. Nem sikerült pedig azért, mert a zsidó bármilyen foglalkozást üzzön is, kulturszükségletekkel születik. Nevelése, környezete, vágya és reménye mindig a szellemi élet felé vezet, a melyről sehol és soha nem képes lemondani. Már pedig nálunk a parasztgazdálkodás egynéhány hold földön nem nyújt és nem is nyújthat annyi jövedelmet, hogy a kultura áldásaiban részesedni kívánó embernek is megélhetést biztosítson. A zsidó földműves iskolában kiképzett zsidó-ifjakkól zsidó parasztok sehol sem lettek. Nincs ugyan statisztikánk arról, hogy mivé lettek későbbben ezek az ifjak, de annyi bizonyos, hogy egy részük tisztartónak megy, a másik és pedig tetemesebb kontingensük egészen új életpályát választ. Talán akad itt-ott zsidó paraszt is, de zsidó parasztgazdát Magyarországon nem, de talán sehol a világon sem

neveltek. És e miatt jajgatni sem kell. Áldozatokat azért hozni, hogy a kulturszükségletet ki nem elégítő életmódra szoktassunk olyan embereket, a kik a kulturánélküli életmódot mindig nyügnék érzik, nem lehet és nem is szabad. Nézetünk szerint a magyar iskolapolitikának is az volna a kötelessége, olyan iskoláztatást adni a falusi szegényebb sorsú osztálynak, hogy abban a magasabb szellemi élet utáni vágy ébren élhessen és ezt a vágyat úgy elégíthesse ki, hogy neki elpusztulnia, illetve anyagilag tönkremen-  
nie ne kelljen.

De azért maradjon csak meg a magyar zsidók vezetősége annál a mult században erősen megnyilatkozott törekvésénél, hogy a zsidókat mesterséges úton is a földművelésre szoktassa. Ma azonban ezt csak azon az úton tehetik, ha a faluk szegényebbjeinek olyan existenciájáról gondoskodnak, a melyeknek forrásai a vidék kisebb helyiségeiben is nyílnak. És erre nagyon alkalmasak lennének a *gazdasági iskolákkal kombinált alsobbfokú ipariskolák*. Az itt képzett ifjak idővel nagy részükben falvakon letelepednének és mellékesen gazdálkodhatnának 1—2 holdnyi zsellérterületen. Azzal nemcsak a városokban való inváziók szünnének meg, hanem ellenkezőleg.

Erre az utóbbi föladata hitközségek nem vállalkozhatnak, de vállalkozhatnék reá a hitközségek anyagi és erkölcsi támogatása mellett a *zsidó földművelési iskola*. A zsidó földművelési iskola is átalakítandó volna olyanképpen, hogy ott a szegényebb sorsú zsidó fiuk már gyermekkoruktól kezdve produktív, azaz csakis testi foglalkozással keresetet nyújtó



munkával jutnának kenyérhez. A zsidó földművesiskola olyan kiképzést adjon ifjainak, hogy onnan kikerülve valamennyien valamelyes iparágat tanuljanak és téli foglalkozást találjanak. De mindenek fölött azokat az iparágakat, a melyek a földműveléssel összefüggnek. Talán bognár, takács, kovács, kosárkötő, asztalos. Olyanokat, a melyeknél az könnyitené meg az anyag földolgozását, hogy az anyagot minden nehézség nélkül olcsón, vagy munkával megszerezhetné. Azok az innen kikerült ifjak a falun megélhetnének. Az iskolában szerzett ismeretekkel ott megtanulhatnák mindazt, a mire szükségük lenne és parasztgazdaságukat olcsóbban vezethetnék. Mellékkereseteikben pedig megtalálnák azt az anyagi hasznot, a mit most mint korcsmáros, szatócs megtalál. És a zsidó szívesen dolgoznék és szívesen dolgozik, és szívesen ragad meg minden életpályát, a mely őt kulturállapotában megtartja.

Erre az útra szeretnők hitközségi vezetőink figyelmét terelni. Ne mondja senki, hogy az itt érintett feladatok állami feladatok. Tulajdonképen minden jó dolog nyélbeütése az állami feladatok körébe tartozik, de igaz az is, hogy úgy az egyesnek mint a közösségnek kötelessége a maga körében a hiányokat pótolni. A zsidóknak mindig megvolt az ez iránti érzékük, tegyék meg most is azt, a mikor évezredes nevelésük eredménye forog koczkan és bizonyos, hogy százezrek fogják áldani és bizonyos, hogy a becsületesen gondolkodó és érző emberek csak tisztelettel fognak reájuk tekinteni.

Budapest.

*Dr. Frisch Ármin.*

## D<sup>r</sup> GRUBY DÁVIDRÓL.

Adalékok egy zsidó csodaorvos történetéhez.

Dr. Gruby Dávid nevét ideírva, szívem egész melegével, kegyelettel, szeretettel és hódolattal teszem le egyszerre két férfi sírjára a visszaemlékezés nefelejts-koszorúját, mert dr. Gruby szellemét felidézve egyuttal boldogult édesatyámra is kell visszaemlékezniem, a ki Grubyyal rokonságban állott és róla előttem sokszor a csodálat hangján emlékezett meg. Szeretett atyámnak mindig hő vágya volt Grubyyt Párisban felkeresni, a hol az utóbbi évtizedeken át élt, s a hol életét be is fejezte, de atyám Párisba soha sem került.

Mire e sorok a magyar zsidóságban elterjednek, épen egy évszázad telt el dr. Gruby Dávid születése óta; Gruby a bácsmegyei Kiskéren született 1810. évi augusztus hó 20-án. Atyja Gruby Menachem Mendel gazdász volt ugyan, de a dús családi áldás folytán anyagilag korlátolt viszonyokban nevelte gyermekeit, kik mindnyájan a földművelés és a ház teendőiben voltak elfoglalva.

Csak a Dávid gyereknek nem lehetett hasznát venni a falusi élet munkájában, mert az mindig a könyvekben bujkált, honnét öregének legkeményebb szigora sem volt képes őt elvonni — s így egy szép napon Menachem Mendel 50 krajczárt adott Dávid fiának a kezébe, kijelentvén, hogy legjobb, ha tanulni megy oda, a hova akar.

S ezzel a pillanattal Dávidnak ki kellett lépnie a világ zajába. Vándorbothoz nyúlt, harcra kelvén sorsának teljes mostohaságával: felgyalogolt Pestre s egy hitsorsosának váczi-uti koresmájába szállt. Itt nehéz munka ellenében fekhelyet és ételmaradékokat kapott; jobban mondva: sinlődött és éhezett.

A földi gondok két legnehezebbike nyomta a gyermek gyenge vállait: Dávid szegény volt, mint a templom egere és — zsidó! A zsidó pedig a mult század első negyedében még teljesen ki volt zárva mindenünnen, a hol a modern tudományt hirdették, s így a tudományszomjas Dávid az akkori Pest egyedüli magasabb tanintézetébe, a piaristákhoz nem juthatott be. De Dávid forró tanulási vágyával folyton a piaristák épülete körül sompolygott s a tanórák ünnepélyes csendje alatt a tanterem ajtajáig lopózkodott, a hol boldogságban úszva, nesztelenül leste mindazt a beszédet, mely hozzá e szentély ajtaján át kihatolt.

A piaristákhoz járó fiuk lassanként megismerték a félénk zsidógyereket s sajnálták, vagy ki is nevették; szerencséjére azonban Dávid egyik tanárnak is fel tűnt, s attól a jó embertől, ki Dávidot nagyon megsajnálta, engedélyt kapott a tanterembe való belépésre, mimellett a tanár közbenjárásával még magánórákhoz is jutott.

De alig szerzett Dávid pár forintot, újból a vándorbothoz nyúlt. Mint üldözött vad, oly hirtelen hagyja el Pestet, s hogy lelke legforróbb szenvedélyü vágyát, az orvosi tudás elsajátítását kielégíthesse, s hogy Rokitsanskynak, a pathologiai anatomia megalapítójának előadásait hallgathassa, Bécsbe siet. Bécsben az

Adler-Gasse-ban a «Zum Küssen-Pfennig» című házban más szegény diákokkal együtt tanyázva tovább éhezett, fázott. Ágyban tanult, hogy fűtésre ne költsön, s hogy a világítási kiadást apasszák, sötétben kérdezték ki egymást a kollegák a napközben tanultak felől. Ily szegénységben és nélkülözésekben tengődve teszi le Gruby a doktorátust 1839. évi márczius hó 18-án.

Már 1840-ben jelent meg első műve: «Observationes microscopicae ad morphologiam pathologicam.» A figyelem feléje fordult, s tanársegédi állást ajánlanak fel neki a bécsi egyetemen, de feltételül hozzákötik a katolikus hitre való áttérést.

Ez az insinuatio azonban mélyen sérti Gruby lelkiületét; makkabeusi vére lázongásában büszkén hátat fordít a császárvárosnak és elhagyja a monarchiát, melyben csak néhány csepp szenteltvíz árán juthatott volna tanszékhez. Angliába siet s azután több külföldi egyetemet keresve fel, jár-kei a világban, míg végre 1842. táján Párisban új honra talál.

Eleinte csak elméleti tudományyal foglalkozott és a mikrographia terén megjelent kiadványai által nagy feltűnést keltett. Akkortájt a microscopium még a ritkaságok közé tartozott, de Gruby azt gyakorlatilag már behatóan kezelte s általa számos új és meglepő momentumot kutatott ki. Ő volt az első orvos, a ki a sömört növénynek qualifikálta s ő volt az, a ki microscopiai fényképfelvételeket sürgetett a közegészségügy érdekében való tanulmányokhoz. Meteorologiai observatóriumot alapított és laboratorumokat rendezett be, a melyekben összehasonlító anatómiát folytatott s gyűjteményeivel nagy feltűnést keltett.



Ha Gruby a tudás és kutatás eme mezején marad, nagyobb hírnévre tett volna szert, de munkálatainak anyagi sikertelensége, valamint belső ösztöne a gyakorlati gyógyítás kifejtésére kényszerítették, úgy hogy lépésről-lépésre az elméleti tudás útjairól elterelődött.

Előadásokat tartott Párisban, anélkül hogy erre jogcíme lett volna — de annál nagyobb volt az elismerés és a siker, melyet aratott. Ez a siker azonban csak erkölcsi volt; Claude Bernard, Flourens, Milne Edwards, Magendie és számos más, később hírneves egyén hallgatta Gruby előadásait — oly emberek, kik azután az orvosi tudás korifeusaivá váltak, s Angliából, sőt még Amerikából is siettek Grubyhoz fiatal tudósok, hogy előadásait hallgathassák.

Gruby minden protekció és anyagi eszközök, sőt még a mindennapi kenyér nélkülözése mellett is Párisnak ismert alakja lett s éppenséggel csodaszerű, mint sikerülhetett ez neki, egy idegennek, egy szegény bevándorolt magyar zsidónak.

Midőn az orvosi magángyakorlatot megkezdette, lassanként jövedelemhez is jutott — azonban orvosi praxisát is a francia törvények védelme nélkül folytatta, minthogy bécsi diplomája nem jogosította őt francia földön való orvoskodásra. Eme formai hiba folytán sorsa 1851. táján könnyen végzetessé válhatott volna. Ekkor ugyanis egy beteget gyógyított, a kit Gruby előtt egy francia orvos kezelt sikertelenül; Gruby azonban kigyógyította a páciienst, mely befurakodással elért sikert a francia kollega nem tudta Grubynak megbocsájtani s ezért alkalmatlan konkurrensét, a törvényszék elé idézte. Gruby tényleg most

abban a veszélyben forgott, hogy Franciaországból kuruzslás bűne miatt kiutasítják s eltolonczolják.

Azonban Gruby a bíróság előtt ép oly nyiltan, mint őszintén és bátran védte magát. A bíró kérdésére csak egy ellenkérdés felvethetéseért esedezett: azt kérdezte ugyanis bírójától, vajjon az inkább meghalna-e egy liczenzia felett rendelkező orvos kezelése folytán, semhogy megmentetné magát egy engedélylyel nem bíró orvos kezelésétől? Mert — folytatá Gruby — itten csak erről lehet szó, ha közöttem és ellenségem, illetve kollegám között ítéletileg dönteni kell.

Ez az argumentum nem volt ugyan kollegiális, de lényegében oly logikus vala, hogy a bíróság nem zárkózott el előle és Gruby felmentetvén, gyakorló engedélyt nyert. A tréfaszerető Páris jóízűen nevetett ez esemény fölött, melynek folytán Gruby a nap hőse, maga az eset pedig «cause célèbre»-je lett Párisnak: megszerették, dicsérték, s ő lett a divat embere — persze csak orvosi tekintetben, mert külsejére nézve Gruby épenséggel ellentéte volt annak, a mit a francia «à quatre épingles»-nek nevez. Köztisztelet és szeretet, valamint anyagi jólét környezte Grubyt, de ő lényegileg mindig csak az maradt, a mi azelőtt volt: egy igénytelen, egyszerű, szerény zsidó orvos. Az élet külső vonatkozásaival szemben közönyös maradt s nembánomsága, igénytelensége és önzetlensége közmondásossá váltak. A mihez azonban lelke egész erejével ragaszkodott, az a kötelességteljesítés szentsége volt. Soha Grubyt mulatságban nem látta senki, s a midőn Thomas Ambroise,

kit barátilag szeretett, Mignonjának ezredik előadását ünnepelte, akkor Gruby is, bár lopva, megjelent a színházban. Ezt a titokzatosság köpenye alatt tette, úgyhogy mikor hazulról kocsin az operába indult, szolgálja előtt kocsisának nem akarta kirándulásának célját megmondani, s csak annyit árult el a kocsis kérdéseire, hogy hajtson egyenest jobbra, majd szólok, hogy ha oda értünk. Nem is beszélt e színházi kalandjáról senkivel, s környezete, a mely tudta Gruby színházban létét, úgy viselkedett vele szemben, mintha fogalma sem volna az esetről, mivel Gruby utóbb szégyelni látszott, hogy neki időfecsérlésre is maradt ideje. Bosszankodott az időpazarlás fölött, melyet formaságok és felesleges szóváltás igényeltek, bár ő maga szókimondó, de emellett rideg és szűkszavú ember volt. Gyűlölte a marivaudaget és ha betege hosszadalmasan beszélt, Gruby elszundikált. Nem szerette a czafrangot és minden édeskedést, udvariaskodást vagy érzelgést irgalmatlanul kettévágott. Ha beteghez belépett, vagy attól eltávozott, alig köszönt s nem szerette viszonzni a köszönetéseket; jött, rendelt és ment — máshoz nem volt ideje. Ha tartóztatták, úgy: «On n'a plus le temps» mondással menekült.

«Dr. Gruby úrhoz van szerencsénk?» fogadták rendesen a beteg hozzátartozói, a hova először lépett be. «Igen, — de ez mellékes! hol a beteg?» volt Gruby válasza.

Személyekkel való közlekedésében soha sem kereste, hogy szeretetreméltónak tartsák; szokása volt az embereket bosszantani, s szerette őket nyers modorá-

val szurkálni-piszkálni, — de ha látta s tapasztalta, hogy valakit igazán megsértett, akkor oly zavart lett, mint a beszélni nem tudó gyermek. Nem kért ugyan senkitől soha bocsánatot, mert ezt természete egyenesen kizárta, de ezerféleképen igyekezett a sértett fél kiengesztelésén: édességekkel, nyalánkságokkal kedveskedett, gyümölcsöt hozott, magyar hazájából származót, s azt örömmel felajánlotta. Ezek voltak a legnagyobb kitüntetések, melyekben valaki nála részesülhetett, mert Magyarországon, az ő hónapban — mondá Gruby — minden a legjobb e világon. Ő hűen szívébe zárta hazáját, szüleit és vallását s évente pénzeket küldött haza szegény rokonai részére.

Apja boldog volt fia pályája, hírneve és dicsősége fölött, s leveleiben dicséri és magasztalja a távolban élő fiút, de egyúttal mindig szívére köti, hogy maradjon hű vallásához. Erre a figyelmeztetésre igazán nem volt szükség. Gruby zsidó maradt és nem volt oka azt megsajnálania. Atyja egyik — most nemrég közzétett — levelében, midőn jelenti, hogy második felesége, dr. Gruby mostohaanyja, elhalt, és felemlíti, hogy Kiskérről Ujvidékre költözködik, mivel öregségében nem folytathatja üzleti teendőit, s mivel Kiskéren nincsen «Minjanhoz» való elegendő hitsorsos, míg Ujvidéken kétszer is fog napjában templomba mehetni, egyúttal érdeklődéssel kérdezősködik az öreg Gruby a fiánál Páris zsidósága és az ottani imaház felől, valamint a Rothschild családról, kérve fiát, hogy ezekre nézve részletesen válaszoljon neki. Látjuk ezekből, mennyire szoros és patriarchalis kapcsolatban maradt dr. Gruby a szülei házzal és ősei vallásával.



Mikor a francia bíróság Grubyt felmentette, hálás pacziensei bronzéremmel tisztelték meg őt: «Au docteur Gruby ses malades reconnaissants 1851» volt az érem felirata. Szerették, csodálták és egész Páris (tout Paris) kereste és kérte orvosi tanácsát. A Faubourg st. Germain, a Foubourg st. Honoré, vagyis a régi királyság és az új császárság notabilitásai, a magas diplomácia, a haute-finance, az írók és művészek világa, a katolikus főpapság és a saját hitsorsosai, de még a császári család tagjai is keresték őt és dicsérték nevét. S a francia nép szeretete e nevet széthordotta az egész világban és dr. Gruby világhírű orvos lett.

A legkétségbeejtőbb esetekben fordultak hozzá, s ő majdnem kivétel nélkül hozott segítséget. Csodaszerűek voltak az általa elrendelt kurák eredményei a felhasznált eszközök nevetséges egyszerűsége mellett; Gruby etette betegeit, holott az ő korának orvostudománya éhezettette a páciienst.

Le Leu, Gruby titkára, a ki e napokban Párisban «Le Dr. Gruby. Notes et souvenirs» cím alatt egy körülbelül 300 oldalra terjedő könyvben részletesen beszámol Gruby életéről, s a ki Grubyyal 1885-től 1898-ig, vagyis halála napjáig, tehát 13 éven át, mindennap órákon át volt együtt, helyesen jegyzi meg Grubyyról, hogy Gruby az üres gyomornak a teli gyomrot állítá elébe. Haldokló embereknek ételeket rendelt, úgy hogy Grubyt sokszor hülyének nézték — de utolsó kísérletkép mégis követték rendelkezéseit, s azok sokszor beváltak. Receптjei mind étvágygerjesztők. Gruby ellensége volt minden mix-

turának és mesterkéeltségnek. «A természet segítsen maga magán» ez volt Gruby kiindulási pontja — «a betegség vétek a természet rendje ellen, s az orvos feladata tehát nem más, mint a szervezetnek segíteni, hogy az erőhöz és egyensúlyhoz jusson.» Ezt az egyszerű dogmát épen egyszerűségénél fogva nem respektálták a tudós kollegák. Gruby empirikus volt s ezért teoriákat nem ismert és nem is hirdetett, hanem az esetek természetéhez képest határozott és cselekedeteinek, zsenialitásának az intuíció volt főeleme. Le Leu Grubyt philosophus orvosnak nevezi.

Annyi azonban természetes és napnál világosabb, hogy Gruby intuíciója alapos anatómiai és fiziológiai tudáson épült fel. Gondolkozásának és tevékenységének eme essenciális sajátosságát a tömeg talán sejtette, de nem ismerte és nem értette. Gruby egy tértől való félelemben szenvedő ifjút úgy gyógyított, hogy vele sétaközben diókat töretett és hámoztatott, illetve etetett — ezt sokan nevelték. Gyógymód ez? kérdezték, s ha igen, hol ebben a tudomány? De hogy Gruby annak az ifjúnak figyelmét az útközben törendő, hámozandó és elköltendő diókkal az utakról és terekről elvonta és azt máshová terelte, ezt kevesen gondolták meg.

Ifj. Dumas Sándor is pádziense volt Grubynak és Gruby a nagy költővel ép úgy bánt, mint akár melyik más pádziensével, kiknek parancsolt és a kiknek feltétlenül engedelmeskedniök kellett. A kissé elhízott Dumast mozgásra és étrendjének megszigorítása által a testsúly fogyasztására ítélte Gruby.

A kúra nem állott egyébből, mint gyalogsétaközben süteménykék és egy almának felemésztéséből, melyeket a «rue de Rivoli» arkádjai alatt sajátságos módon kellett Dumasnak elfogyasztania. Ez a magábanvéve fölötte egyszerű kúra komplikált mellékkörülményekhez volt kötve, s Gruby orvosi tudásának egy mesterforgású trükkje volt. S ennek a trükknek a francia modern szinpad nagymesterének magát nyárs-polgáris türelemmel kellett alávetnie. A gyógymód bevált: Dumas lesoványodott, frissebb és agilisebb lett. A sorvadásos Rachel is Gruby betegei közé tartozott, s ezt a nagy színésznőt Gruby mint egy beteg madarat, sajátságos módon készített czukorkákkal, nagy bonbonokkal etette.

Gruby gyógymódok invencziójában és azoknak inszenálásában, vagyis a beteg egyéniségéhez való illesztésében ezermester volt, s ideái ebben a tekintetben eredetiek és csodálatosak voltak. Volt betege, kinek ibismadárhúst rendelt, kikötvén, hogy a paciensnek a madarat Egyiptomban önkezüleg kell lelőnie; más kliensének tengeri utazást írt elő csethalászatra, azzal az utasítással, hogy a cset friss zsiradékával a beteg balzsamozza be magát. Egy pacienst világszerte küldött, míg egy másiknak alpesi csúcsok megmászását írta elő. Egy kövér bankárnak naponként több órán át szivarvégek felszedését rendelte el Páris boulevardjain, s midőn ez a paciens 14 napi szivarvégszedés után egy nagy tömeg szivarvéggel, de megfelelően lesoványodva, állított be Grubyhoz, utóbbi nagy meglepődését nyilvánította, s a kövér úrnak a kúra folytatását további

4 hétre írta elő. Lehetne, ha a hely megengedné, az ezen anekdotaszerűleg hangzó kezelések hosszú sorát elmondani, de ez e helyen fölösleges.

Gruby az ehető és iható ételek, illetve italok variációiban és kikombinálásában is művész volt; pontosan kieszelte, mit, mikor, mennyit és hogyan kell betegeinek enniök, vagy inniök. Természetes, hogy ezen ordinációkról a boulevardforgalom sok rossz élczet faragott, s oly részletek kerültek forgalomba, melyek a valóságtól nagyon távol állottak. Voltak azonban rendeléseiben oly részletek, melyek fölött betegei néha kétségbe estek — de elvégre Grubynak szót kellett fogadniok, mert máskép vele összeférni lehetetlenség volt. Gruby az ő autokráciájával gyógy módjai felett úgy gondolkozott, mint a római pápa saját csalhatatlanságáról. Volt pácziense, kinek elrendelte, hogy ebédlőjének sötét kárpitjait világosakkal cserélje föl, más betegnek viszont meghagyta, hogy annak hálószobájában a kékszinű tapétát rózsaszinűvel kell helyettesítenie; ebben a lakásban ablakokat kellett befalaztatni, másban viszont új ablakokat töretni a falba; itt falakat kellett lehordani, ha levegőt, friss atmoszférát akart Gruby teremteni. Azzal Gruby semmit sem törődött, hogy mennyi pénzt emésztének az ő rendeletei, s ha házakat kellett volna eltüntetni, még azt is követelte és parancsolta volna, ha betege érdekében levegőt, világosságot akart elővarázsolni.

Az a legesodálatosabb, hogy Gruby tanácsait épen az ész és a szellem legnagyobbjai követték vak engedelmességgel; a magas intelligenzia oly meggyőző erejével s az öntudat oly hatalmával lépett fel és



rendelt. Heine Henrik, kinek szatirája mit sem ki-mélt, s a ki hosszú és nehéz betegségében minden kezelő orvosával szemben gúnyos kifakadásokkal élt, Gruby személye előtt engedékennyé és megadóvá vált. Gruby Heinet már halála előtti 12, vagy még több évvel ismerte, mivel egy napon más orvosokkal egyetemben Sichel szemorvos által consiliumra lett felkérve Heine szembaja felett. Gruby akkor Heine betegségét hátgerinczsorvadásnak ismerte föl, s ebben az értelemben akart rendelni, de mivel kisebbségben maradt, Gruby tanácsait nem követték.

10, vagy 12 évvel később egy orvos ismét Heinehez kérette Grubyt, s midőn utóbbi Heine ajtaján belépett, az orvos így kiáltott fel: «Ime itt az Ön igazi orvosa!»; mire Heine így kiálta: «Ó doktor, mért is nem hallgattak Önre?!» Heinenek Gruby személye rendkívül imponált; azokban a szomorú napokban, a midőn Heine sejtven bekövetkezendő halálát, utolsó versei között ezt írta:

«Keine Messe wird man singen  
Keinen Kadesch wird man sagen  
Nichts gesagt und nichts gesungen  
Wird an meinen Todestagen.»

Az aranytollú Daudet «Les rois en exil» című regényében Grubyt az ő autokratikus uralkodásával, orvosi hatalma teljességében és a zsarnok egyéniségéhez tartozó lakonikusságával és nyersségével, de egyúttal mély bölcsészetével és lelkének teljes tisztaságával és jóságával gyönyörűen örökitette meg. Daudet eme regényének utolsó «La fin d'une race» című fejezetében érdekesen festi le Gruby csodála-

tos egyéniségét Bouchereau orvos személyébe öltöztetve Gruby lényét és jellemét. Leírja mint lett ez orvos Párisban az egész világ szeretve tisztelt embere, s leírja azt a nagy tolongást, mely várótermeiben napról-napra lejátszódik; leírja, mint rendel ez orvos reggeltől-délig egy nagy kórházban egy sereg fiatal orvos által kísérve, kik minden szavára úgy figyelnek, mintha Isten szólana, s hogy siet Gruby azután máshol fekvő betegeihez, s azoktól haza lakására a rendeléshez, a melyhez sokszor étkezés mellőzésével fog; leírja a betegek türelmetlen várakozását és az orvos hazaérkezését; mint jelenik meg alacsony zömök alakja a komoly és szigorú ábrázattal a rendelő szoba ajtajában, s mint szemléli egy hosszú, jelentőségteljes pillantással régi betegeit, s fürkészi ki egyuttal ezalatt a pár pillanat alatt az ujonnan érkezett pácienseket, képet alkotván magának a várakozó tömegről; leírja ennek az orvosnak rideg és czynikus külseje alatt rejlő jószívűségét és azt a rajongó szeretetet, melylyel a beteg gyermekek iránt viseltetik; leírja azt a nagy közönyt, a melylyel egyes betegeinek rangkülönbségével szemben viselkedik s híven rajzolja azt az atyai jóságot, mely ezen zord külsőben rejlik. Ha ez az orvos — mondja Daudet — a betegnek azt mondá: «Ce n'est rien» akkor a sánta beteg éplábbal járt s a haldokló felébredett.

Gruby szokása volt betegeit akkor, midőn a házbeliék már legkevésbbé várták érkezését, késő este és sokszor éjfélután 1—2 óra között felkeresni; szeretett így váratlanul — deus ex machina — meg-

jelenni a beteg ágyánál, s meglesni annak álmát, lázát. Ezek az éjjeli visitek nem tartottak tovább 2—3, s ritka esetben 5—10 percznél, mivel Grubynak még éjjel sem volt elegendő ideje; rendelt, receptet írt, étrendet állapított meg s eltűnt. «De doktor úr...» szólt ilyenkor egy vagy más hozzátartozó; Gruby azonban akkor már «On n'a plus le temps» mondással távozott.

Ilyen volt Gruby lénye. Ismerte az embereket és tudott velük bánni, de ő maga megközelíthetetlen maradt. Eredeti és különös volt mindenben; voltak ideái és marottejai, a melyeket a legtöbben nem csak hogy nem értettek meg, de egyenesen kinevettek. Lakásában asztalok, székek, könyvek, műszerek és kéziratok halmaza között más mozogni sem bírt — ágyat pedig Gruby lakásában soha sem látott senki; aludni egy nagy, terjedelmes orvosi vizsgáló karosszékben szokott, a melybe párnák csak úgy találomra voltak beletömve. Sehol lakásában a dísznek, vagy kényelemnek legkisebb jelét sem lehetett feltalálni. Szépészeti érzéke nem volt, a művészethez nem volt semmi hajlama. Öltözéke örökké egy és ugyanaz volt, magas köcsög-kalap (tuyeau de poêle), a vállakon rövid köpeny. Így ismerte egész Páris az alacsony, zömök, szélesvállú és nagyfejű embert. Saját kocsiján járt — de milyen volt ez a fogat!... Az egész városban nem létezett még egy olyan kocsi, mint dr. Gruby-é, s erről a kocsiról is ismerték őt. A kocsi fedelén egy kiugró beüvegezett kis tető volt, úgynevezett «Oberlicht» ablakai voltak, hogy menetközben benne olvasni lehessen, s ebbe a kocsiba, a melynek bakján egy

nagy, ügyetlen, feszes, mozdulatlan kocsis trónolt, egy az 1870-es évből származó szál gebe volt befogva, mely még a 80-as években is szolgált. Ezt a lovat, melyet Gruby «va-nu-pied» vagyis mezitlábosnak nevezett, soha sem volt szabad patkoltatni, s ha a patkolatlan ló Páris kövezetén elakadt és megtagadta a szolgálatot, úgy Gruby szótlanul kiszállt az özönvízelőtti alkotmányból és bérkocsi után nézett. A mezitlábos pedig ballagott haza, s ez így történt sok éven át, a míg az állat egy szép napon «természetes halállal» ki nem mult. Gruby szokásához tartozott, hogy soha még a legcsekélyebb dolgot sem dobta félre, hanem mindent összegyűjtött, s szobáiban a legcsekélyebb és legértéktelenebb holmit is feltárolta, úgy hogy lakóhelyiségei valamely zsibárús raktárához hasonlítottak. Nem hitt a mulandóságban, s mindent, valamint önmagát is, örökéletűnek tartott.

Bizonyos szégyenkezéssel fogadott párczienseitől pénzt és soha senkitől honoráriumot nem kért. Betegeinek tőle számlát ismételten kellett kérniök, s ha ilyet Gruby elvégre kiadott, úgy az tulajdonképen nem is volt számla, hanem csak számla-kivonat, melyben a konzultációk dátumai voltak foglalva. Ha azután valaki ily számlát nem egyenlített ki, Gruby ezt némán tűrte és soha senkit fizetésre fel nem szólított. A legkínosabban érintette azonban őt, ha párcziensei közül valaki fizetni jött; ilyenkor elfordult, s kérte az illetőt, hogy a pénzt valahová tegye le. Ez azonban az ő lakásában nem volt valami könnyű feladat. Az illető azután a pénzüsszeget valamely szabad sarokba, vagy könyvre helyezte, a honnan



Gruby, ha csak ott nem felejtette, valamely ócska szekrény fiókjába tette olvasatlanul, s a hol ez a pénz más pénzekkel, chequekkel, vagy okmányokkal vegyült össze. Ha neki pénzre szüksége volt, a különböző fiókokból kereste azt össze.

Annál szivesebben és nagyobb örömmel adott Gruby, ha kellett, de csak annak és oda adott, a hol meggyőződése szerint arra szükség is volt és főképp olyanoknak segített szivesen, kik — mint ő — az élet nehézségeivel küzdve görnyedtek pályájukon. Jótékony egyleteknek legszivesebben adományozott és a háborúban megsebesültek javára, ápolási czélokra az 1870-es háború és ostrom alatt egész vagyonát és tudását feláldozta; saját költségein szervezett ambulanciát és a sebesülteket maga ápolta. A sebekre olajba mártott gyapotot tett tégés (charpie) helyett, s mint Le Leu megjegyzi, ez a metódus a gyakorlatban czélszerűbbnek bizonyult volna az antiszeptikusnál. Gruby egy összerakható teljes berendezésű kórházi-sátort is szerkesztett háborús czélokra, melyet a párisi kiállítás 1883-ban ki is tüntetett. Vasárnapokon ingyen rendelt szegény sorsú betegeknek. Kitüntetését soha sem keresett, s az ujságok dicsérő czikkei iránt apatikus maradt. Dumas a becsületrendet szerzé meg neki, a melynek Gruby nagyon megörült, mert nem tudta, hogy ez a megtiszteltetés őt Dumas közvetítése nélkül soha sem érte volna.

Gruby soha sem nősült. Le Leu egy helyen elmondja, hogy mennyire kedveskedett neki egy alkalommal egy hölgy, elmondván neki, hogy leánya

szereti Grubyt. Gruby azonban egészen idegenkedve kísérte az ajtóig a hölgyet, kijelentvén neki, hogy teljesen szükségtelen, hogy őt bárki is szeresse. Grubynak sok barátja, ismerőse, tisztelője és csodálója volt, s elvégre mégis senkije. A saját személyével soha sem foglalkozott, mert egészsége rendithetetlen volt. Élete a lehető legegyszerűbben folyt tova. Soha emberfiára nem szorult s mindig elégedett volt. Szerette az állatokat és a növényeket, és lakásában kutyák, macskák, papagályok és mindenféle csodaállatok tanyáztak, s emellett sokféle exotikus növényt gondozgatott és öntözött. Sokat konstruktőrsködött: értett az asztalossághoz, lakatossághoz, s mindenféle mechanikai munkához, mely készültése mellett folyton dolgoztatott, tervelt és alkotgatott, hogy betegeinek helyzetén segíthessen.

Főzni is jól tudott és számtalan receptje volt a beteg gyomor megnyerésére. Tuczatszor próbálkozott és küzködött a legmakacsabb gyomorral, míg valami befőttel, gélével, eszenciával, vagy másféle kombinációval meghódíthatta. Orvosi ellenlábasai gunyolták Grubynak étlapművészetét és gyógymódját, valamint szereit «régimes abracadabrants» illetve «poudres de perlimpimpen»-nek nevezték.

Nagyon természetes, hogy végül Grubynak is meg kellett öregednie, miközben az emberek, a tudás, a kor, a világ, minden megváltozott. Új generáció lépett Gruby sarkába és új próféták hirdették az orvosi tudomány szentségét. Gruby azonban állott, mint a szobor, büszkén, keményen és a régi maradt. Túrta a világ folyását és vigan nézte változásait, őt

nem bántotta semmi. Kedves barátai és pácziensei közül sokan el-elhaltak, a magasabb körökből való kliensek lassankint elmaradoztak. Az alsóbb osztályu pácziensek maradtak már csak hivei, míg lassanként Gruby maga is visszavonultabbá lett, s mindinkább jobban magába zárkózott, egyszerre azután eltűnt a forgalomból, s nem tartozott többé Páris közismert alakjai közé. 88 éves volt, midőn már ajtaját is csak néha nyitotta ki, hogy szolgája valami ennivalót tolhasson be hozzá. Egy nap azután ajtaja nem nyílt ki többé; bezárkózott és ismételt kopogásra sem felelt. Végül erőszakkal kellett benyitni szobájába. Gruby holtan feküdt a földön. Egy feldőlt asztal, összetört edény és érintetlen ételek heverték körülötte, 1898. szeptember 14-én.

Némán, makacs öntudattal, úgy amint élt, úgy halt is el; akik halálától anyagi előnyöket vártak, csalódtak. Idegenek kísérték a Montmartre-i temetőbe, még Le Leu is, a véletlen gonosz játéka folytán, elkésve érkezett Grubynak temetéséhez.

Azonban Le Leu, utolsó barátja és sok évi titkára, megörökítette Gruby emlékezetét az utolsó hónapokban megjelent könyvben, mely mindenütt érdeklődést keltett, noha Grubyt most már csak kevesen és azok is csak hirtől ismerték.

Le Leu könyvének elolvasása, valamint rokonsági kötelék indítottak engem is e sorok közzétételére.

Gruby születésénél fogva magyar és zsidó volt. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat emez évkönyvében visszahonosítottuk Grubyt, aki távol tőlünk lett

nagygyá, de szívében mindig a mienk volt: magyar és zsidó.

De szükséges is volt Gruby élettörténetének ilyenképen megörökítése, mert nálunk még a Pallas Lexikon sem ismeri Gruby történetéből még a legkezdetlegesebb adatokat sem. E forrás szerint, mely hő-sünknek csak 3—4 sornyi helyet szánt, Gruby Nagyváradon született 1814-ben és Pesten orvoskodott.

Bármily szomorú, de mégis való, hogy Grubyról a párisiak többet tudnak, mint nálunk és ebből a szempontból sem volt talán kár megrögzíteni a helyes adatokat, amelyekre egykor még szükség lehet.

A fentiekben lehetőleg röviden és nagy vonásokban óhajtottam Grubyról elmondani mindazt, ami ezen Évkönyv olvasó-közönségét főképen érdekelheti. Természetes, hogy Grubynak orvosi jelentőségéről csakis orvos volna hivatva beszámolni, ámde Gruby életének lefolyása, még orvosi szereplésétől is eltekintve, rendkívül sok érdekeset nyújt, kiváltképen harmadik személyekhez, vagyis tanáraihoz, rokonaihoz, ismerőseihez és hirneves páczienseihez való viszonyában.

Selyp.

*Reitzer Gyula.*

---



## A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ ISKOLÁK

ÁLLAPOTA A XIX. SZÁZADBAN ÉS FONTOS FELADATAI  
A XX. SZÁZADBAN.<sup>1</sup>

A zsidó iskola, mint a zsidóság művelődésének alaptényezője, a legrégebb kulturintézmény Európában. A diaspora óta minden században találjuk nyomát, hol az egyik, hol a másik országban. Hol fejlődött és virult, hol hanyatlott és visszafejlődött vagy megmerevedett a szerint, a milyen őseink társadalmi és anyagi helyzete volt. Oly régi intézmény a zsidó iskola, mint maga a zsinagógai intézmény, melylyel majdnem *egy* fogalommá vált, úgy hogy a középkori zsidó privilegiumokban a zsinagógát rendszeren csak scholá-nak nevezték. A zsidó iskola tehát páratlanul tekinthet vissza, még pedig oly multra, melyben már századokkal ezelőtt is oly attributumokkal bírt, melyekkel az újkori államok még csak nemrég látták el iskoláikat. Általános tankötelesség, a szegények számára ingyen népoktatás és egynéhány más modern pädagogiai jelző őseink között már vagy 2000 évvel ezelőtt is voltak gyakorlatban.<sup>2</sup> A gyermekek taníttatása vallási kötelesség volt már a mózesi törvény szerint és a hogy

<sup>1</sup> Felolvastatott az Orsz. Izr. Tanítóegyesület «Baranya-Somogy- és Tolna-megyei Köré»-nek 1908 augusztus 10-én Marczaliban tartott körülésén.

<sup>2</sup> V. ö. Bacher. Az ózsidó iskola IMIT. Évkönyve 1903.

őseink a *tanításról* gondoskodtak, ép úgy gondoskodtak a családi erény, a hagyomány és a szokás erejénél fogva a kellő gyermeknevelésről is. A pædagogiai elvek és aranymondások egész anthológiáját lehetne a szentírásból és talmudból összeállítani, melyek arról tanuskodnak, hogy a zsidó nép egy pædagogiai nép par excellence.

Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a zsidó iskolák tananyaga mindig csak a vallás keretében mozgott. Ott, a hol a nagy társadalomban tágabb mozgási tér nyílt meg őseink előtt, ott iskoláikba is behatolt a korszellem és ott már századokkal ezelőtt is idegen nyelvekre és számtanra tanították gyermekeiket.<sup>1</sup>

De mihelyt üldözni kezdték őseinket, vagy szűkebbre szabták életük körét, vagy csak megingatták létük alapját, legott hanyatlani kezd iskolaügyük, vagy a ghetto szűk falai közt fejlődésképtelenné válván, megmerevedik, megcsontosodik. Ilyen volt a zsidó iskolaügy állapota hazánkban is. A tóra, a zsoltárok, a példabeszédek és a próféták könyveinek elsajátítása helyett a talmud tanulása és a pilpulba való bevezetés volt a zsidó iskola eszménye egészen a 18. századnak majdnem végéig. Nem a zsidó törvények és tanítások helyes felfogására törekedtek a tanítók, hanem egész tanításuk nem volt egyéb, mint alak és tartalom nélküli verbalizmus, mely béklyóba verte a gyermek zsenge szellemét. Ezen iskolák

<sup>1</sup> Güdemann, Quellenschriften z. Gesch. d. Unterrichtes. 240. 1.

voltak a chéder tipikus alakjai és ezek gombamódra nőttek ki hazánkban ép úgy, mint Ausztriában és Németországban. Vezetőik, tanítóik senki előtt felelősséggel nem tartoztak, semmi törvénynek vagy felügyeletnek alávetve nem voltak.

A 18. század utolsó negyedében Európa szellemi életében köztudomás szerint nagy átalakulás történt, a mit új filozófiai tanítások és az encyclopædisták eszméi idéztek elő. Ezek az eszmék a ghetto zárt körébe is beszivárogván, ott is némi szellemi forrongást idéztek elő. A zsidók szellemi életének átalakulását Európa nyugati részében azonban csak Mendelssohn, a zsidó Sokrates és minálunk II. József, a legnagyobb humanista, ki valamikor trónon ült, indította meg. Az 1783 márczius 31-én kibocsátott és a magyar zsidókra nézve korszakalkotó patensének nagy részével kiegészítette anyja, Mária Terézia által 6 évvel előbb kiadott ratio educationist, melynek jótékony hatásából őseink addig ki voltak zárva. Több mint 30, a császári rendeletnek megfelelően berendezett korszerű zsidó «nemzeti iskola» keletkezett akkor hazánkban, melyek hivatva voltak a magyarhoni zsidók közé a polgárosításukra vezető műveltséget terjeszteni.<sup>1</sup>

A honi zsidóság közt így meginduló korszerű renaissance a nemeslelkű uralkodó halálával, sajnos, csakhamar megakadt.

Sirbaszállásával az alig keletkezett zsidó iskolák

<sup>1</sup> Mandl, A magyarhoni zsidók tanügye II. József alatt, Budapest 1900. és I. M. I. T. Évkönyv 1901.

megszüntek, vagy pedig az 1790 január 28-án kelt császári rendelet alapján kivonták magukat a nyilvános hivatalos felügyelet alól. A kevés, fel nem oszlatott zsidó nemzeti iskolába járó gyermekek száma pedig úgy leapadt, hogy a tanulók hiánya miatt alig lehetett nyilvános vizsgát tartani.

Így borult homályba II. Józsefnek őseink polgárosítását célzó kultureszméje, mely az általa teremtett zsidó iskoláknak is vezércsillaga volt.

II. Lipót alatt és I. Ferencz uralkodásának első éveiben diadalt ült a reakció és eleinknek azon része, mely az előbbi korszak szabadabb ærája alatt egy jobb jövőnek hajnalát látta, most az 1792-iki országgyűléshez beadott kérvényük<sup>1</sup> eredménytelensége után kétségbeesésükben a ghettóban kereste keserű csalódásának feledését. A zelotismus megint fennen hordta fejét. A szépen megindult modern zsidó iskolaügy lassanként teljesen megfulladt a chéderrendszer újból kezdő túltengésében.

A mi elvértve itt-ott még fennmaradt belőle, mint például Pozsonyban, Óbudán és Vágújhelyen, azok «romániskolák» neve alatt csak romjai voltak a régi, II. József szellemében működő iskoláknak. A világi tantárgyaknak csak türt helye volt bennük, mindamellet, hogy a helybeli katolikus plébános felügyelete alatt állottak.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> L. Löw Lipót, Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn II. kiadás 14. l.

<sup>2</sup> V. ö. Komlóssy, Az Esztergom-egyházmegyei róm. kath. isk. története 367. l. és 1805 augusztus 11-én kelt Politische Verfassung.



Valamint a 18. század első tizedeiben, úgy most megint a talmud lett az egész vallási élet irányítója, az egész szellemi életnek tartalma, mely a biblia-tudást, a zsidók történetét kizárván, a pilpuli szörszálhasogatásban lelte legnagyobb szellemi élvezetét.

A napoleoni háborúk miatt a kormány gondjai más irányban lévén lekötve, nem irányíthatta figyelmét az általános iskolaügyre és így ügyet se vethetett a zsidó iskolák feltámasztására sem, noha közben Herz Hombergnek és Péter Beernek zsidó iskolaügyekben a kormány bizalmi férfiainak tanácsára néhányszor neki-nekiindult a zsidó tanügy emeléséhez.

Míg így a zsidó községek korszerű iskolák nélkül szűkölködtek, a jobbmódú és felvilágosodott család-fők Cseh- vagy Morvaországból származó művelt házitanítókat tartottak és ezek, valamint a Mendelssohn által megalapított, de akkor már megszűnt Measszéf czimű folyóiratnak kézről-kézre járó évfolyamai, továbbá az 1807-ben Dessauban megindult, Dávid Fränkel által német nyelven szerkesztett Sulamith czimű folyóirat, melyben a nevelést és tanítást is tárgyaló sok kitünő cikk jelent meg és mely Magyarországon nagyon el volt terjedve,<sup>1</sup> de leginkább Hartwig Wessely דברי שלום ואמת czimű, modern művelődésre buzdító és német, francia és olasz nyelvre fordított felszólítása — ezek

<sup>1</sup> A Sulamith III. évf. II. köt. 429. lapján Magyarország mint negyedik «állam» szerepel azon birodalmak között, melyekben e folyóiratot ismerték és olvasták.

mind hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarhoni zsidóság köréből Mendelssohn szelleme ki ne vesszen. És e törekvést még hathatósabban előmozdította egy a múlt század első évtizedében Bécsben székelő nagyon exclusiv jellegű és egykét magyarországi zsidót is magában foglaló társulat, az úgynevezett Gesellschaft der aufgeklärten Esoteriker, melynek az volt a főcélja, hogy a monarchiában lakó zsidóságot modern művelődésre terelje. Több mint valószínű, hogy e társulattól indult ki ama 1811-ben קול קורא czime alatt megjelent és korszerű iskolák létesítésére, buzdító anonym felhívás<sup>1</sup> mely első sorban a pozsonyi zsidókhoz volt intézve. Ezen epochalis felhívás nemcsak több magyar mágnásnak, nevezetesen gr. Szapáry József pozsonykerületi tanulmányi főigazgatónak érdeklődését keltette fel, hanem feljutott a bécsi udvari kanczelláriába is, hol annak tendenciáját kellőképen méltatták.<sup>2</sup>

Körülbelül ez időben, 1812 július 30-án a pozsonyi tankerületnek már említett főigazgatója megkérte a budai helytartótanácsot, hogy egy Pesten felállítandó zsidó iskola iránt intézkedjék,<sup>3</sup> mire gr. Brunswick József hivatalból ilyen értelmű rendeletet küldött Pest város tanácsához. Nem kell sok

<sup>1</sup> V. ö. Pressburger Zeitung. 1811., 15. és 16. sz. Löw. L. Zur Geschichte der Juden in Ungarn II. kiadás 75. és 85. l. és I. M. I. T. Évkönyv 1896. 96. l.

<sup>2</sup> L. Orsz. levéltár 1812/7810.

<sup>3</sup> Orsz. levéltár 1812/20. 232. és A pesti izr. hitk. fiúiskolájának története 1896. 6. és 107. l.

divinatio ahhoz a feltevéshez, hogy e hasonirányú nyomtatványok, felszólítások és rendeletek zsidó iskolák létesítése körül egyazon forrásból kaphatták impulsusukat.

Míg azonban Pozsonyban egy új tanintézet felállítása körül fáradozó iskolabarátok az ottani zsidó község vezető emberei részéről erős ellenállásra akadtak, addig Pesten sokkal könnyebben ment a dolog. Itt hála a felvilágosodott gondolkodású rabbinak, *Wahrmann Izrael*-nek és a liberális szellemű városbirónak, *Boráros János*-nak, kinek ügykörébe a pesti tanügy tartozott, már 1814-ben, a napoleoni háborúk lezajlása után nyílt meg nagy ünnepélyességgel a pesti hitközség első tanintézete. Csak hat évvel később, 1820-ban keletkezett Pozsonyban egy hasonló iskola, melyet egy ottani «Verein jüdischer Hausväter»,<sup>1</sup> alapított és mely fennállása első idejében ép úgy, mint a pesti zsidó iskola sok támadásnak volt kitéve, úgy hogy a 20-as évek végéig e két iskola csak nagy nehezen tudta magát fenntartani. A politikai viszonyok is olyanok voltak, hogy inkább az iskoláknak ellenséges, a retrograd törekvéseknek kedveztek. Ezek pedig oly jellemzők hitsorsosaink bizonyos köreire, hogy talán még nem időszerű, a leplet fellebbenteni, mely e törekvésükről szóló aktaikat borítja. A Pozsonyból kiinduló erős vallási fegyelem, mely alatt akkor Magyarország egész zsidósága állott, nem engedte, hogy szerte e hazában valamely község követni merte volna e két iskola létesítésének kulturális példáját.

<sup>1</sup> Bikkure Haittim 5582, 254. l.

A múlt század huszas éveinek utolsó felében a kormány épenséggel egyenesen a zsidó iskolák felszámolására czélt az egész birodalomban. A zsidók társadalmi beolvastásának ürügye alatt a bécsi udvari cancellariában tanácskozások folytak arról, hogy mikép lehetne a zsidókat keresztény iskolák látogatására kényszeríteni, és akkor egyes hangadó vélemények oda nyilatkoztak, *hogy a létező zsidó iskolák rendeletileg megszüntetendők.*<sup>1</sup> A rendelet nem jelent meg, de ezen tapogatózásban világos okát láthatjuk annak, hogy a múlt század huszas éveiben a zsidó iskolaügy terjedése miért nem részeseülhetett a kellő hivatalos támogatásban.

Egész más, sokkal örvedetesebb kép tárul elénk a zsidó tanügyről, ha szemlét tartunk annak állapotjáról azon század 30-as és 40-es éveiben. Mintha a 30-as évek elején teljes hangulat- és véleményváltozás történt volna a zsidó iskolák iránt, mind kormánykörökben, mind magában a zsidóságban is. Úgy látszik, hogy a bécsi kongresszus után keletkezett szent szövetség már sokat veszített volt minden szabadabb áramlatot távöltartó erejéből és hitsorsaink közt egy új folyóirat, a sokat olvasott *Bikkure Haittim*, melynek munkatársai között több magyarországi tanító is volt, lassan bár, de folytonosan gyengítette az eleink között uralkodó viszonyt a világi tudományok iránt.

Az 1820-ban alapított pozsonyi iskolát, három évvel később — minden ellentörekvés daczára —

<sup>1</sup> Wolf, Josef Wertheimer 59. l.



azon kitüntetés érte, hogy Rudnay hercegprimás meglátogatta, minden osztályban vizsgát tartott és távozása előtt kijelentette, hogy nagyon örül annak, hogy Pozsony városának ily mintaiskolája van. Hét évvel később, 1830 november 2-án, V. Ferdinánd, a két hónappal azelőtt megkoronázott ifú király, anyja a királyné, Mária Dorottya a palatinusné és fia István főherceg tüntették ki a zsidó iskolát magas látogatásukkal és órák hosszat időztek ott.<sup>1</sup>

A nyilvánossági jogot ez iskola már egynéhány hónappal azelőtt, 1830 február 16-án kapta meg egy királyi resolució alapján.<sup>2</sup> Ez évtől kezdve és annyi kitüntetés után, hazánkban a modern iskolák barátainak szeme érdeklődéssel és nemes irigységgel a tiszteletreméltó régi zsidó község területén létező és annyira kitüntetett iskola felé irányult. Nemsokára azután Aradról, Ujvidékről, Liptó-Szent-Miklósról, Nagykanizsáról, Óbudáról, sőt Pestről is fordultak a pozsonyi, ez évtől kezdve úgynevezett királyi primáriskola vezetéséhez iskolai szabályzatáért, melyet aztán azon községek általuk csakhamar létesített iskolájuk szervezésének alapjául és mintául vettek.

Pesten 1834-ben Schwab Arszlán rabbi, Aradon 1832-ben Chorin Aron rabbi volt a sorvadó községi iskola újjászervezésének lelke, de míg a korszerű

<sup>1</sup> L. Allgem. Zeit. d. Judentums 1837., 60. sz. és Buchsbaum Gesch. der isr. Gem. Primär-Hauptschule zu Pressburg 14. l.

<sup>2</sup> Allgem. Zeit. d. Judent. 1839., 639. l.

iskolák létesítése most már mindenütt aránylag simán ment, addig — alig hihető — Chorinnek az ő községében majdnem két éven át elkeseredett harczot kellett vívnia sötétszellemű elleneivel, kik a gyermekeket inkább zugiskolákban, kóborló melamdim által, mintsem a rabbi alapította mintaiskolában pædagogiailag képzett tanítók által akarták taníttatni.<sup>1</sup>

A pozsonyi, pesti és aradi iskolák tekintélye és utánzásra buzdító példája egyre fokozódott, egyre terjedt hazánkban, a műveltebb és tehetősebb községek mind vetekedtek hasonló iskolákat felállítani és tényleg keletkeztek is ilyenek egymásután nagyobb és kisebb községekben, mint pl. Nagyváradon, Budán, Baján, Miskolczon, Szegeden, Nagymartonban, Kismartonban, Németkereszturon, Veszprémben, Komáromban, Csáktornyán, Sátoralja-Ujhelyen, Makón, Győrött, Kaposvárott, Rohoncson, Csabrendeken, Lengyeltótiban, Csurgón és sok más helyen is. Mily nagy lehetett akkor már a lelkesedés a korszerű iskoláztatás iránt eleink között, midőn egy egyszerű, de gazdag zemplénmegyei zsidó, *Kästenbaum Rafael* egy modern iskola létesítésére 100,000 forintot és egy miskolczi hitsorsosunk, *Brody Farkas* 40,000 forintot hagyományozott iskolai célra.

Az egyes iskolák nemes versenyre keltek, hogy pædagogiai kvalitásra és tökéletes berendezésre nézve egymást túlhaladják. Az aradi meg a pozsonyi iskola közt érdekes, heteken át elhuzódó tollharcz keletke-

<sup>1</sup> Leop. Löw's Gesammelte Schriften II. k. 332. l. és ff.

zett a királytól kapott nyilvánossági joguk fokozata miatt. Mindegyik magának tulajdonította a magasabb fokú nyilvánossági jogot.

A zsidó iskolaügy tehát szépen fellendült. A rabbi, konzervatívok úgy mint haladók, vetekedtek egymással községeikben modern iskolákat létesíteni, melyekben hébert, magyart, németet és más világi tárgyakat az iskolai szabályzatnak megfelelőleg tanítottak; kivált azon fiatal, modernebb szellemű rabbi, kik a pozsonyi jesibából kikerültek és maguk előtt látták a pozsonyi iskolának éppen a 30-as években viruló állapotát; mely iskolát most, hogy a király ráterjesztette védő szárnyát, a zeloták még gondolatban sem mertek többé bántani. A zsidó községek vallási vezérférfiai nagy buzgósággal és kedvvel foglalkoztak pædagogai tudományokkal és a tanítókat tisztelve és becsülve, velük együtt vállvetve működtek közre a zsidó ifjuság iskoláztatásán. Löw Lipót, Zipser, Steinhardt, Ehrlich, Königsberger, Oppenheimer és sok más rabbi a pozsonyi és pesti kiváló iskolák szellemét vitték magukkal működési helyükre, hol azonnal új iskolák létesítéséhez fogtak, melyekből aztán, az egész környék zsidóságára termékonyítólag ható új szellem kiáradt. És ezt itt mindjárt mint elvitázhatatlan tényt kell kiemelnünk: mindenütt lelkes és lelkesítő hazafias szellemben tanítottak. A nemzeti felbuzdulás korszakát élték akkor hazánkban és a zsidóság vezető emberei szível-lelélekkel csatlakoztak e mozgalomhoz, mely a következő évtizedben, 1840-től kezdve hatványozott mértékben még fokozódott és a magyar zsidók buz-

góságát az ifjuság korszerű és hazafias nevelése körül erősen növelte. A magyar nyelv iránti lelkesedés eleink között oly általános volt, hogy nemcsak az ország szívében, magyar vidéken tanították nagy hévvel a magyar nyelvet, hanem az ország szélén: Pozsony-, Nyitra-, Trencsén- és Liptó megyében is.<sup>1</sup>

Minden zsidó iskolánál magyar tanítót is alkalmaztak. És ezen hazafias törekvést annál inkább kell kiemelnünk, ha szem előtt tartjuk azt, hogy a pesti városi tanácsnak még 1842-ben kellett a magyar nyelvtanítás bevezetésére felszólítást intézni összes iskoláihoz.

A magyar nemzet vezérférfiai is intenzív érdeklődést tanúsítottak hazafias irányban fejlődő iskolaügyünk iránt. A zsidó iskolák vizsgáin a tankerületi hivatalos személyiségeken kívül megjelentek államférfiak, magasrangú papok, egyetemi tanárok, híres írók és nagy elismeréssel adóztak a zsidó iskolák tanítási eredményének.<sup>2</sup>

A vizsgákról tekintélyes lapok dythirambusokban referáltak. A Honderü 1843. évi 24. számában a trencsénmegyei nagybicssei és hliniki izraelita iskolákról irván, így zárja tudósítását: «A magyar zsidóság szembetűnő gyorsasággal magyarosodik. Bár minden közönség csak annyit tenne a nemzetiesedés körül mint a Judafaj.» Táblabirák, plébánosok és más keresztény honoratiorok dicshymnuszokat zeng-

<sup>1</sup> L. Első magy. zsidó naptár 1848., 255. l.

<sup>2</sup> V. ö. Magy. Zs. Szemle III. évf. 485. l.



tek a zsidó iskolákról hazai és külföldi lapokban és egy bácskai helységben a zsidó iskola felavatására a kath: pap egy zenekart is hozott magával és felavató beszédet tartott. Midőn a 1839/40-ik éves országgyűlés 29-ik törvényczikke a zsidóknak visszaadta a már II. József ajándékozta, de később megint elkobzott jogokat, a zsidók háladatossága és hazafisága tetőpontjára jutott és minden alkalommal éltek, hogy bebizonyítsák, hegy magukévá teszik a magyarok nemzeti ügyét.

A magyar zsidó irodalom is akkor vette kezdetét és zsidó tanférfiak indították azt meg. A Pesten mint házitanító élő *Bloch*, később *Ballagi Mór* 1840-ben a *pentateuchot* kezdte fordítani; *Bauer Márkfi Hermann*, volt makói zsidó tanító, a szegedi izr. hitközség jegyzője 1841-ben *Salamon példabeszédeit* fordította; *Rosenthal Móricz* andai tanító 1841-ben a *zsoltárokat* és az *atyák bölcs mondásait*, 1844-ben a *hagadá-t* és 1845-ben az *imakönyvet*; *Neumann Salamon A.* óbudai tanító 1841-ben egy kis *bibliai történetet* irt héber, magyar és német nyelven és 1844-ben a *magyarok történetét* írta magyar és német nyelven és *Blayer Ignác*, pápai néptanító és később honvédszázados 1848-ban adta ki az *első magyar-zsidó olvasókönyvet*.

1844 május hó 8-ikán alakult Pesten az egynéhány lelkes egyetemi orvosnövendék által megindított izraelita magyarító egyesület, melynek nagy érdemei voltak a magyar nyelv terjesztése körül a zsidó iskolákban. Fényes Elek 1844-ben kiadott magyarországi statisztikájában az akkori rendes zsidó iskolákba

járó tanulók számát 24,000-re teszi. 1846-ban 100 tanköteles zsidó gyermek közül 73 járt iskolába, a katolikusoknál 47%, az ágostai hitvallású evangélikusoknál 56%, a reformátusoknál 48%.<sup>1</sup>

Pædagogiai tekintetben igen érdekes tényként kell feljegyeznünk azt, hogy sok iskolában a magyarosítás mellett nagy súlyt fektettek technikai és ipari képzésre is. Így pl. Pesten, Aradon, Nagykanizsán és Pozsonyban építészetet, technológiát és hasonló tantárgyakat is adtak elő, úgy hogy ezen iskolák tanítványai közül sokan kiváló iparosok lettek.

A zsidó községek szívesen hoztak anyagi áldozatokat iskoláik javára. Még kis községekben is gyakoriak voltak 500, 600 és 700 pengő forinttal javadalmazott tanítói állások és ezekre nem ritkán nagy tudományú férfiak is jelentkeztek, kikből később európai hírű tudósok lettek. Nagy tekintélye volt akkor a zsidó tanítónak. A községek vezérférfiai látván, hogy tanítóik mily nagy becsülésben részesültek a hatóság és a nobiletasok részéről a társadalmi életben is, ők maguk is nagy tisztelettel és szeretettel viseltettek irántuk. Surlódások községek és tanítók között, mint a milyenek azon század második felében oly gyakran előfordultak, alig mutatkoztak még.

Mint az utászoknak az előrenyomuló hadseregnek járatlan vidéken kemény munka árán utat kell törni, úgy kellett akkor kartársi eleinknek a kultúra felé

<sup>1</sup> Schmidt. Encyclopædie d. gesammt. Erziehungs u. Unterrichtswezens V. 536. l.

törekvő zsidók számára nehéz szellemi munkájukkal utat egyengetni.

Ezen dicső és sokat ígérő zsidó tanügyi állapotnak hirtelen véget vetett a szabadságharcz kitörése, mely zászlaja alá hívta a tanítók nagy részét is. És ezek ott a harc mezején is becsületet és tiszteletet szereztek felekezetüknek és a tanítói karnak. Ha azelőtt békés kulturmunkájuk közben az általános művelődés és a hazai nyelv elsajátítása voltak vezéreszméi, úgy mostan karddal felcserélvén az iskola-mesteri pálczát, a haza szabadsága és dicsősége volt életük vezércsillaga, ama haza szabadsága és dicsősége, mely velük, a nemzeti eszmék lelkes terjesztőivel emberi és polgári jogok tekintetében mindaddig — mivel zsidók voltak — még nagyon mostohán bánt.

★

A dicső szabadságharcz gyászos vége nemcsak a nemzet sorsában, hanem a honi oktatásügy történetében és így a zsidó tanügyben is nagyjelentőségű határkövet állított.

Hogy e határkő egy szerencsétlen nemzet reményeit magába foglaló sirt és egyúttal egy történelmi eseményekben gazdag század első felének végét is jelzi, csak markánsabbá és feltünőbbé teszi nekünk e jelt.

Ha a század első felében azt látjuk, hogy a hazai tanügyet a tanférfiak azon törekvése jellemzi, miszerint a felserdülő generációban a nemzeti öntudatnak és a magyar nyelv irodalmi ismereteinek

alapját vessék, úgy most, a bekövetkező abszolutizmus és cenzuralizmus uralma alatt, midőn minden hazafias érzelemnyilvánulás a tanításban is végzetessé válhatott — tanférfiaink egy új eszmény felé törekednek.

A *hazafias igazság* tanítása tiltva lévén az iskolában, helyébe lépett most eszménykép gyanánt a *módszertani igazság* keresése.

Az ötvenes évek egyáltalában egész Németországban és Ausztriában a didaktikai és methodikai kísérletezésnek korszaka volt, noha Bécsben, vezető körökben akkor azt hitték, hogy már megtalálták a pædagógiai bölcsesség követét, melylyel a fiatal magyar generációt egy «Grossösterreich» hűséges polgáraivá lehet átvarázsolni. A beálló rendszer ezen céljára igen alkalmas eszköznek a zsidó iskolákat gondolta és azért első sorban ezekre vetette fürkésző szemét. Alig hogy az új kormány berendezkedett, felszólította a nagyobb zsidó községeket, hogy feloszlott iskoláikat újból felállítsák, a meglevőket újrászervezzék. Így keletkezett az első két évben 1852-ig vagy 25 új zsidó iskola, sok helyen a hitközség akaratának ellenére, mely nem akart kötélnék állni és azt jelentette ki, hogy a zsidó gyermekek iskoláztatásáról kellőképen azáltal van gondoskodva, hogy keresztény iskolákba járatják őket. Bonácz orsz. tanfelügyelő azonban ezzel szemben meghagyta, hogy ilyen helyen a katolikus papnak a zsidó előljáróságot arra kellene figyelmeztetni, hogy a zsidó ifjuságnak katolikus iskolákban való taníttatása nem nyújthat elég módot alapos hitoktatásra, miről pedig a



zsidó községnek voltaképen első sorban kellene gondoskodnia.<sup>1</sup>

Mily fenköltlelkű méltányosság a zsidó vallás iránt, ha csak nem akarjuk feltenni, hogy e gondoskodó figyelmeztetés nem akart egyéb lenni, mint *captatio benevolentiae*, vagyis arra való törekvés, hogy a zsidóság jóindulatát az új rendszer iránt megnyerje. De még más előzékenységet is tapasztalt a zsidó felekezet a katolikus érzelmű kormány részéről. Ez elrendelvén, hogy az olvasókönyvekbe a felekezeti elem is felvétessék, arról gondoskodott, hogy ily olvasókönyveket zsidó iskolák számára is írjanak és szerkesztésükkel két prágai zsidó tanárt, Wesselyt és Grünhutot bízta meg, és ezen olvasókönyveket — ezt külön kell hangsúlyoznom — a keresztény iskolákba járó zsidó gyermekeknek használniok is kellett.<sup>2</sup>

Hogy a tanügyi hatóság a tanítók bizalmát is megnyerje, a műveltebbeket és pædagógiai szakképzettséggel bírókat hivatalos dekretummal nevezte ki állásaikba, a renitenseket és a politikailag gyanúsakat, ha nem akartak behódolni, irgalmatlanul üldözte.

A zsidó iskolák közül a jobbakat és mindenben engedékenyeket mintaiskoláknak jelentette ki, így pl. történt, hogy a temesvári belvárosi zsidó iskola vizsgájára egyszer az összes temesvári katolikus elemi iskolai tanítókat kirendelték, azzal a megokolással, hogy azon alkalommal a különféle tantárgyak helyes tanítási módszerével megismerked-

<sup>1</sup> Allgem. Zeit. d. Judent. XVII. 16. l.

<sup>2</sup> U. o. XVIII. s. v. Temesvár és Schmidt i. h. V. 278.

jenek.<sup>1</sup> Sok zsidó község — a mint már fent említettük — bizalmatlankodott a kormány rendeletei iránt és vonakodott ezeket keresztülvinni, sőt volt olyan is, mely az alig megnyitlt iskoláját megint felszolta, mint pl. Pápa és Siklós. Csak erős harc után nyitották meg azokat újból. Mindenben a válást és a hazafiságot fenyegető veszélyt szimatoltak, kivált akkor, midőn 1855 augusztus 18-án az úgynevezett konkordátum létrejött és a monarchia iskolaügye teljesen a szentszék felügyelete alá került. A kormány klerikális iránya miatt a helytartótanáctól kapott egyenes felszólítás ellenére a bécsi zsidó előljáróság sem akart hitközségi iskolát felállítani, attól tartván, hogy gr. Thun oktatásügyi miniszternek szándéka újból ghetto-iskolákat fel-támasztani, minthogy ugyanő nemrég azelőtt egy városi iskolában külön zsidópadokat akart behozni. Valószínűleg e miatt vonakodott jó sokáig ép akkor-tájban a pesti izr. hitközség is a hatóságnak a zsidó alreáliskola fejlesztésére vonatkozó parancsát teljesíteni.<sup>2</sup>

Más községek megint, az ultramontán szellem erősödését látván, vérszemet kaptak és vallási fanatiz-mussal üldözték tanítóikat. Így egy helyen az történhetett, hogy egy kolerabetegségből felépülő tanítót, ki böjtnapon orvosi rendelés szerint levest evett, e miatt állásától megfosztottak; egy másik községben

<sup>1</sup> Allgem. Zeit. d. Judent. XVII. 16. l.

<sup>2</sup> V. ö. Wolf, Gesch. d. Juden in Wien 176 és Mandl, A pesti izr. hitk. fiúiskola története. 53. l.

viszont egy tanító további alkalmaztatása ellen a rabbi azzal érvelt, hogy irataiban nem a zsinagógiai, hanem a polgári időszámítást használja.<sup>1</sup>

Mindamellett, hogy az új rendszer ily furesaságokat is hajtott, tisztán pædagogiai szempontból tekintve a kormány törekvéseit a zsidó iskolaügy körül, igazságtalanság és háladatlanúság volna tőlünk el nem ismerni, hogy érdemes munkát végzett e téren.

Csakis a tanügy érdemére nézve még azt sem lehet hibául felróni, hogy Cseh- és Morvaországból szakképzett tanítókat hozattak be, mert nagy volt akkor nálunk a tanítóhiány. A szabadságharcz alatt sokan ott hagyták állásaikat és az összes hazai tanítóképző-intézetekben még az ötvenes évek közepén alig volt egy féltuczat zsidó tanítójelölt. Ezen importált pædagógusok legnagyobb része a mellett, hogy hivatásuknak derekasan és mintaszerűen megfelelték, a zsidóság közt lappangó magyar szabadság- és kulturtörekvések iránt nagy rokonszenvvel viselkedtek. Megismertették a magyarországi fiatal zsidó tanítókat Rousseau, Pestalozzi, Milde és Diesterweg eszméivel és methodizáló buzgóságukban rávezették őket arra, hogy a biblia fordítását, a héber nyelvet és a bibliai történetet is némi módszeres eljárással tanítsák. Tőlük lesték el pædagogiai ügyességüket azon tanítók is, kik magánvizsga alapján nyerték tan-képességüket, vagy anélkül működtek már.

A szakképzett tanítók nagy hiányának megszüntetésére és a zsidó tanügy általános emelésének cél-

<sup>1</sup> Allgem. Zeit. d. Judent. XVI. 549 és XIX. 590. l.

jából a kormány négy mintaiskolát létesített az országban<sup>1</sup> amaz egy millió forintot kitevő birság kamataiból, melyet a magyarhoni zsidókra a szabadságharcban való részvétel miatt kivetettek, és melyet a király nemesszívű jóvoltában zsidó iskolák javára átengedett. A Pesten felállított mintaiskolát 1859-ben egybekapcsolták tanítóképezdével, melyből a mi alma materünk, a mai orsz. izr. tanítóképzőintézet alakult ki.

Az ötvenes évek közepe táján a kormány több nagyobb községet arra szorított, hogy fő-elemi iskolájukat az akkor kísérletezésképen behozott alreáliskolákká kifejleszszék és Pesten, Aradon, Temesvárott, Nagykanizsán, Sátoraljaújhelyen és Vágújhelyen a zsidó iskolák kibővültek két osztályú alreáliskolákkal, melyek azonban nagyon rövid életűek voltak, kivéve a vágújhelyit, mely valamivel később keletkezett és idővel négyosztályúvá fejlődvén, még mai napig is fennáll.

Az egész évtized egyáltalában csak a kísérletezés korszaka volt. Iskolák lesznek, iskolák vesznek, tanítók jönnek, tanítók mennek; tele volt a levegő sok mindenféle czimű iskola és tanító nevével. Volt Trivialschule, Normalschule, Primärschule, Primärhauptschule, Unter-Elementarschule, Ober-Elementarschule, Hauptschule, Musterhauptschule és Unterrealschule és ezek szerint változtak a tanítók minősítésének czimei is.

1858-ban az egész országban vagy 308 a tan-

<sup>1</sup> Pécs, Temesvár, Sátoraljaújhely, Pest.



ügyi hatósági rendeletnek megfelelő zsidó iskola létezett, ezek közül 131 csak a pozsonyi közigazgatási kerületben.<sup>1</sup>

A katolikus klerusból vett helyi és kerületi tanfelügyelők legnagyobb része elég buzgón, humánusan és előzékenyen bánt a zsidó iskolákkal és tanítókkal, sőt egynéhányan közülök érdemeket szereztek maguknak az akkori zsidó tanügy fejlesztése körül. Ők szorították a zsidó hitközségeket korszerű iskolák létesítésére és kellő felszerelésére, a régi egészségtelen épületeket a hygienikus követelményeknek jobban megfelelőekkel való felcserélésére. Ekkor kaptak a pesti, váczzi, tatai, móri, kecskeméti, gyöngyösi, miskolczi és sok-sok más iskola újabb, egészségesebb helyiséget. A mindennapi 8—9 órai tanítást leszorították naponkinti 5—6 órai tanításra. A tanítókat megvédelmezték egyes hitközségi basák túlkapásai ellen és keresztülvitték, hogy a kormány 1858-ban kibocsátott rendeletében (5. pont) erélyes védelmébe vette a zsidó tanítókat.<sup>2</sup> Kernay dékán bácskakerületi tanfelügyelőnek figyelme és előzékenysége a zsidó tanítók iránt oly nagy volt, hogy a kerületi tanítói konferenciára megjelent zsidó tanítóknak saját költségén rituális ebédet készíttetett. És mennyi jóssággal látta el tisztségét a népszerű pesti tanfelügyelő Mayer István! Mi öregebb tanítók sok, kiváló jósságát jellemző adomát hallottunk még idősebb, most már elhunyt kartársainktól.

<sup>1</sup> Schmidt i. h. V. 549. l.

<sup>2</sup> U. o. és Allgem. Zeit. d. Judent. 1858. aug. Temesvár.

Tehát nem annyira az új tanügyi politika eszközei, a germanizációra és katholizálásra kiküldött emberek voltak rosszak, hanem magában a rendszerben rejlett a sok erőszak, visszásság és fonákság. Belátta ezt némely egyházi főpap is. Így tudjuk, hogy a váczi püspök 1855-ben és a hercegprimás 1859 június 27-én a kanoni dogmákra hivatkozva tiltakoztak a katolikus papoknak zsidó iskolákra való felügyelete ellen,<sup>1</sup> de úgy látszik, a magas klerusnak ez alkalommal kifejezett aggályait az akkori miniszter azzal tudta eloszlatni, hogy rámutatott arra, hogy a zsidókkal szemben nem kell a térítés veszélyétől tartani és hogy ilyen inspekció mellett az egyház mégis biztosabban nézhet a zsidók végleges átérése elé. Íme a lóláb; nem az volt az akkori kormány célja, hogy a zsidóságnak is módot és eszközt nyújtson általános művelődésre, hanem szándékának titokban kitűzött végcélja az volt, hogy a zsidókat a katolicizmus karjaiba vezesse.

A magas klerus ezen vonakodásának legalább részben köszönhető, hogy a helytartótanács 1857 november 28-án Löw Lipótot, a nagytudományú szegedi főrabbit, a Csongrádmegyében levő izr. iskolák tanfelügyelőjévé kinevezte. Ő volt az első és mindeddig az utolsó zsidó vallású tanfelügyelő állami kinevezés alapján, és kineveztetése volt az első eset, hogy hazánkban zsidó iskolákat hivatalból egy rabbi felügyelete alá helyeztek.

<sup>1</sup> W. Josef Wertheimer 231—233. és Schmidt i. h. V. 546. l.

A hatvanas évek elején, midőn az alkotmány és szabadság békés visszavivásának ideje felvirradt, a zsidó iskolákban is megindult a harc az importált németiség ellen és a hideg-rideg methodikai szörszálhasogatás helyébe megint a hazafiság melegítő és éltető szelleme lépett. Az iskolai élet gyújtópontja megint csak a haza lett. Mily lázba hozta ezen csendes politikai átalakulás a magyarhoni zsidó tanítókat, kiknek kebelében egy napról-napra szebb hazafias reményektől dagadozó szív oly hevesen dobogott! És ezen láz, ezen nyugtalanság átragadt a gyermekekre is, kik a készülő nagy változást pedig csak sejtették. Az idegenből bejött zsidó tanítókra is rokonszenvesen hatott az új szellemi mozgalom. Legnagyobb részük szívesen látta, hogy magyar kartársaik tanítását hazafias szellem hatja át.

Azonban a haza jobb jövőjének derengő hajnala sötét és szomorú helyzetbe sodorta a zsidó iskola akkori jelenét. Az alkotmány és szabadság helyreállításának kérdése úgy foglalkoztatta a tanügy vezető férfait is, hogy alig törődött most valaki az iskolákkal. Különösen a zsidó iskola, mely a helytartótanácsnak addig mindig dédelgetett gyermeke volt, most hamupipőkéjévé lett. A tanügyi hatóság emberei feléje se néztek már a zsidó iskolának. A rabbik és ros-hakohol-ok onnipotenciája korlátot nem ismervén, megkezdődött a zsidó tanítók és iskolák szomorú korszaka. A lejáró régime nagy hibája: hogy a zsidó iskolákat a rabbikkal és hitk. vezetőséggel ellentétes helyzetbe hozta, most keservesen megboszulta magát. Senki sem védte, senki sem

támogatta a szegény tanítót, midőn a hitközségi elnök állásától megfosztotta és az öreg, beteges tanítónak, bármily derekasan működött is, most nagy családjával a vándorbothoz kellett nyúlnia és ha sikerült is valahol biztos fedél alá jutni, mindig fölötte lógott az újból való elbocsáttatásának Damokles-kardja. Egynéhány derék hitközség kivételével majdnem minden iskolaterem a folytonos tanító-változás színhelyévé lett. A Pester Lloyd hirdetési rovata főképen a zsidó iskolai tanítói állásokra kiírt pályázatokkal telt meg és megteltek a zsidó tanítói vásárok helyiségei is. Az Orczy-kávéház Budapesten állandó tanyája volt az állásaikból elcsapott, kínálkozó tanítóknak és a debreczeni, székesfehérvári, eperjesi és nagyszombati tanítóvásárok a zemánidejében csak úgy hemzsegték állást kereső pädagogusoktól. Ezek közt persze nagyobb részét csak amolyan álpaedagogusok voltak, kiket gúnyosan «Oifesz-lehrer u. Kinderschochtim»<sup>1</sup> czíme alatt emlegetni szoktak; de volt köztük akárhány diplomás tanító, ki nagy és neves iskolában is sikeresen működött. Hogy iskoláink ily folytonos tanítócsere mellett pädagogiai tekintetben mennyit szenvedtek és qualitative mennyire sülyedtek, könnyen elképzelhetjük.

Az alkotmány visszaállítása után a felejthetetlen emlékü báró Eötvös József dicső minisztersége alatt létrejött 1868. évi 38. törvényczikkel, az Országos Izs. Tanítóképző Intézetnek szellem- és nyelvben való

<sup>1</sup> Foglalkozásuk rendes czíme: «Kinderlehrer és Ofoszschochtim» = gyermektanítók és baromfimetyszők volt.



megmagyarosodásával és az Orsz. Izr. Tanítóegyesület megalakulásával egy új aerája kezdődik a magyar zsidó népiskolai tanügynek. A hét éven át tartó szomorú átmenet után egy fényes korszaka indul meg a hazai zsidó iskoláknak, oly korszak, mely alatt arany betűkkel írták be működésüket a magyar oktatás történetébe.

Hogy az alkotmányos szabadság és a tiszta szabadelvűség jegyében meginduló nemzeti kormány mindenekelőtt a zsidó iskolák addig oly zilált állapotában is rendet csinált, hogy azokat külön gondozásba vette, hogy a zsidó tanítók állását stabilizálta és hogy tanítóegyesületünk működése is nagyban hozzájárult a modern nemzeti zsidó iskola kialakításához, ezt mi mindnyájan jól ismerjük. Hisz a múlt század utolsó harmada, mely alatt ezen kialakulás történt, még oly közel esik hozzánk, hogy annak minden kulturmozzanata ismeretes előttünk és fölösleges tehát, hogy iskoláinknak azon időben való állapotát részletesen ecseteljük. Csak egy-két jellemző részére kell, hogy bővebben kiterjesszük.

Tisztelt hölgyeim és uraim! Nincs ország, talán csak az Egyesült-Államokat kivéve, hol az iskola átalakító ereje a felserdülő nemzedéken oly szembezőkően és meggyőző módon kimutatható volna, mint éppen minálunk Magyarországon. A mit hazánk iskolái és ezek közt elsősorban a zsidó felekezet iskolái a magyarosítás terén rövid három évtized alatt elértek, az az eredmény egyenesen bámulatbaejtő. Csak el kell mennünk az ország nyugati és északi periferiájára, a német, tót és román vidéken levő

zsidó községekbe és lelkesedő bámulattal fogjuk látni, hogy mennyire megmagyarosodott zsidóságunk. Lépten-nyomon fogjuk tapasztalni, hogy *lélekben és nyelvben magyar* majdnem minden zsidó. Leghőbb vágya, leggyakoribb gondolata hazánk boldogulása, hazánk dicsősége. És ezen nemzeti kulturális vívmány főképen a zsidó iskolának, a zsidó tanítónak érdeme. Ezt tanfelügyelők, főispánok, miniszterek urbi et orbi elismerték, kijelentették és erre szabad nekünk is itt és mindenütt öndicsekvés nélkül hivatkoznunk.

A zsidó tanító, kinek lelke tele van eszményi tartalommal, kit törekvése mindig egy magasztos cél felé vezet, abban a korszakban is egy magasztos eszméért élt és működött. Ez az eszmény az egységes, boldog haza volt. Az egyenjogusítás még csak izzóbbá tette hazaszeretetét, melyet szíve egész melegével beleplántált tanítványainak fogékony keblébe; tudásával lelkében alapját vetette a nemzeti kulturának. És e hazafias törekvését teljes siker koronázta.

A nemzeti állameszme követelményének a zsidó iskola, mint a nemzeti kultúra egyik tényezője, a XIX. század utolsó negyedében fényesen eleget tett. Hiszszük és valljuk, hogy jövőre is lelkesedéssel fogja e kötelességét teljesíteni. De a zsidó iskolának még más feladata is van, a mint azt maga, címének jelzője is hirdeti: felekezetének is kell hű és lelkes híveket nevelni. És itt mindjárt mintegy magától merül fel azon kérdés: vajjon e tekintetben is teljes siker koronázza a zsidó iskola működését a lefolyt

korszakban? Bizony, hogy ha erre a kérdésre felelni akarván, kutatva szétnéznénk a múlt századvégi iskolákból kikerült mai zsidóság közt, sajnos, csak habozva felelhetnénk igennel. Mert mit veszünk észre a jelenlegi zsidóság vezető nemzedéke között? Egy kis töredéket kivéve egyrészt tartalmatlan formalizmust, vallási türelmetlenséget és fanatizmust; másrészt pedig szép eszméket kifejező szertartásokat gúnyoló vallási indifferentizmust vagy nihilizmust. E két szélsőség között egy nagy ür tátong felekezetünk hívei között. Hiányzik ott ama középzsidóság, mely erős, tisztult vallási meggyőződést igazi műveltséggel egyesít magában, mely felnőtt ama szívéből ki nem irtható büszke tudattal, hogy elválaszthatatlan tagja a világhódító tiszta monotheizmust valló közösségnek, ama közösségnek, mely ősrégi tórájával az emberiség számára az erkölcsi világrend alapját vetette meg. Ilyen zsidóságnak neveljünk — tisztelt kartársaim — gyermekgenerációkat. *A hogy tudunk magyar zsidókat az államnak nevelni, úgy neveljünk ezentúl zsidó magyarokat a felekezetnek is.* Mindnyájunknak, kik felekezetünk szolgálatában állunk, egyeseknek ép úgy, mint az egyesületünknek, szent kötelessége azon nevelési eszközökről gondoskodni, melyekkel a zsidóság közt rémitő mértékben elharapódzó vallástalanságnak gátat vethetünk. Itt nagy feladat vár reánk.

Az első, a leghatásosabb eszközt ezen magasztos feladatunk megoldására abban látom, a mit már elnökünk, Stern Ábrahám igazgató múlt évi november 1-én kelt, a vidéki körelnökökhöz intézett és

tavalyi Értesítőnk 11. számában megjelent körlevelében jelzett, hogy tudniillik *«a vallásoktatást didaktikai és methodikai alapokra kell fektetnünk és koncentrikuson minden más tantárggyal szerves kapcsolatba kell hoznunk, hogy így tanításunk központjává váljék és a zsidó iskolának zsidó felekezeti jellegét minden tekintetben kidomborítsa.»* Ebben a mondatban, igen tisztelt uraim, rejlik, nézetem szerint, a vallásos meggyőződés, a zsidó önérték és öntudat erősítésének és terjesztésének kulcsa. A hogy iskoláink képesek voltak a zsidóságot a magyarságnak megnyerni, úgy annak alapján képesek lesznek a zsidóságot felekezetének is visszanyerni. *Hasson át a vallásos szellem minden egyes tantárgyat, a hogy tanításunkban majdnem minden mondatunkban megszólaltatjuk hazafias érzelmünket is.* És ezt annál inkább kell tennünk, minthogy, sajnos, sok tanuló, kivált a városokban oly családban nevelkedik, mely a vallástalanság és hitetlenség melegágya.

Az iskoláinkból kikerülő tanítványok vallásos nevelésének elmélyítésére és kiszélesítésére igen hathatós eszköz lenne az is, ha népiskoláinkat mind V. és VI. osztályokkal kiegészítenénk, a mint ennek éppen felekezetünk érdekében rejlő szükségességét már egy tagtársunk Értesítőnk 1907. évi 11. számában oly logikusan és helyesen kimutatta. Sokkal biztosabb, erősebb vallásos alapot vethetnénk tanítványaink szívébe, ha azok hat éven át maradhatnának intenzív zsidó vallásoktatás hatása alatt, ha minden napon a tanítónak hazafias és vallásos érzéssel telített tanítását hallgathatnák; ha még abban a kor-



ban is, midőn lelkük már fogékonyabb a vallásunk magasztos tanai iránt, a hetenkinti 6 órai tanításon át szivhatnák azokat magukba. Igaz, a zsidó iskola legnagyobb kialakulása sem elegendő, népiskolai vallásoktatásunkat a tökéletesség magaslatára emelni, míg azt egy nagy bajtól meg nem szabadítjuk, melyben vallásoktatásunk a modern iskola fennállása óta leledzik. Ertem ezalatt az egységes vallásoktatási tanterv hiányát. Valóban nagy defektusa ez zsidó iskolaügyünknek és ezen szégyenletes hiány örök sötét folt marad zsidó tanügyünk történetében. Valóságos szatirája ez a zsidóságnak, hogy 3000 év óta fennálló vallásunk, mely annyi más, már sziklaszilárdsággal kiépített felekezetnek szülőanyja, nem képes vezérférfiai által egy *országosan* elfogadható tantervet alkotni. Tőlünk kitelhető egész akarat-erőnkkel azon kell lennünk, hogy mihamarább egy minimális egységes vallásoktatási tanterv alkottassék oly iskolák számára, melyekben a vallásoktatáshoz tartozó tárgyaknak hetenkint 6 órát szentelhetnek. Ott, a hol több idő juthat a vallástanításnak, ám bővítsék saját szükségletük és belátásuk szerint, *de az nem méltó sem vallásunkhoz, sem zsidó tanügyünkhöz, hogy vagy 500 iskola minden hivatalos útjelző nélkül ötletszerűen kapkodjon még a huszadik században is a vallástani anyag után*, hogy teszem a nyitrai zsidó iskola tanulói ne ugyanazon vallásoktatásban részesüljenek mint a bonyhádiéi, a kassai zsidó gyerek ne ugyanazt tanulja Istenről, a tóráról és Izraélről, mint teszem a kaposvári. Jól tudom, és itt szinte hallom már az ellenvetéseket:

nem mi rajtunk mulik, hogy a vallásoktatás terén ezen ziláltság uralkodik.

A magyar zsidóság szervezetlensége, a konzervatívok és a haladók közt immár negyven év óta tartó harcz az oka.

Igaz, de nekünk zsidó tanférfiaknak kötelességünk, nem törődve a körülöttünk duló pártvillongásokkal, egy standard-tantervet teremteni. Vannak közöttünk oly férfiak, kik vallásstanunk egész komplexumának alapos ismerői és a mellett ügyes pædagogusok is, úgy hogy képesek lennének egy minden tekintetben kifogástalan mintatantervet szerkesztteni, vagy esetleg egy valamely kerület, vagy csak egyes iskola részére már összeállított tantervet mintául elfogadni. És ámbár ily tanterv egységes szervezetünk hiánya miatt egyelőre általános kötelező erőre nem emelkedhetnék, fakultatív minősége is elegendő lenne arra, hogy zsidó népiskolai vallásoktatásunk egységesebb mederbe tereltessek.

Még szomorubb, sőt egyenesen botránys azon zilált állapot, mely a nem zsidó iskolákban a hitoktatás körül mutatkozik, de ennek megszüntetése nem a zsidó iskola feladatai közé tartozván, nem foglalkozhatunk itt vele.

Századunk megújhodása óta az évről-évre alaposabban átalakuló társadalmi és napról-napra nehezebbedő életviszonyok még egy másik nagy feladatot is rónak a zsidó iskolákra.

Mindnyájan, igen tisztelt kartársak, tudjuk, hogy az emanczipációnk törvényre emelésével a felserdülő zsidó nemzedék jövője előtt egyszerre egy egész új

tág perspektíva tárult fel. Mintegy varázsütésre megnyílt előtte addig elzárt minden életpálya és valamint a szűk térbe komprimált gőz, mely ha megnyílik előtte a szellentyű, hatalmas expanzív erejével akadály nélkül előre nyomul, úgy törte magát elemi erővel a zsidó ifjúság zöme is azon életpályákra, melyek eladdig előtte el voltak zárva. Majdnem minden zsidó gyermek vagy ügyvéd, vagy orvos, vagy tanár, vagy hivatalnok akart lenni és ebből kifolyólag megváltozott a zsidó iskola tanítási súlypontja is.

Míg a negyvenes években — miután az 1839—40-ik évi országgyűlés elhárította a zsidókat a kisipartól távol tartó korlátokat — a zsidó iskolákban a tanítási súlypont a mechanikára és a mértanra esett, és míg az 50-es években a Bach-Thun korszak alatt, midőn a zsidókat megint főképen a kereskedelmi térre szorították, a zsidó iskolákban a merkantíl szellem jutott túlsúlyra, addig most 1867 után a tudományos és hivatalnoki pálya iránti lelkesedéstől volt tele a zsidó iskolának levegője. A zsidó szülők ambíciója gimnáziumba, vagy reáliskolába szorította fiaikat, kik ott könnyen boldogulhattak, mert minden zsidó iskolából középiskolába kerülő gyermek magával hozta a humaniorák és a nyelvek megtanulására való képességet.

A zsidó iskola három nyelvi és két történeti tananyagával valamint grammatizáló hajlamával mintegy egyenes propædeutikája volt a középiskolának. Maguk a zsidó tanítók is majdnem három évtizeden át avval buzdították tanítványaikat a tanu-

lásra, hogy a középiskolába való felvehetőséget tűzték ki nekik legmagasabb cél gyanánt.

Hogy zsidó ifjaink ezen egyoldalú művelődési gravitáció és a társadalmi viszonyok eltolódása által mily zsákutczába kerültek és mennyire szaporították a szellemi proletárok számát — ez nem szorul bővebb fejtegetésre; de a szemünkbe ötlő szomorú tapasztalatokból azon tanulságot kell merítenünk, hogy a zsidó iskola ne legyen többé direkt előkészítője a középiskolának, hanem *kiegészítettvé*n teljes hatosztályú népiskolává, inkább a gyakorlati életben való boldogulásnak előkészítője.

Ne legyünk többé a középiskolákon és az egyetemen átvezető életpályák lelkes szószólói, hanem oltunk tanítványaink zsenge szívébe, akár jómódú, akár szegény családból valók, az ipar és mezőgazdaság iránti szeretetet is, hogy az utánunk jövő magyar zsidó nemzedéknek foglalkozása egyenletesebben oszolják szét az egész magyar nemzetben.

A zsidóság *egy* kulturális téren való tömörülése, ha ez nem is mindig saját hibájának, hanem külső viszonyoknak folyománya volt, mindig támadásnak volt kitéve. Legyünk tehát azon, az iskolában ép úgy, mint az iskolai falakon kívül, hogy iskoláinkból kikerülő tanítványaink az élet számára előkészítő különféle iskolákban némiképen egyenletesen oszoljanak meg. Természetes, hogy ezen új törekvésünknek megfelelőleg szükséges, hogy népiskoláinkban a slöjd és a mezőgazdasági tanítás elemeit behozzuk és hogy olvasókönyveink is, mint az össztanítás központjai, a szerint módosuljanak.



Tisztelt kartársaim! Evvel befejeztem kitüzött themám tárgyalását. Nem terjeszkedtem ki benne az általános modern pædagogiai kérdésekre, melyek az összes népiskolák közös ügyei.

A zsidó iskola sajátos viszonyaiból kiindulva szives türelmükkel csak azt a két nagy tanulságot akartam kidomborítani, melyeket a mult és a jelen tapasztalataiból a jövő számára levezethetünk.

Budapest.

*Mandl Bernát.*

## BÖRRIES v. MÜNCHHAUSEN VERSEIBŐL.

### I.

#### SAUL ÉS AZ EN-DORI BOSZORKÁNY.

Izzó napfény a síron, hol Sámuel pihen . . .

A zord Saul ím király lón Izraelen.

Tűzben forgott szeme, hogy hajnalban harcza szállt,  
S éjfélkor vérbe borult, látván futó hadát.

Oltártűz mellől felkiált Jehovához.

Az ős Istennek hósínü kost is áldoz.

S a fehér kőről nemes bikák sűrű vére

Piros szalagként omlik barna kezére.

De hiába vér, ima és hiába erős a dárda,

Az ős isten nem hajt ős népe szavára.

S a tábortűz mellől Saul csak fölriad:

«El a néemberhez, ki idéz halottakat!»

S a boszorkányhoz mennek im En-Dorba éjszaka...  
 Három döngő ütésre megnyilik ajtaja.  
 S három kiáltás bűg le a halál honába  
 S kapúja a halálnak a harmadikra — tárva.

És füstfelleg gomolyog föl s szól a boszorkány:  
 «Agg hős kel a mélyben, úgy jön, jön mogorván»...  
 S párduczbor lebben s köntös mint a hó —  
 S ott áll Saul előtt agg Sámuel, a bíró.

«Sírból mit zaklatsz földi világba?!»

---

«Adonáj nem hallgat az ősi imákra!  
 Oltárom füstje a földre lecsap  
 S álmod megfejtene nem bír a pap.

Fiaim meg én csak néztük mint huny a láng,  
 Fiaim meg én hiába imádkozánk.  
 Fiaim meg én hiába vezettük a hadat...  
 Ezer vitézünk hullt egyetlen éj alatt!»...

S szó kél s a ki szól, nincs ím sem ott, sem itt...  
 «Holnap nálam lesztek: te és fiaid!»  
 S felnyög a király... S a világ forog vele...  
 És Gilboa szirtormán fölpirkad végzete.

## II.

### ÉS SZÓLT EZSAIÁS.

Óh, Jeruzsálem, jaj neked!  
 Fejed, szived romlott, beteg.  
 S ím fiaid meg lányaid  
 Dalolva tánczot lejtének.

Óh, Jeruzsálem, jaj neked!  
 Mint zajlik néped dáridója,  
 Éj, nap szakán, utczák során  
 Mint les bűn zsákmányt vércsemódra.

Megbántva Urad Istened  
 S haragja szörnyen ébred ím  
 Zúg már Libanon tetején  
 És Bázán büszke tölgyein.  
 És jön, jön egyszer közelebb . . .  
 Óh Jeruzsálem népe, nem félsz?  
 Már sujtó öklét emeli  
 És ökle elől nincs menekvés.

Nézd, mily felhő borul föléd,  
 Füstként gomolygó, fekete.  
 S Kidron mélyén mint ostoroz  
 Tajtékzó árt a vész dühe.  
 Óh Jeruzsálem, jó a nap  
 S rajtad szír góg jár vad robajjal . . .  
 S át Anathotnak erdején  
 Miczraim zordon hada nyargal.

Vad jajt hall akkor a világ:  
 Nagy népnek kell megdőlnie . . .  
 S vak éjbe bágyadt szemedet  
 Föltépi Assardon dühe.  
 És majd a barna médmarok  
 Néped leányát megragadja  
 S e markolást megérzi majd,  
 Meg, annak hószín, üde karja!

Vad harczy kocsik kerekén  
 Szétroncsolódik gyermeked,

Kiomló vére öntözi  
 Médpatkó-dúlta földedet.  
 Czion czédrus-szilánkjain  
 Kél bálványdicsérő zsoltosma . . .  
 S Jahvének selyemfüggönye  
 Márványromok közé taposva.

Hárfád nem szól már . . . Ott hever  
 Húrjaszakadtan valahol  
 S tűzben megolvadt harsonák  
 Szent ércze lomhán rája foly.  
 Az ellenség száz őrtüze  
 Befényli este a vidéket . . .  
 Füst álmodik rajt' hetekig  
 Akráról, a mely porig égett.

S otthontok omladékain  
 Véressé kopván térdetek,  
 Ha majd rekedten riogó  
 Imákkal ott vezekletek:  
 Óh Juda népe, a fohász  
 Mit az Úrhoz fölsírsz az égbe  
 Mintha csak eldobott üveg  
 Csörrenne trónja lépcséjére!

Óh Jeruzsálem, már az Úr  
 Nem hallgat meg, hidd szavamat!  
 Óh Jeruzsálem, már az Úr  
 Urad megátkoz, megtagad.  
 Haját hadd tépje Astaróth  
 S ruháját tépje Ráma végig!  
 Ruháját, melyen annyi por  
 És verejték és vér sötétlik.



Éj lesz, sötét éj e hazán . . .  
 Mindütt fojtott sirám zokog.  
 Sóhajtozástok végtelen  
 Láncán úgy kell sorvadnotok.  
 S Edom felől majd szüntelen.  
 Sír hozzám a kérdés, a félnék:  
 Mondd, jósunk, mégsem virrad-e?  
 Mondd, őrzőnk, hosszú lesz az éj még?

## III.

## A FIÚ.

Halálhörgés bűg Garamé nyirkos szirtmélyein.  
 Assúr csatája Izraelt már tönkreverte im.

S a kit Nabukodonozor csak lát a merre jár,  
 Többé sötét zsidó szemét az föl nem nyitja már.

S ott fekszik Melchizedek is — a szír királyra néz —  
 Sápadtan, büszkén . . . S késik ím a kegyelemdőfés.

Mint sárga márvány a király zord arcza oly rideg,  
 Am hirtelen boldog mosoly most hön enyhíti meg.

Nos, Nabukodonozor, ezt mért nem döföd le hát?  
 — Anyámnak ez csatolta föl egykor a saruját! . . .

Fordította: *Telekes Béla.*

## ROTHENBURGI R. MÉIR B. BÁRUCH.

Van egy hatalmas tanítása az ujkor természettudományának, melynek megkapó igazsága a népek fejlődésére is áll. Az élet egységének tana ez, az a mélyseges gondolat, hogy az egyén élete rövid és gyors ismétlődése a faj életének. A tények igazságán alapul ez a törvény. Még a szervetlen testeknél is mutatja a tapasztalat, hogy a legkisebb rész az egésznek sajátosságait viseli magán és hogy a közösség küzdelmeiből, szenvedéseiből az egyes embernek is kijut, azt a történelmi kutatás számos példával igazolhatja. A küzdelem pedig az élet megnyilvánulása, a lét forrása, a szenvedés a genius működésének főfeltétele.

A zsidó nép sorsa visszatükröződik egyes, kiváló fiainak életében. Még a szorosán vett irodalomtörténeti alakoknál is, akik távolabb állnak a külső eseményektől és működésükkel tisztán a szellemi érdekek szolgálatára szorítkoznak, észlelhető e tétel helyesége. Nagyritkán hat ugyan a külvilág zaja a középkori zsidó tanházakba, a melyekben hivatott mesterek hívó kegyelettel őrzik az ősi örökséget, a hagyományos tanokat, de azért ezeket is felkapja a küzdelmes népélet árja és végig szenvedik a felső nyomást, a külső kényszert, azt az átkos végzetet, mely fajuknak osztályrészül jutott.

Hatszáz esztendeje annak, hogy haló poraiban nyugalmat talált a németországi zsidóság legkiválóbb rabbija, a rothenburgi talmudiskola feje, Méir b.

Báruch. Hét esztendeig sinylődött a mainzi Wasserburgban, majd az elzászi Ensisheimban és tizennégy évig feküdt temetetlenül az utóbb nevezett vár pinceszéjében. Személyét túsul tartotta vissza a hatalom, számítva a mester iránti rajongó tiszteletre és még holta után is a növekvő kegyeletre, hogy ezekből a szent érzésekből tőkét kovácsoljon. A szegény német királynak pénzre volt szüksége és ennek a szükségnek lett áldozata a jámbor rabbi. De nem tragikus sorsának köszönheti R. Méir hírnevét, a memorkönyvek számtalan vértanuról emlékeznek meg, úgy hogy ennek az egy áldozatnak szenvedése alig tud fájdalmasabb érzéseket kiváltani a lelkünkben, jelentőségét nem élete végének regényes körülményeiben kell keresnünk, hanem irodalmi működésében, kortársaira és tanítványaira való hatásában, iskolájában, mely útjelző a talmud tanulmányozásának történetében.

Élete külső viszonyairól vajmi keveset tudunk. A döntvényeiben s tanítványai műveiben elszórt adatokból kell megalkotnunk az ő képét, apró futólagos jegyzetekből megállapítanunk jellemét, egyéniségét. Neve, intézkedései, magyarázatai számtalanszor fordulnak elő a korabeli és a következő emberöltő haláchikus irodalmában, mintegy gyújtópontból áradnak ki belőle a világosság sugarai, az ő tekintélyére hivatkoznak a tizenharmadik század második felének talmudtudósai, mindamellett az életrajzi adatok gyérek, hézagosak. Ezeket a zsidó irodalomtörténet alakjainál mindenkor össze kell raknunk, mert a külső életviszonyokra kevés vagy semmi súlyt sem

fektet az utókor. Hozzájárul még az a körülmény is, hogy Méir b. Báruch személyét összetévesztik a későbbi krónikások és bibliographusok Méir b. Todros halévivel, sőt még azon is tünődnek, vajjon Méir b. Báruch azonos volna-e a rothenburgi R. Méirrel.

R. Méir 1220 körül született Worms-ban. Apja Báruch b. Méir volt, tudós férfiú, aki pijut magyarázattal is foglalkozott. 1281 tavaszán húnyt el és fenmaradt sírfelirata ékes szavakkal jelenti az érdeemes aggastyán testi és lelki erejének frissességét. Fiának, Méirnek növekvő dicsőségét saját szemeivel láthatta még és részese, tanuja lehetett annak az általános tiszteletnek, mely a neves tanító alakját körülvette. Anyai részről nagyatyja *R. Eleázár* volt, akiben talán a wormsi Eleázárt, a Rókéách híres szerzőjét sejtethjük. Testvérének nevét is ismerjük, *Ábrahám*, a Szinaj nevű mű szerzője, valamint rokonaiét, akiket idéz: József b. Méir, Náthán (Seligensstadtból) nagybátyjai, a nürnbergi Ábrahám, Ásér, Báruch b. Ursrága hakóhén, melléknevén Seligman Kölnben, Élia és Dávid. Eliézer, Jákár b. Sámuel halévi, Juda hakóhén Mainzban, Menáchém b. Natronai Würzburgban, Mózes Ázriél b. Eliézer hadarsán, az eisenachi Sámuel és a bambergi Sámuel b. Báruch.

R. Méirnek nem volt fia, csak két leánymaról tudunk, az egyik, Ráchel házassága első évében halt meg, a másik, Rebeka hosszú kort ért el.

Az atyjához való viszonyáról egy érdekes, anekdotaszerű megjegyzést közöl Ásér b. Jechiél, mely sokféle magyarázatra adott alkalmat, sőt Iszerles



Mózes glosszáiban komolyan hivatkozik reá: «Azt beszéltek a rothenburgi R. Méirről, hogy attól a naptól kezdve, melyen nagy állást foglalt el, apját nem látogatta meg és nem akarta, hogy ez hozzá jöjjön.» Hogy Méirt a tiszteletlenség vádja alól tisztázzák, valami szövegromlásra gondoltak. A megjegyzés nem Méir b. Báruchra, hanem Méir Abula fiára vonatkozik, aki a Maimûni elleni harcban gyűlöletes szerepet játszott, mondja az egyik nézet, a másik azzal a zsidó felfogással akarja a mindenesetre érthetetlen eljárást menteni, hogy a tanítók tisztelete megelőzi a szülő iránti köteles tiszteletet. Méir tudásban felülmulta apját, ennek tanítója volt, az etiquette kérdése, ki álljon fel a másik előtt, annyira kényessé vált, hogy inkább nem akart a fiú apjával találkozni, semhogy a törvény rendelkezésével ellentétbe jöjjön. Ezek a motivumok, melyek a tudósok nagybecsüléséből erednek, ismereteseek. Tudjuk, hogy Ásér, aki a fenti esetet elbeszéli, fia Jechiél előtt felállt, mintegy elismerni akarván ennek fensőbbiségét. De magának a ténynek ridegségét nem enyhíti az utóbbi magyarázat. A köztudat, mely érzelmi dolgokat nem a törvény betűje szerint intéz el, nem nyugodhatik meg benne. Különben is Méir jellemét határozottan kedvezőbb színben tünteti fel egy másik tanítványától származó megjegyzés: «Én láttam, hogy a mi tanítónk megbecsülte a tanulókat, még azokat is, akik nem voltak annyira kiválók.» A gőgös elbizakodottság teljesen ki volt zárva nála. Azért a fent idézett hely okvetlen szövegjavításra szorul és pedig a következő értelemben: «Azt beszéltek a rothenburgi

R. Méirről, hogy attól a naptól kezdve, melyen nagy állást foglalt el, ő maga látogatta meg atyját, de nem akarta, hogy ez hozzá jöjjön.» Egy csekély emendáció eltünteteti egyéniségének azt a rideg vonását, mely az idők folyamán valamely másoló hibájából keletkezett.

Mint zsenge ifjút Würzburgban találjuk Méirt a bécsi Izsák b. Mózes, az Ór Zárúa szerzőjének tanházában. Ez 1235 előtt volt, mert Eliézer b. Jóél halévi, aki ugyanakkor Würzburgban működött és az említett évben halt meg, még élt. Az ő döntésére hivatkozik Méir, hogy egy nemzsidó asszony tanúsága alapján gyász tartandó. Többek közt Izsák Ór Zárúa előtt Bába Kamma traktátusát tanulta, döntvényeiben is gyakran idézi szóbeli közléseit, de művét nem említi, amiből azonban nem következik, hogy az Ór Záruát nem ismerte. Nehány évig tartózkodhatott ott és bizonyos érettségre tett szert, mert későbbi irataiban megjegyzi, hogy mestere előtt haláchikus kérdéseket önállóan kezelt. A würzburgi iskola tekintélyei közt találjuk ebben az időben a nevezett Eliézer b. Jóél halévin és Izsák b. Mózesen kívül Jónáthán b. Izsákot, akit Méir csak közvetve idéz és Sámuel b. Menachémet, akit Méir tanítójának mond.

A német talmudiskolák csak előkészítői lehettek a tudományszomjas ifjuságnak. A hagyományos irodalommal való behatóbb foglalkozásnak forrása Franciaországban volt található, a tószafisták tanházaiban. Maguk a német mesterek is innen szerezték tudásukat, a talmud dialectikai magyarázatát és az ő példájukat követték a buzgó tanítványok. Két évszázad-

dal azelőtt Rasi Wormsba és Mainzba volt kénytelen vándorolni, hogy R. Gersom hagyományaival megismerkedhessék és alig egy emberöltővel halála után már az ő köréből indult ki a tan és a tanítás. Szellemi örökségét méltó utódok gyarapították és az északfrancia talmudiskolákba nagy számmal zárandokoltak német és csehországi ifjak, hogy a tószafisták sajátos módszerét eltanulhassák. Ezt a virágzó tudományos életet a zsidóság rosszabbá vált külső helyzete sem akasztotta meg. A lateráni zsinat elrendelte a zsidó jel kötelező viseletét, a szerzetesek vakbuzgósága és a király türelmetlensége a zsidók erkölcsi és anyagi megsemmisítésére törekedett, de azért a tizenharmadik század első évtizedeiben még jelentékeny iskolákat találunk. A párizsi talmudiskolán, melynek élén Juda Sire Leon és utána Jechiel Sire Vives állott, utóbbinak háromszáz tanítványa volt, még a multnak fénye ragyog és a következő hanyatlás oka nem a mesterek s kiváló tekintélyek hiányában, hanem a mostoha viszonyokban keresendő. Egy hitehagyott zsidó, Donin Miklós lelketlenül bevádolta a talmudot IX. Gergely pápánál és keresztülvitte, hogy ez a talmudpéldányok elkoboztatását rendelje el. Gyűlölködő támadásának eredménye volt az 1240 jun. 24-én megtartott párizsi disputáció, melyben Jechiel három tudós társával együtt védelmezte a talmudot az apostata vádjával szemben. Két évvel rá mégis elégették a zsidó iratokat.

Ebben az időben jöhetett Méir b. Báruch Franciaországba, a falaise-i Sámuel b. Salamon Sire Morel tanházába. Az 1242-iki talmudégetés alkalmából egy

megindító gyászdalt írt, mely az Áb hó 9-ikén elmondott siralmak közt helyet foglal. Az elégia nem nyelvi szépségével tűnik ki, itt-ott nehézkes, darabos, de közvetlenségével, hangulatával megragadó. Egy bánatos lélek őszinte keserve, mely a legtisztább érzéserejével szólal meg. Nincs semmi okunk kételkedni abban, hogy ez a gyászdal (Sááli Szerufa, «Köszöntsd te tűznek martaléka») a párizsi talmudégetés eseményére íródott. A középkori szelicha-költők nem a multból vették dalaik tárgyát, hanem a zord jelen ezer búja-bánata szólaltatta meg panaszos ajkaikat.

Sámuel Sire Morel, egyike azoknak a tudósoknak, akik a talmud védelmében résztvettek, igen jelentékeny tószafista volt. A kiadásunkban levő glosszák Ábóda Zára traktátushoz tőle származnak, más traktátusokhoz való tószafotjai is idéztetnek. Írt egy rituális compendiumot, magyarázatot József Tóbelem verses peszachrendjéhez, döntéseire is gyakran hivatkoznak. Tanítói Juda Sire Leon, a dreux-i szent Salamon, tanulótársai Jechiél b. József Sire Vives és Izsák Ór Zárúa, akivel levelezésben állott. Irodalmi tevékenységét, előadásait könyvek hiján is folytatta. «Elhagyott a lelkem, megfogyott az erőm, az üldözö miatt, akinek keze megnehezült felettünk, a szemünk fényét elvette és nincs kezünkben könyv, hogy kutatassunk, tanítsunk, írja később tanítványának, Méir b. Báruchnak. Vajjon ez Falaise-ben vagy Párizsban hallgatta Sire Morel előadásait, azt nem dönthetjük el. Sámuel b. Salamon Jechiéllel együtt működött. *Párizs tudósainak* neveztetnek és az utóbbit ugyan csak tanítójának mondja Méir. Ott ismerkedhetett



meg a corbeili *Perecz b. Éliá*-val, aki később Németországba is jött és Méir tanítványainak tanítója lett, *Eliézer de Touques*, neves tószafistával, a tizenharmadik század második felének legnagyobb francia tekintélyével, akivel tudományos érintkezésben állt, egyáltalában az egész tudós körrel, mely a jámbor Jechiél körül képződött. A francia iskola mély behatással volt Méir b. Báruch fejlődésére, az adta meg irodalmi működésének irányát és céljait, a nagy tanítónak módszerét. Nála is, mint e kor legtöbb talmudtudósánál a Franciaországban töltött évek maradandó benyomásai képezik a későbbi tevékenység alapját, legfontosabb tényezőjét.

Hogy mikor tért vissza hazájába és hol telepedett le Méir, erre nézve semmi adatunk sincsen. Életének három évtizedéről nem tudunk semmit és a mikor először tűnik fel előttünk, akkor már dicsősége delelő pontján állott a rothenburgi mester. Döntvényei chronologiai sorrendje nincsen megállapítva, innen a tájékozatlanság. Évszámot nem találunk responsumaiban, az egyik az 1272-ik évet tünteti fel és működése helyéül már Rothenburgot jelöli meg. A Tauber melletti Rothenburg, melyhez az első nyomok vezetnek, adja meg Méir b. Báruch melléknevét. Itt élt, működött, tanított, innen válaszolt a hozzá intézett nagyszámu kérdésre. Az a feltevés, hogy székhelyét, iskoláját máshová tette volna át, semmiel sem okolható meg. Egyes adatok szólnak arról, hogy Constanz (nem Kostnitz), Augsburg, Worms, Mainz, Nürnberg városokban is volt, de ezek az adatok nem bizonyítják, hogy ott lakott volna. Szem

előtt kell tartanunk azt a másunnan is bizonyítható tény, hogy a három község (Speier, Worms és Mainz) időről-időre különösen kétes házasságjogi kérdésekben zsinatokat tartott, melyeken a Rajnamellék tudósai és községi képviselői is megjelentek. A rothenburgi Méir tekintélye döntött vitás ügyekben. Gyakran személyesen vett részt ezeken a gyűléseken, néha átírt a hármasközségnek. Így értendő ez a kitétel: R. Méir úgy döntött Wormsban, Augsburgban. Hogy nemcsak a három község egyikében tartottak gyűléseket, hanem az egyöntetű eljárást megállapító zsinatokat más városokba is hívták össze, arra is vannak adataink. A nürnbergi gyűlésen Méir már mint hajlottkorú ember vett részt. Többször találjuk: «így döntött R. M. élete végén Nürnbergben.» Hogy Mainzban tanházat tartott volna fenn, az directe félreértésen alapul. Rothenburgról határozott tudomásunk van, a többi helyeken ideiglenesen működhetett volt, de huzamosabb ott tartózkodása mellett nem szól semmi.

Hogy Méir milyen állást foglalt el életében, ennek a kérdésnek tisztázását itt helyén valónak találjuk. Jost és Graetz őt tartják Németország első hivatalos főrabbijának, kit állítólag Habsburgi Rudolf nevezett volna ki. Ez a feltevés alig szorul czáfolatra. Menachém Meiri ezeket írja róla: «utánuk következett a rothenburgi R. Méir egész Franciaország (?) iskolájának feje, aki terjesztette a tant és igen nagygyá lett és a nagy tanító, R. Eliézer, Németország iskolájának feje sat.». Ebből a szövegből, melyben az országok neveit fel kell cserélnünk, csak az követke-

zik, hogy Méir németországi iskolafő volt, ami hivatalnak, de nem hivatalnak veendő. (Az utóbb nevezett Eliézer, az ismert francia tószafista Touquesből.) A tudás erkölcsi hatalom és tekintélylyel jár — ez bőven kijutott a rothenburgi tanítónak, — de semmimű állással vagy ranggal. Különben a rabbi cím megvolt ebben az időben és viselője az őt megillető tiszteletben részesült, de a mai értelemben hivatalnak nem mondható. R. Méir tehát vezetője lehetett a németországi zsidóságnak, a nélkül hogy a hatalom a községek fölé helyezte volna.

A mester tanítványaiban él és egyénisége általuk lesz korszakalkotóvá. Csak meg kell neveznünk azokat, akik a rothenburgi körhöz tartoznak és érteni fogjuk azt a csodálattal párosult tiszteletet, mely Méir b. Báruch alakjához fűződik. Nem a romantika műve, hogy ugyanazokkal a jelzőkkel látják el, mint Gersom, Rasi és hasonló tekintélyek nevét, «a világosság», «a nagy világosság», «a szent», «a mi tanítónk», a kortársak elismerése és az utókor kegyelete a tények igazságos ítéletén alapult. A rothenburgi tanházban a következő, a hagyományos irodalomban fénylő tudósokat találjuk: *Ásér b. Jechiél*, a később Spanyolországba vándorolt, nagynevű talmudmagyarázó, a «Ros», tószáfot, döntvények szerzője; *Ábrahám b. Mózes*, a «Báruch Seámar» mű alapját vetette meg; *Chájjim b. Izsák*, aki a nagy Ór Záruát rövidítette, döntvényeket írt; *Chájjim b. Máchir*; *Izsák b. Chájjim Ór Zárúa* Oppenheim; *Izsák Dürenből* a «Sáaré Dura» szerzője; *Méir b. Jekutiél hakóhén*, a Maimuni glosszák egyik szerkesztője; *Mordechai*

b. *Hillél*, a «*Mordechai*» ismert talmudi codex írója; *Mózes b. Jákób halévi*, aki a «*Párnész*» talmudi compendiumot írta; *Simson b. Czádok*, a «*Tásbecz*» szerzője. Ezek az ismertebb nevek, de a tanítványok névsora ezzel nincs kimerítve. A korabeli irodalomban nem egygyel találkozunk, aki Méir b. Báruchchal közvetve vagy közvetlenül érintkezett és az ő behatása alatt áll. A rothenburgi iskola nem jelez új irányt a halákha történetében. A glosszatorok munkásságot folytatta, részint a talmud egyes traktátusait magyarázva a toszafisták módjára, másrészt Alfászi és Maimûni műveit látva eljegyzetekkel. Önálló tevékenységnek ez nem nevezhető, de azért igen értékes, gyűjteményes munkák keletkeznek Méir ösztönzésére. Ásér b. Jechiél és Mordechai b. Hillél Alfászi «*Halachot*»-jait bővítik, követve a talmud sorrendjét, állítják össze a nevesebb tekintélyek nézetait, Méir hakóhén pedig Maimûni «*Misné Thóra*»-ját glosszálja és a német, francia talmudtudósok döntvényeit hordja össze. Felemlítendő az a körülmény, hogy Németországban Méir iskolájában foglalkoztak először tüzetesebben a talmudi codexekkel és a vallásos gyakorlat megállapítását nagy mértékben előkészítették. Maga a mester példája, intézkedései, responsumai irányítólag hatottak az utókorra. Simson b. Czádok, Mózes ha-Párnész szeretettel írták össze Méir szokásait, kétes kérdésekben való eljárását.

Aprólékos dolgokra is kiterjedő gondossággal rögzítették így meg tanítójuk magatartásából a követhető gyakorlatot. Házában, melyben külön téli és



nyári lakása volt, magasabban fekvő étkezési teremmel, 24 mezuzára van szüksége, mert mindegyik tanítványának külön szoba áll rendelkezésére, írja egyik responsumában, ami képet nyújt hallgatói számáról. Ünnepnapokon, róshasána, peszach és purim napján elő szokott imádkozni, beszél róla Simson. Hogy ezt nem hivatásszerűleg végezte, az kitűnik más adatokból. Életét a talmud szabványai szerint rendezte be, eljárását józanul tudta megokolni és bár kétes esetekben, vitás kérdésekben mindenkor a súlyosabb döntés felé hajlott, távol tartotta magát a rajongástól és az értelmetlen mysticismustól. A babonára nem volt tekintettel, a túlzott jámborságot nem követte. Ma jelentéktelennek látszó, de abban a korban fontosaknak tartott dolgokból tűnik ki egyénisége. Megengedte pl. a tükör használatát, a páros tárgyak élvezetére vagy használatára nem ügyelt, körmeit sorrendben vágta le, a fedetlen fővel való járásban nem látott tilalmat, az imádkozásnál nem izgett-mozgott és általában abból az elvből indult ki, hogy valamint nem szabad a tiltott dolgot megengedni, úgy a megengedettet sem szabad eltiltani. Hogy a szent földön a sírnak nyomása megszűnik-e, arra egyszerűen azt mondotta: nem tudom. A Palaestinába való kivándorlást, ha az ember nem tarthatja ott el magát, helytelenítette.

R. Méir döntvényei, responsumai igen gazdag kulturtörténeti anyagot tartalmaznak. Levelezése, közel másfélezer szám, bizonyítja, hogy ő volt korának mértékadó, vezető férfia. Közel és távol fekvő községekből fordulnak hozzá véleményért, útbaigazításért.

Augsburg, Bamberg, Bécs, Erfurt, Gosslar, Köln, Krems, Limburg, Magdeburg, Mainz, Merseburg, Nürnberg, Quedlinburg, Regensburg, Speier, Stendal, Worms, Würzburg, Franciaországban Touques, Párizs, valamint Olaszországban Rómából is kérték a rothenburgi iskolafő döntését. A kérdések többnyire vallásügyi, házasság- és magánjogi természetűek, egy részük azonban a községek belső kormányzatára, szervezetére, adózására vonatkozik és történeti szempontból is igen fontos.

Az adóügy, a községek általános szükségleteinek fedezése, a teherviselés arányos szétosztása egyikét képezte a legnehezebben szabályozható kérdéseknek. Helyi szokások s hagyományok, nem állandó törvény szerint intézték el és az új adónemek és a fokozódó megterheltetések folytán mindenkor sajátos esetek képződtek, melyek igazságos, de egyszersmind méltányos megítélése a viszonyok kellő ismeretéből folyt. Voltak a hatalomnak kiváltságosai, akik fel voltak mentve az adófizetés alól. Ezek a község terheit sem akarták viselni. Mások a lakóhelyüket változtatták, hogy ez által a megadóztatást kikerüljék vagy adójukra nézve a fejedelemmel külön egyeztek meg. Méir nem ismeri el ezt a külön megegyezést, vagy a lakóhely változtatását, hanem kötelezi az illetőket, hogy a község terheiben részt vegyenek. A földbirtokot nem tekintette adóalapnak, csak az ingatlanokat, a pénzvagyont.

Előállt a következő érdekes eset. A király birodalma egy részét fiának adta át és a községek, melyek a király területén feküdtek, az új fenhatóság

alá kerülő zsidóktól a rájuk eső adórészt követelték, amit ezek megtagadtak. Méir úgy döntötte el ezt a kérdést, hogy abban az esetben, ha a király teljesen lemondott az átadott tartományok jövedelméről, ezek zsidai fel vannak mentve a községek adójához való hozzájárulástól. A honosság kérdése is nem egyszer vált vitássá. Méir tekintélye intézte el a zavart.

Házasságjogi intézkedései közül említendő, hogy döntése alapján az ellenszegülő nő elvesztette a házasságlevelében megállapított összeget és hozományát is. Megtiltotta a nőnek az újabb házasságkötést, ha a férje oly vízbe fult, melynek partjai nem láthatók. Csak abban az esetben engedheti meg a nőnek, hogy újra férjhez menjen, ha illetékes tudós felmenti. A házasságközvetítő csak fáradsága díját kapja, de a hivatásos közvetítők a kikötött összeget követelhetik, azonban csakis az egyik féltől. Jellemző a következő kérdés is. Valaki vivómestert fogad, hogy nála a bajvivást megtanulja, de azután meggondolja a dolgot. Méir kötelezi őt a kikötött bér megfizetésére, mert «ez a mesterség megmenti az ember életét, ha rablók támadják meg».

Művelődéstörténeti szempontból érdekesek döntései, melyek a tanítók viszonyát és helyzetét szabályozzák. A magántanítót akkor egy fél vagy egy egész évre alkalmazták, fizetésük 40—50 forint volt. Néha nem bizonyos időre, hanem egy traktátus tanítására fogadták fel. Ha a tanító vagy a gyermek beteg lett vagy utóbbi elutazott, az apa erre az időre nem akart fizetni. Ha meghalt a gyermek, az apa megta-

gadta a további tandíjat. Méir a tanító érdekében döntött, de kötelezte ezt elvállalt kötelezettsége teljesítésére még abban az esetben is, ha az apa időközben felmondott neki. Nincs joga a tanítónak önkényesen bőjtölnie vagy éjjel mások számára írásbeli munkát végeznie, mert akkor másnap nem tud tanítani.

Gazdag döntvénytárából a jellemző példákat szaporítani lehet. A zsidók belső életére Méir responsumai még eddig eléggé ki nem aknázott forrást képeznek, őt magát pedig, karakterét, egyéniségét híven állítják elénk. Sajnos, hogy levelezése még nincs rendezve és számtalan oda nem tartozó, idegen részlet van a gyűjteményes kiadásokba felvéve. A szöveg is sok helyt megromlott, egyes responsumok ismételten ki lettek adva a régi hibákkal. Egy kritikai kiadás nagyon szükséges volna.

Csöndesen folyt le Méir b. Báruch élete a rothenburgi tanháza falai közt. A tannak és a közösségnek szolgálatában állott, növekvő híre s tekintélyének súlya előtt meghajolt mindenki. Lelke nyugalját, békéjét azonban megrontják a birodalomban támadt zavarok. A szegény grófból királylyá lett Habsburgi Rudolf uralkodása alatt visszatérnek a régi szenvedések. A fejedelem gyenge oltalmáért nyomasztó terheket rótt a zsidóságra, legkisebb kedvezményéért új adót követelt, de az ismétlődő vérvádak és az ezek folytán támadó üldözések ellen nem tudta vagy nem akarta megvédeni azt. Napirenden voltak a zsidómészárlások. Mainz, Bacharach, Brückenhausen, München, Oberwesel helységében. A helyzet elvisel-



hetetlenné kezdett válni. 1286 nyarán R. Méir elhatározta, hogy Németországot elhagyja és a tengeren túlra megy. Hogy hová igyekezett, arról hallgatnak a források, valamint nem mondják meg elköltözésének okát sem. Feltehető azonban, hogy egy élte alkonyán levő férfiút nem kalandos vágyak készítenek egy idegen világrészbe. Zsidók kivándorolhattak ebben az esztendőben és átmehtek a tengeren, a mint ezt Rudolf tilalmából látjuk, vajjon Syriába igyekeztek-e, a hol a mongol nagykan, Argun birodalmában Szaad-Addaula zsidó minisztersége alatt kedvezőbb viszonyok közt élhettek, nem bizonyos, de R. Méir kivándorlásának határozottan valami személyes oka volt. Gedálja ibn Jachia azt beszéli, hogy a király valami ráfogással nagy összeget követelt Méirtől, de ez szegény ember lévén azt nem tudta megfizetni. Homályos körülmény. Talán némi valószínűséggel ugyanazokra az okokra kell gondolnunk, melyek két évtizeddel később Ásér b. Jechiél birták rá, hogy hazáját elhagyja. Kezességet vállalt a királynak bizonyos összegért, melyet behajtani nem tudott. Hogy csak adóról lehet itt szó, az világos. Nincs kizárva, hogy Méir b. Báruch is kénytelen-kelletlen kezességet vállalt a király által a községekre kivetett adóra nézve. Az ő személyes befolyásában, rendkívüli tekintélyében bízhatott meg Habsburgi Rudolf. A rothenburgi rabbi azonban szabadulni akart ettől a kötelezettségtől, melyet reá rótt a király. Elvi akadályai is lehettek, hatalma sem volt talán, hogy az adót behajtsa, azért távozott Németországból. Ezt a feltevésünket igazolja későbbi letartóztatása. Családjával,

leányaival és nejével útra kelt és a Rajnán fel igyekezett Svájczon át a földközi tenger egyik kikötő városába. A lombard hegységben azonban felismerték. A bázeli püspök kíséretével átutazott azon a városon, melyben Méir tartózkodott és egy Knippe nevű kitért zsidó feljelentette Meinhard görzi grófnak, aki elfogatta a rabbit és Rudolfhoz vitette, ez azután elzáratta. Egy későbbi krónika az elfogatók neveit is megőrizte: Merkart, Ulrich, Jorg, Rudolf. Az utolsó a király neve s az előzők kezein ment át Méir; ha ugyan hitelt lehet adni az ilyen mnemonikonoknak.

A colmari annalesek is igazolják azt a tényt, hogy Rudolf király elfogatta a rothenburgi zsidót, aki sok tudományban nagynak mondaték és tudásban, tiszteletben a zsidóknál nagynak tartatott. Böhmer, az annalesek írója 1287-re teszi az eseményt.

Elfogatása után, mely forrásaink szerint 1286 június 28-án történt, a Wasserburgba záratott Méir b. Báruch. Ennek a helynek magyarázatára nézve eltérők a nézetek. Augsburgnak, Weisenburgnak is tartják, de minden körülmény a mellett szól, hogy ez nem valami különálló helység, hanem a Mainz melletti Wasserburg (vizi erőd) lehet. Tanítványai eljártak Méir b. Báruchhoz ide, sőt az egyik — Méir hakóhén — megemlékszik arról, hogy egy péntek este a szolgák nagy tüzet raktak, melynél mindannyian melegedtek. A Wasserburgban Méir egy szelichát írt, általában szabadabban mozoghatott. Itt tartózkodása idejében a rajnamelléki hitközségek és a legnevezetesebb tudósok gyűlést tartotak Mainzban, a melyen a Rudolf királynak beszolgáltatandó nagy adóról volt szó —

így beszéli ezt Chajjim Ór Zárua, aki ugyanakkor tért vissza Franciaországból, — az adót az árvák ingatlanaira is kiakarták vetni, R. Méir, aki fogságban volt, tiltakozott ellene, mert nézete szerint az ingatlanokat nem szabad megadóztatni. Ez az érdekes történeti adat mindenesetre vonatkozásban lehet Méir fogságának körülményeivel. Nem kiváltani akarták őt, hanem az adó beszolgáltatásával megszüntetni az ő kezességét. De ő hajhatatlan volt. A mainzi gyűlés nem is határozott semmit és Méir fogságban maradt, sőt a Wasserburgból átvitetett az Elzászban fekvő Ensisheimba. Chajjim Ór Zárua nagyon bánkódott, hogy mestere messzire került tőle.

Az ensisheimi várban sem volt a külvilágtól elzárva a fogoly rabbi. Tanítványai Simson b. Czádok és Méir hakóhén elkisérték ide is, hallgatták előadásait, megmutatták neki műveiket és kérték az ő döntéseit. Levelezését is folytatta innen Ásér b. Jechiéllel, Abraham b. Eliézer halévivel és másokkal. Itt dolgozza ki Bába Meczia traktátusához való magyarázatait, rendezi el egyes responsumait, ismétli a már egyszer átvett anyagot, bár a szükséges könyvek híján van. A remény nem hagyja el, hogy szabadulni fog és igéri is egyik tanítványának, hogy ha békében kikerül, leiratja számára a Zeráim és Taharot misnarendjéhez szerzet commentárjait. «Fogságomban nem feledkeztem meg az én teremtőmről s az Ő tanához, félelméhez ragaszkodtam», írja jámbor megadással. Éjjelnappal elmélkedik a tan fölött és álmában is foglalkoztatják talmudi kérdések. «Az álom urától az ensisheimi toronyban», így vezeti be egyik döntését. Nem

a rajongás szól belőle, látomásai nincsenek, de inspirációja van. A thóra örködik álmai fölött, enyhető, nyugtató szeretettel, az vigasztalja meg, a mikor felébred.

Mulnak az évek és az aggastyán, elvonva hivatásától, érzi már a lekötöttség nyomasztó terhét. Sokáig tart a fogság és a szabadulás reménye mindinkább kétesebbé válik. Egy levelében azt írja Ásér b. Jechiélnek: «Gittin traktátushoz nincsenek tószáfotjaim, sem rituális könyveim. Megírtam neked úgy, a mint felülről mutatták nekem. Ha a tószafot és a codexek ellenem szólnak, nézetem semmis. Mert mit tudhat a szegény, aki sötétben ül rendetlenül már negyedfél esztendeje, a nyomorult, akit elfelejtett minden jó, a taposott küszöb, akit egykor hivatnak Méir b. Báruchnak.»

A községek ki akarták váltani őt, úgy beszéli egy régi forrás, de Méir nem engedte meg, hogy a király által követelt nagy összeget érte fizessék, mert «nem váltják ki a foglyokat értékükön felül». Attól tartott, hogy az ilyen esetek ismétlődhetnének. De az is lehet, hogy a községek nem tudták az óriási váltságdíjat megszerezni. A mester tehát fogságban maradt. Hét esztendeig várta a szabadítót, a mig az el nem jött a megváltó halál képében. Megnyílt a testnek börtöne és a tiszta lélek visszaszállhatott urához, teremőjéhez 1293 április 27-én. Maga a test azonban még nem talált nyugalmat. Tizennégy évig nem engedték eltemetni, még mindig számítva arra, hogy a zsidóság ünnepelt mesterét ki fogja váltani. De a községek szegények voltak és az áldozatkész-



ség hiányzott. 1307-ben egy nagylelkű férfiú, a majna melletti Frankfurtról való Wimpfen Sándor, Salamon fia, vagyonát szánta erre a szent célra. Egyetlen kívánsága az volt, hogy R. Méir mellé temessék. 1307 Adar hó 4-én került végre sírjába a sokat hányattatott holttest a wormszi temetőben, és ugyanabban az esztendőben Tisri 11-én hunyt el a nemes megváltó is, mellette találván meg a kívánt nyugalmat. Sírkövük a mai napig meg van Wormsban.

A rothenburgi R. Méir b. Báruch jelentőségét, mint mondtuk, nem szomorú sorsában keressük. Áldozat volt, de az áldozatok inkább részvétet érdemelnek. Az ő neve azonban határozott tiszteletre tarthat igényt. Hatalmas egyéniség, egyike azoknak a lelki erőtől duzzadó középkori jellemekeknek, melyek koruknak irányt szabnak. A hit világában élnek ezek a környezetükből kimagasló alakok, nagygyá az embert a hite teszi, hisz abból fakad az erő, az öntudat, az alkotó hév, a teremtő buzgóság. «Akik az isten nevét megakarják szentelni, azok nem éreznek semmi fájdalmat», írja ő maga, «érzéketlenné válnak a testi szenvedések iránt, a mint ezt a vértanúk bizonyítják, akiket csudás hitük még egy jajszótól is visszatart». Nem fog ki rajtuk a megejtő kísértés, meggyőződésüktől nem téríti el, ők maguk pedig valami földöntúli hatalomtól illetve, behatnak koruk érzés- és gondolatvilágára. Az erkölcsi erő, mely a vallásos eszmények kultuszából, a jónak és igaznak önzetlen tiszteletéből táplálkozik, adja meg Méirnek tekintélyét kortársai előtt. Nem lehetett egyoldalú tudós az, aki magára vonta egy félszázad figyelmét, kicsinyes szem-

pontok embere az, aki egy ország zsidóságát akár csak vallásos kérdésekben irányította. Judicium, életbölcsesség, józan, okos mérték, a politikai viszonyok helyes ismerete, erély és tapintat voltak ennek a férfinak tulajdonságai, melyeket benne nagyrabecsülhetett mindenki. Mint talmudtudós ő zárja be az első tekintélyek sorát és meghatározza a következő századok tevékenységét. Számottevő műveivel a halálra történetében kimagasló szerepet játszik. Megmagyarázta a misna első és utolsó rendjét, összeállította az áldásmondatokra, a metszésre, a gyászszertartásokra vonatkozó tételeket, döntéseket írt Érubin traktátusára, commentárokot Beráktot, Sabbath, Nedárim, a három Bába, Sebuót, Chullin, Menáchet, tósza-fotot Jóma traktátusára (a kiadásunkban levők), foglalkozott a masszórával és mint szelicha költő is megemlítendő. Kiterjedt levelezése, melynek egy része még életében gyűjtetett össze, képet nyújt nagyszabásu munkásságáról. Mindeneket felülmul azonban, az egyéni alkotásokat és a személyes érdemeket, az a körülmény, hogy jelentékeny tanítványok hosszú sorával biztosította a szellemi folytonosságot, hogy nemcsak korának volt ő világossága, hanem áldást-hozó fényforrása későbbi századoknak, melyekben tovább élt az ő szelleme, a tudásnak és a hitnek lelke.

Nagybicscse.

*Dr. Wellesz Gyula.*

## KALISCH M. HAT LEVELE.

Családi irataim közt Kalisch Márkusnak néhai bátyámhoz intézett hat levele maradt, melyeket bizonyára nemcsak én itélek elég érdekeseknek arra, hogy nyilvánosságra jussanak. A leveleket eredeti nyelvükön s változatlan helyesírással közlöm. Ahol szükségét éreztem, a jegyzetben adom meg a felvilágosítást.

Kalischnak, a kitünő hebraistának életadatai ismeretesek. 1828-ban született Treptowban, Poroszországban s 1885-ben halt meg Derbyshireben, Angliában. 1848-ban dr. Adler londoni főrabbi titkára volt s 1853-ban Rothschildék házában nevelő lett. Fejlődéséről s ifjúsága hányattatásáról e levelekből nyerünk fölvilágosítást.

1.

Berlin, den 15-ten Juli 1845.

Werther Freund!

Wohlbehalten, wie wohl ein wenig vom Regen durchnässt, kam ich Sonnabend um 9<sup>3/4</sup> Uhr Abends bei der Hestermann'schen Familie an. Sie erwarteten mich schon, um den Bericht unserer kleinen Reise zu hören; und gaben mir dann eine ebenso freudige «gute Nacht», als sie mir einen niedergeschlagenen «guten Abend» geboten hatten: denn die braven Leute sind wirklich herzlich theilnehmend; und besonders Ihre Wirthin versicherte, es sei ihr am ersten und zweiten Tage Alles in der Wohnung so öde vorgekommen: sie hätte Sie so geliebt, wie

einen Sohn — das rührte mich in der That sehr. Selbst Frl. Mathilde bedauerte hart Ihren Verlust. Über Ihre Blumen haben sich Alle sehr gefreut. Herr Leopold auch, sagten sie mir, sei bei ihnen gewesen, um sich noch einmal nach Ihnen zu erkundigen; er hatte geglaubt, Sie seien noch nicht abgereist. — Herr Lachs hat es gewaltiges Vergnügen gemacht, mich bei ihm, in seiner geringen Gegenwart zu sehen, und es hatte ihm sehr viel Schmerz verursacht, Sie am Donnerstag nicht mehr zu Hause getroffen zu haben, um Ihnen ein kleines Geschenk zum Abschied zu überreichen (?). — Sonntag Früh um 9 Uhr kam ich in Schönhausen an — mein Kameel traf ich nicht zu Hause; denn da es nach dem Sonnabend zu schliessen, auch Sonntag schlechtes Wetter zu werden schien; so blieb er in Berlin; es sieht doch gar zu traurig auf dem Lande aus, wenn nicht Gesellschaft da ist — also blieb er in der Grenadier-Strasse. Wider Erwarten aber hatte sich gegen Mittag das Wetter aufgeheitert; und gegen 5 Uhr kam der Pastor mit den beiden Medizinem. Schlottmann war noch untröstlich; er wusste nicht genug Schmähreden auf uns zu häufen: wir sollten nur reden von Charakterfestigkeit; wir hätten gar keinen Charakter; ihn so im Stiche zu lassen, das sei heidnisch; er sei um 3 Uhr aufgestanden, und wir hätten ihn vexiert. Mit Mühe setzte ich ihm die Sache auseinander; dass das Ganze nur an dem schlechten Verständniss seines Vaters liege, und dass wir Alles gethan, was bei einer so unerwarteten Verzögerung in unseren Kräften lag; wir wollten uns nie mehr



unterstehen, ihn so früh aus dem Bette zu jagen. Mit Hülfe von Sturm's Donnerstimme brachte ich ihn endlich zur Ruhe. Nun fing ich aber erst an, Jäger und Schlottmann den Gaumen nass zu machen; ich erzählte mit besonderer Sorgfalt von der ungemeinen Anmuthigkeit unserer Reise; von unserem schönen Bade in Treptow und Kleinwall; von dem schattigen Gehölz auf dem Wege nach Köpnik; von der Lieblichkeit dieses Städtchens selbst — die Geschichte mit dem Liederbuche will ich mir bis auf eine passendere Zeit aufsparen — von den Herrlichkeiten der Kalkgruben und -Brennereien; von der angenehmen Nacht in dem lieblichen Schöneiche; von dem alterthümlich grossartigen Styl in den Gebäuden von Fürstenwalde (und seinen schönen zwei Mädchen) und endlich von dem Polyphemartigen Wirth in Birkenbrücke; so dass Schlottmann in die Worte ausbrach: «das ist romantisch!», Jäger: «da hätt' ick wol mitgehen mögen!», und Sturm: «ja, das muss hübsch gewesen sein!» Vor allem aber erregte unsere Obstfülle in Rüdersdorff den grössten Neid; welche Geschichte ich so sehr ausschmückte, als es meine Phantasie im Augenblick mir eingab; auf historische Genauigkeit kommt es ja dabei nicht an. Natürlich, da fing Schlottmann noch einmal über unsere Treulosigkeit zu kneifen an — aber zuletzt lief Alles ruhig und friedlich ab. — Montag, gestern, ging ich auf's Universitätsgericht, um Ihren Reiseschein zu besorgen. Nachdem ich Ihr Signalement aus dem Kopfe, so gut es gehen wollte, angegeben hatte, ward es mir auf heute um 11 Uhr Vor-

mittags versprochen. Da machte mir der Sekretär Besorgniss, dass, wenn Sie sich den Pass etwa nicht haben vom *Preussischen* Polizeipräsidium visiren lassen, Sie ihn sammt dem Reiseschein nach Berlin würden zurückschicken, und unterzeichnen lassen müssen, und bis zum Rückempfang würden Sie in Breslau aufgehalten werden. Heute aber, als ich einliegende Bescheinigung (*die Sie übrigens noch mit Ihrem Namen zu unterschreiben haben*) abholte, sagte mir derselbe Mann, dass, falls Sie angehalten würden, Sie nur fest darauf beharren sollten, Sie hätten geglaubt, der Reiseschein genüge, da Sie durch denselben hinlänglich legitimirt seien, und Ihre Zeit Sie eilen heisse. — Was das testimonium morum anbetriift, so ist es sehr schwer und langwierig, dass es Jemandem in seiner Abwesenheit ertheilt wird. Von der Registratur schickte man mich zum Rektor, um ihn um Erlaubniss hierüber zu fragen; und das ist doch langweilig; überdiess ist es ja nicht so wichtig und nothwendig; doch werde ich mich noch darum bemühen, und es Ihnen, wenn Sie darauf bestehen, im nächsten Briefe einsenden. Aber Ihnen ist vielleicht die Charte nothwendig; und ohne diese bekommt man jenes Zeugniss nicht; deshalb müssen wir es wohl aufgeben.

Ich schliesse jezt, um diesen Brief noch vor Abgang der Post befördern zu können: deshalb habe ich ihn auch in Berlin geschrieben. Ich hätte wohl noch Manches mit Ihnen zu besprechen; aber das muss nun auf das nächste Mal geschoben werden. Ich brauche wohl nicht erst zu erwähnen, dass alle

Ihre Bekannte Sie grüssen lassen, Hestermann's; Beck's; Schlottmann, Jäger, meine Geschwister, Frl. Meyer u. s. w. — Ich hoffe, dass Sie vergnügt sind, und sorgenlos an den Ort Ihrer Bestimmung gelangen. In diesem Wunsche, und mit der Bitte einer baldigen frohen Nachricht, verbleibe ich

Ihr Freund

*Marcus Kalisch*

(Schönhausen Nr. 29.)

A czim:

*Poste restante*

Herrn D. Pillitz stud. philos.

aus Berlin, Wohlgeboren in

*frei.*

Breslau.

2.

Berlin, den 14-ten Januar 1846.

Bester Freund!

Ich möchte wahrlich an dich einen recht gründlichen Brief schreiben, aber weiss Gott! — sit venia verbo — ich habe nicht die Geduld dazu; es steckt ein Dämon in mir, den ich nicht beschwichtigen kann; ich bin zuweilen in einer Stimmung, dass ich aller Welt die Nasen abschneiden möchte; ich kann die Wuth nicht los werden, ich möchte oft blutige Thränen weinen, wenn ich mich nicht selbst schämte — und doch wären es villeicht nicht ganz unedle Thränen; sie gälten der Menschheit; es will mir das Herz verbrennen, dass die Welt nicht frei vom Aberglauben werden kann und darf; sie schmachtet in einem selbst geschaffenen Kerker, den sie zu bequem und zu verderbt ist, zu sprengen. Welche

sonderbare Laune auch in der Einrichtung, uns durch das Medium der Vernunft die höchsten und reinsten Ziele zu zeigen, und sobald man in der Gesammtheit die Gesetze nach den Regeln der Vernunft einzurichten wagt, uns auf tausend schroffe Klippen, die jede Ausführung unmöglich machen, zu führen! doch genug — oder vielmehr Nichts; es braust in mir, während ich dies schreibe; und natürlich; denn die Lava häuft sich nun schon über 6 Monate und zischt, und pfeift, und hat keinen Ausfluss: ja du fehlst mir. Komm recht bald. An wen soll ich mich wenden? An Jäger? «In der Bibel ist Trost für jeden Unruhigen und Zweiflenden.» An Schlottmann: «In feine Gesellschaft gehen, schöne Diener machen, schön tanzen sehen, das ist die alleinige Würze des Lebens und verscheucht jeden Unmuth!» Oder gar an Sturm? Ja wahrhaftig, lieber stelle ich mich vor einer Marmorstatue, da habe ich vielleicht noch die Erwärmung der Kunst, da finde ich vielleicht im Enthusiasmus, was ich in der ruhigen Überlegung nicht finde. Also ich erwarte dich. — Ich weiss nicht, was ich dir schreiben soll, und was nicht. Wie soll der Freund, wenn er in 6 Monaten 2 Briefe mit dem Freunde gewechselt hat, Einzelheiten aufzählen? Jede Kleinigkeit hat Interesse, Alles will zusammen überlegt, betrachtet, belacht werden: Stoff für ein ganzes Jahr. Du willst wissen, womit ich mich jetzt beschäftige: ich möchte gerne Arabisch treiben, aber ich komme nicht dazu; da treibts mich von den trockenen Vokabeln hinweg zu der allgewaltigen Beschauung des Menschen, sei-



nes Wirkens, seines Zweckes, seines — Endes. Und da fasse nun einer Muth, wenn der, den man gerne zum Muster genommen und verehrt hätte, an sich selbst und seiner Mission zum Verräther wird; wenn ein *Bulwer* buchstäblich schreibt: «Von allen Anzeichen eines verderbten Herzens und *schwachen Kopfes* ist der Hang zum Unglauben an Wunder und Offenbarung das Untrüglichsste»; wenn er die ganze *Idee* der französischen Revolution<sup>1</sup> ein «trauriges Vergehen» der Menschheit nennt, und das in einem seiner besten, einem seiner *neuesten* Werke (im *Zanori*). — Ich möchte gerne Syrisch treiben, ich wende mich entrüstet, nachdem ich mich mit vieler Qual durch die Worte durchgearbeitet, von dem nichtssagenden Inhalt weg; ich suche Befriedigung, ich wende mich zur schönen Literatur; ich will zuerst nur Zerstreung, aber mit derselben dann Erhebung durch die Kunst: ich lese *Boz*, es ist der berühmteste, gepriesenste jetzt lebende Humorist; ich finde abgeschmacktes Zeug, Erzeugnisse des Augenblicks, die auch nur den Genuss des Augenblicks gewähren. Ich frage nach einem ernstern Product desselben als vielseitig geschilderten Verfassers, und lese «den Weihnachtsabend», Recht schön — für alte Leute, oder kleine Kinder; gut in der Ammenstube, um dem Kinde Aberglauben von Gespenstern und rächenden Geistern beizubringen — doch vielleicht braucht die schwächliche Menschheit rächende Geister. Wehe! Wehe! — Als Ersatz wie-

<sup>1</sup> MS: Revolution.

der habe ich jetzt ein herrliches Buch von einem englischen Juden, das die politische Stellung der Juden in den verschiedenen Ländern in Form eines Romans behandelt; ein ausserordentlich geistreiches, gediegenes, durch Witz und Weltkenntniss gewürztes Buch; das Selbstgefühl schlägt höher, die geistigen Vorzüge unserer Glaubensgenossen in ein so glänzendes Licht gestellt zu finden; aber nur in einem Augenblick, im andern brütet man wehmüthig: denn alle jene Vorzüge müssen vermodern: die Juden sind kein Volk der *Handlung*, sie sind müssige Zuschauer auf dem regsten Platze geistigen Verkehrs. Das Buch heisst Coningsby v. Israeli. Wenn du es bekommen kannst, lies es; es führt dich zugleich in die neueste Politik besonders England's ein. Du siehst, ich bin in einem Zustande, wo man nicht lange bei einer Sache, besonders wenn sie nur der Nothwendigkeit halber betrieben wird, bleiben kann. Sehnhchst warte ich auf den Augenblick innerer Ruhe, dann gedenke ich mich rastlos auf die ernstesten, wenn auch trocknen Disziplinen meines Fachs zu werfen, und mich wo möglich dann von allen abziehenden Gedanken fern zu halten; man muss zum Examen (nach 1 $\frac{1}{4}$  Jahr) eine verteufelte Masse Material sich in den Kopf hineingepüffelt haben, das weder etwas für Verstand, noch Anschauung ist. Mit meiner **נמרה** schleiche ich noch immer nach wie vor weiter: du begreifst, dass dies verdorrte Studium jetzt am allerwenigsten bei mir einen Platz finden kann: hoffentlich bist du gesammelter, und kehrst mit talmudischen Kenntnissen zurück, die mich jeder

fremden Hülfe überheben. Nach Grade wird mir jener Tartuffe doch zu langweilig, ich sehe mich nach einem anderen Lehrer des heiligen Werkes um, und bin zu Rebenstein — wenn du von ihm gehört hast — verschlagen; ich habe erst einigemale mit ihm gesprochen; er ist ein ruhiger, wissenschaftlich gebildeter Mann, auch gründlich im Talmud, velleicht lässt sich da etwas anfangen. Er ist im Begriff eine Methodologie des Talmud herauszugeben. Ob . . . .<sup>1</sup> schöne Name oder sonst etwas zu dem Unternehmen verleitet hat, weiss ich nicht, gleichviel ich wünsche ihm Glück dazu — einen ungarischen Urwald in<sup>2</sup> einen französischen Lusthain umzugestalten. — Mit Ungeduld sehe ich deinem neuen «wir hatten gebauet» entgegen: du triffst gewiss das Richtige. Du wolltest wissen, wie es mit meiner Böckh'schen<sup>3</sup> Arbeit ausgefallen sei, höre folgendes: ich wurde zur Registratur citirt, mir Bescheid zu holen, es wird mir gesagt: «ich sei nicht berücksichtigt worden, weil meine Arbeit (über römische Verfassung) nicht in mein besonderes Fach der orientalischen Sprachen schlüge.» Ein<sup>4</sup> sonderbarer Bescheid, dachte ich, und gewiss ein sehr bequemer für einen Geheimrath. Du willst doch den Herrn aufsuchen, und dir genüendere Antwort geben lassen. Ich komme zum Herrn Geheimrath, ich werde angemeldet, der Herr Geheimrath lässt mich unverzüg-

<sup>1</sup> A pecsétes levél fölbontása miatt kivágott hely.

<sup>2</sup> MS: ist.

<sup>3</sup> MS: Bökh.

<sup>4</sup> MS: Eine.

lich ein. «Mein lieber Herr Kalisch!» (Er setzt mir einen Stuhl hin.) Du Heuchler, dachte ich! würdig Eichhorn's Nachfolger zu werden, geeignet als erster Hofmann zu figuriren. «Sie haben eine Arbeit über Patrizier und Plebejer eingereicht, die ich las, und mir dann mit Befremden sagen musste, dass Sie die unmöglich selbständig haben machen können; es gehören dazu die Kenntnisse eines ausgebildeten Philologen und besonders verlangt die Glätte der Sprache eine vieljährige Übung; überdiess können die neuen Ansichten darin nur das Ergebniss einer langen Musse sein, die Ihnen Ihr Hauptstudium unmöglich übrig lässt. Ich legte die Arbeit nochmals der Commission vor: sie war meiner Meinung; und so bedauern wir, sagte er mit einer kleinen, sehr artigen, von schlauer Mundverzerrung begleiteten Verbeugung, Ihnen keine Belohnung dafür zu ertheilen zu können, weil die Arbeit wahrscheinlich aus unlauterer, unselbstständiger Quelle geflossen ist. Wären wir vom Gegentheil überzeugt gewesen, Sie hätten unbedingt den ersten Preis von 30 R. Th. erhalten, während wir jetzt keine hervorragende Arbeit hatten, so dass Alle nur 10 R. Th. erhielten.» — Der Argwohn war zu toll, ich vertheidigte mich mit Heftigkeit, zeigte ihm meinen Anmeldebogen, dass ich in jedem Semester wenigstens ein philologisches Kolleg angenommen habe. «Aber bei mir haben Sie ja nicht gehört», sagte er, den Bogen durchlaufend. — «Ich werde im nächsten Semester bei Ihnen hören, Herr Geheimrath», erwiderte ich höflich. Vielleicht verstand er das, er schien über-



zeugt, unterhielt sich noch über eine halbe Stunde mit mir, entliess mich dann in Gnaden, mit der gnädigen Versicherung, er werde mich bei nächstens vorkommender Gelegenheit eines Stipendiums berücksichtigen. «Das ist kurios, dachte ich, als ich weg war; doch wenigstens weiss ich, woran ich bin.» Ich habe mich jetzt um ein Stipendium beworben, wobei Böckh Stimme hat, ich erwarte in diesen Tagen Bescheid, und will sehen, ob der Geheimrath wohl Gedächtniss hat für einen armen Studenten, der in seinem 4-ten Semester erst zum ersten Male bei ihm hört.

Nun habe ich an dich Grösse zu bestellen: von der Familie Hestermann, von Lachs, von der Familie Papenheim, von Bodenstein (er wollte selbst gern einen Brief an dich schreiben; er wusste aber keinen Anfang), meinen Geschwistern und noch einem Schwarm Anderer, die weil sie nichts Anderes zu sagen wissen, sagen: «Grüss ihn von mir.» Ich meinerseits grösse deinen Herrn Vater, der sich anhaltender Gesundheit erfreuen möge, und alle, die du selbst liebst und ehrst. — Villeicht vermisst du zu diesem Brief den Schriftsetzer Hestermann (oder wie er eigentlich heisst), aber es mag eine gute Vorbereitung sein zum Lesen der Aktenstücke über die Emanzipation der Juden. Ach! Ach! unsere preussischen Hoffnungen sind zerschellt. Ich erwarte einen baldigen Brief. Den Sommer bleibe ich wahrscheinlich in Berlin: wünsche dir vergnügte Stunden und verbleibe dein

*Marcus.*

Adresse: An M. Kalisch, Klosterstr. 18 in Berlin.

Der vorige Brief von dir kam richtig an; ob du vorher oder dazwischen Andere geschrieben, die ich nicht erhalten; oder ob du meine beiden Briefe empfangen, weiss ich nicht.

Czim: *frei*

An den Herrn Rabbiner

für Herrn David Gleiwitz<sup>1</sup>

per Wien, Ofen,  
Kecskemét und Szentes

in *Hol Mezü Vásárhely*,  
in Ungarn.

3.

14 Great Prescott Str. London, den 6-ten Januar 1850.

Mein theurer Freund!

Von den zwei Briefen, deren du im letzten Schreiben aus Padua erwähnst, habe ich nur einen erhalten, nämlich datirt: Wesprim den 10-ten September, der andere ist also bei der russisch-österreichischen

<sup>1</sup> E névre nézve fölvilágosításul szolgál Dávid bátyám naplójának következő helye: «Um diese Zeit war es, dass Veszprém einen Rabbiner brauchte. Die Vorsteher der Gemeinde wendeten sich an Moses Minz, Rabbiner in Altofen, dass er ihnen einen zu diesen Amte tüchtigen Mann empfehle. Dieser nun wusste in seiner Jeschiwa keinen tüchtigeren, als R. Ch'nanel Piltz (Piltz, weil er in Piltz geboren). Sein Vater schrieb sich David Gleiwitz, weil er in Gleiwitz geboren, später auch David m'Piltz, weil er mit seiner Frau in Piltz wohnte.

Von seinem Bruder R. Jakof Gleiwitz ist mir bekannt, dass dieser in Austerlitz in Mähren, Rabbiner war. Es ist auch ein Sepher von ihm vorhanden, das wahrscheinlich En

Postwirthschaft verloren gegangen. Aber warum habe ich denn nicht wenigstens den einen beantwortet? Warum diese unverantwortliche Zögerung? Ja die Antwort hierauf wird dich ebenso sehr überraschen, als mich dein Aufenthalt in Italien verwundert hat. Du räthst es nicht, und wenn du selbst die sieben Weisen Griechenlands aus ihren Gräbern zu Hülfe riefest. Mit einem Worte: ich habe die Predigerlaufbahn eingeschlagen und habe bereits in der britischen Sprache die ersten Reden unter allgemeinem Beifall gehalten. Ja, ja, wir sind die Geschöpfe wundersamer Geschicke. Und doch habe ich bei alledem in meinem Inneren kein Jota von meiner langjährigen Überzeugung aufgegeben, und hoffe derselben durch das Leben treu zu bleiben. Du schreibst, du hast mir viel mitzuthellen; ich ahne beinahe was es ist; deine Verbindung mit Prof. Luzzato legt mir manche Vermuthung nahe; ich bin gespannt auf deine Mittheilungen. Bis dahin will ich nur bemerken, dass ich nicht Rabbiner, sondern Prediger sein will, und dass ich dieses Fach nicht etwa wegen jener Liebesangelegenheit, die in That vollkommen beseitigt ist, wieder aufgenommen habe; sondern weil ich *lehren muss*, und sich mir hier für die

Jakof heisst. Bevor er nach Austerlitz als Rabbi kam, war er in Semlin Rabbiner.» (L. M. Zs. Szemle 1895. 4. sz. 316. l.)

Így történt, hogy Dávid bátyám, ki mint rabbi Hódmezővásárhelyen azért tartózkodott, hogy ott egy nagy hírű talmudtudósnál a szaktudományokban magát kellően kiképezze — hogy itt sok levelezéssel ne zavarják — a Gleiwitz családi nevet használta. — Dávid bátyám idézett följegyzései 1843 aug. 23-ról vannak keltezve.

Jugendbelehrung kein Fach darbietet. — In einer fremden Sprache, vor einem so eigenthümlichen Auditorium als dem englischen zu predigen, ist allerdings eine schwierige Aufgabe; dazu habe ich die jüdischen Studien wieder aufzufrischen, von denen die Predigten das Kolorit, aber auch nur das Kolorit erhalten müssen. Ich stecke also über die Ohren in Beschäftigungen und Aufregungen aller Art. Ich will wenigstens meine Pflicht thun; das Übrige stelle ich dem Erfolge anheim. Aber es ist armselig, sich über solche Dinge schriftlich auszusprechen; da war's doch im Schönhausener Garten anders.

Die Adresse meines Bruders ist: S. Kalisch, 15 Stralauer Str. Er wird gewiss mit Bereitwilligkeit jeden Auftrag von dir besorgen.

Du wandelst jetzt in dem gesegneten Lande eines balsamischen Äthers; vergiss aber deshalb nicht deines Freundes auf der Nebelinsel; schreibe mir von deinem äusseren und deinem inneren Wohlergehen. Dass dieser Brief so kurz ausfällt, hat seinen Grund nicht nur in meiner sehr beschränkten Zeit — denn am Sonnabend habe ich wieder zu predigen — sondern vielleicht noch mehr darin, weil ich in mannigfacher innerer Unruhe schwebe, die erst beseitigt werden muss, ehe ich Gegenwart und Zukunft mit Klarheit überschauen kann.

In inniger Freundschaft dein *M. Kalisch.*  
Meine Adresse ist:

M. Kalisch

14 Great Prescott Str.  
Goodmannsfields.  
London.



## 4.

London, den 4-ten März 1850.

2 Scarborough<sup>1</sup> Str., Goodmannsfields.

Lieber Freund!

Im April 1845 endete unser Briefwechsel; mein damaliges Schreiben an dich blieb unbeantwortet; auf dir ruht die Schuld verletzter Freundschaft; ich fühle mich von solchem Vorwurf frei. Durch Zufall höre ich den Namen Weszprim ausgesprochen, er tönt mir traulich ins Ohr; ich frage nach David Pillitz; es war mir als wärest du mir auferstanden; die schwarzen Vermuthungen, die mich 5 Jahre über dein Schicksal gepeinigt hatten, waren verschwunden; ich kann mir deine Schuld nicht verhehlen, aber ich biete dir hiermit die Hand, sie wieder zu sühnen.

Die Stürme des vergangenen Jahres haben mich hierher, nach der Weltstadt, getrieben; ich fand hier eine gastliche Aufnahme; das Glück war mir hold; und läge mein armes Vaterland nicht so trauernd danieder, und hätte ich meine Geschwister und Freunde hier, ich könnte mich bald heimisch fühlen. Ich bin mit meiner Vaterstadt Berlin durch eine weitverbreitete Zeitung verbunden; ich bin ihr Korrespondent über England; ich versuche die vielbewunderten englischen Institutionen in ihrem wahren Organismus zu enthüllen; es ist eine angenehme und nützliche Arbeit. — Dabei bin ich Erzieher im

<sup>1</sup> MS: Scarboro.

Hause des Landrabbiners Dr. Adler; und ich spreche es mit Stolz aus: ich habe trotzdem nichts von meiner geistigen Freiheit aufgeopfert; ich bin uneingeschränkt.

Da ich nicht weiss, wie weit dich meine Verhältnisse noch interessiren, breche ich ab, und erinnere dich nur an unsere gemeinschaftliche Reise gegen Frankfurt.

Lebe glücklich; dies wünscht dein Freund

*M. Kalisch.*

A levél külső czíme: Herrn David Pillitz in Weszprim.

5.

London, den 31-ten Mai 1850.

2 Scarborough Str., Goodmannsfields.

Mein geliebter Freund!

Am 16-ten Mai war mein Geburtstag; es ist der erste meines Lebens, den ich getrennt von meinen Geschwistern feierte; am 16-ten erhielt ich keinen Brief von meinen Geschwistern; aber dein Brief traf<sup>1</sup> ein; und er tröstete mich für den ausbleibenden Gruss der Meinen. Heute ist's ein Jahr, dass ich Berlin verliess, Berlin verlassen musste: und ich schreibe dir, um mich in meine schönsten berliner Tage zurückzusetzen.

Soll ich schelten? soll ich böse sein? soll ich dich anklagen, dass du mich verkannt hast? soll ich mich

<sup>1</sup> MS: trief.

anklagen, dass ich dich verkannt habe? Es nützt nichts. Das eine nur sage ich dir, dass ich in der Freundschaft den Begriff der Etiquette nicht kenne; dass ich in der Freundschaft den Stolz verwerfe, dessen du dich in deinem Briefe rühmst. Ich fühle, dass die fünfjährige Unterbrechung unserer Verbindung nicht meine Schuld ist — sondern wahrscheinlich in den Umständen lag. Und dabei lassen wir's.

Du willst wissen, wie es mir in diesen 5 Jahren ergangen ist. Das ist mit wenigen Worten abgemacht. Noch ein ganzes Jahr länger als deine Anwesenheit in Berlin währte, trug ich mich mit dem unklaren Wahne, es würde für mich möglich sein, Rabbiner zu werden. Ich verwechselte das innere Bedürfniss zu *lehren* mit dem zu *predigen*; meine Geistesrichtung hat weder Halt noch Kehrt gemacht; sie ist unerschrocken vorwärts gegangen; ich bin von der letzten Konsequenz nicht zurückgeschreckt; so legte ich Talmud und Poskim bei Seite und warf mich ganz auf die orientalische Sprachwissenschaft. Im April 1847 promovirte ich in Halle; meine Dissertation war eine Edition des arabischen Textes der 13 Glaubenssätze des Maimonides — nebst einer Abhandlung, wie viel, oder wie wenig von diesen Artikeln biblisch oder mosaisch ist. — Den Sommer desselben Jahres widmete ich in abgeschiedener Ruhe ausschliesslich den philologischen Studien, und im Oktober machte ich das sogenannte Oberlehrerexamen, das zum Unterrichten im Gymnasium berechtigt. Meine Zeugnisse sind gut, sehr gut — wäre ich nicht Jude, oder wäre Preussen nicht das christ-

liche Preussen gewesen, ich hätte unverzüglich die schönsten Stellen mit dem herrlichsten Wirkungskreise erhalten können. Aber da ich weder mich, noch Preussen umgestalten konnte, so lag ich im Winter 1847 brach, mich mit Vorbereitungen zu einer selbstständigen Arbeit beschäftigend. Da kam der Völkerfrühling von 1848. Wo blieben nun meine Studien? Wo waren meine Gedanken? Ich vergass das graue Alterthum, der gegenwärtige Tag war mein Feld; ich liess die bestaubten Manuskripte und lieferte selbst tagtäglich meine Aufsätze in die Tagespresse. Glaube mir, geliebter Freund, ich war thätig; ja noch mehr, ich war besonnen; bis tief in den Sommer 1848 galt ich überall für einen eigensinnigen Reaktionär, weil ich mit Ernst und Spott und mit jeder Geissel die Strassendemokratie bekämpfte; weil ich den Kampfplatz nicht auf dem Pflaster, sondern im Saale der nach dem allgemeinen Stimmrecht gewählten Volksvertreter wissen wollte. Nun, die Strassendemokratie stärkte die Throne; sie reichten sich die Hände; Wien hatte seinen Oktober, Berlin seinen November; und am 3-ten Dezember wurde die preussische Verfassung oktroyirt, nachdem die Volksvertreter mit Bayonetten von ihrem Posten vertrieben worden waren. Da schwiegen die Ultrademokraten in weiser Vorsicht; man ergab sich dem feigsten Pessimismus, der wahnwitzigen Theorie des passiven Widerstandes. Alles war stumpf; doch ich fühlte mich erst da zur Heftigkeit angeregt, während mässige Ruhe sonst meine charakteristische Eigenschaft war; ich schrieb mehrere Artikel gegen die



oktroyirte Verfassung — und die Frucht dieser Artikel ist mein Aufenthalt hier in London.

Aber das Glück war mir hold. Ja, ich verliess das Land meiner Jugend, ich verliess Deutschland, das mir, geliebter Freund, trotz alledem, trotz alledem so lieb, so theuer ist als dir dein Ungarn; ich verliess meine Geschwister fast in Hilflosigkeit; aber ich war entschlossen alle meine Kräfte anzuspannen, um vorerst die äusseren Schwierigkeiten eines so grossen und unerwarteten Wechsels zu überwinden. Ich kam nach London; in der Wüstheit, dem ungereltem Chaos dieser materialistischen Weltstadt verlor ich die Harmonie, fast die Klarheit. Ich war mit Mitteln nur spärlich versehen, hatte dazu den Zorn meines Vaters, der sich in England, wenn auch nicht (in) London, aufhält, zu versöhnen; ich hatte fast keinen Freund. Ich eilte zunächst zu meinem Vater und erwärmte<sup>1</sup> in einem kurzen Aufenthalte bei ihm wieder. Ich schöpfte neuen Muth, kehrte nach London zurück, entschlossen, die neue Welt jenseits des Ozeans aufzusuchen, wenn ich hier erfolglos umherirren sollte. Der Zufall war mein Beschützer. Der Sekretär des Rabbiners des Dr. Adler hatte denselben wenige Tage vorher verlassen; mehrere Bewerber wetteiferten um die Stelle; aber sie war noch nicht besetzt; ich hatte englisch bereits in Berlin 6 Jahre getrieben, so dass ich es so ziemlich sprach, schon ehe ich herkam; meine Zeugnisse empfahlen mich hinlänglich, und 14 Tage nach meiner Ankunft trat ich die Stelle an.

<sup>1</sup> E szó olvasásához kétség fér.

Sie ist schwer, viel Arbeit, wenig Lohn; aber sie reicht aus, um mein Durchkommen für den Augenblick zu sichern und meine Geschwister genügend zu unterstützen; ausserdem ist Dr. Adler ja gleichsam der Grossmogul der britischen Juden und die Aussichten für die Zukunft erheiterten mich, wenn die Gegenwart auch nicht befriedigte. Der Gegensatz der religiösen Anschauungen trennte mich nicht; ich lebe frei und ungebunden; er selbst ist ein biederer Mann, seine Familie ist liebenswürdig und ich werde als dazu gehörig gerechnet: denn ich bin zugleich der Lehrer seiner 5 Kinder, 2 Knaben und 3 erwachsenen, schönen Mädchen. Im Oktober des vorigen Jahres erhielt ich dann die Korrespondenz über England für die Nation. Zeit.<sup>1</sup> in Berlin, eines der besten und der ausgebreitetsten Tagesblätt(er) in Deutschland; sie bezahlt ziemlich gut; ausserdem bin ich mit vielen Privatfamilien hier verknüpft und ich habe Noth, mich so abzuschliessen, als es für meine Sammlung nöthig ist. Auch bei Lionel Rothschild gebe ich Stunden; es gingen lange Unterhandlungen, dass ich bei ihm in's Haus kommen sollte, um seine Kinder zu beaufsichtigen; aber ich mag Dr. Adler nicht verlassen. — Wenngleich dies Alles noch nicht das ist, was meine Seele verlangt (denn mein noch unerfüllter Wunsch ist, meine Kräfte im Ganzen, etwa als Leiter einer Lehranstalt zu verwenden, anstatt sie mir jetzt zu zersplittern):

<sup>1</sup> Nationalzeitung. A lap ma is fönnáll.

so bin ich doch für den Augenblick zufrieden und kann es sein.

Was dein Schicksal anbetrifft, so bin ich durch die Äusserungen deines Briefes noch nicht darüber klar geworden. Du willst nach Paris gehen; mit welchen Aussichten? welchen Hoffnungen? Wir wären dann allerdings näher und meine Freude wäre unaussprechlich; wir könnten uns sogar ohne viel Schwierigkeit sehen. Doch das sind Luftschlösser. Du bist bedächtig und wirst den rathsamsten Entschluss fassen. Doch hierüber muss ich in deinem nächsten Schreiben, mag es nun aus Ungarn oder Frankreich datirt sein, Näheres erwarten.

Dass dein Vater wohl ist, ist mir eine Freude; ich kann dir, Gott sei Dank, von meinem Vater dasselbe schreiben, obgleich er leider nicht immer die Heiterkeit der Stimmung genießt, die zu unserem wahren Glücke unentbehrlich ist. Auch meine Geschwister sind wohl, wenigstens meine Schwester; mein Bruder hat seit einigen Monaten leider ein Brustübel, das ihn zur Arbeit unfähig macht; ich darf aber hoffen, dass die Sorgfalt der Ärzte ihn noch vor dem Beginn des Winters wird vollkommen hergestellt haben. — Meine Schwester ist ein braves, biederer Mädchen; sie bildet meine Freude und meinen Stolz; dass nun das arme Mädchen ihre Tage so in Einsamkeit hinleben muss!

Das Gedicht, das du mir eingeschickt hast, folgt anbei zurück. Wäre dies nicht dein ausdrücklicher Wunsch, so hätte ich es nicht wieder die Retourreise machen lassen; es ist zu schlecht, um deiner würdig

zu sein; nimm es denn bloss als Zeugniß der damaligen *Stimmung*, nicht als Resultat der *Reflexion*; ich bin kein Dichter; deine Trennung stimmte mich poetisch, ich . . .<sup>1</sup> dichten; und da sandte mir Apollo dieses Zwitterwesen.

Nun denn! so lebe wohl; denke an mich so oft als ich an dich denke und schreibe bald und ausführlich

deinem dich stets liebenden  
*Morris Kalisch.*

A cím ez:

*Paid.* — Herrn David Pillitz

in *Weszprim*

Ungarn (Hungary).

*frco.*

6.

London, den 30-ten August 1850.

2 Scarborough Str., Goodmannsfields.

Mein geliebter Freund!

Siehst du, auch ich muss mit einer Apologie für mein langes Zögern beginnen; und ebensowenig als ich das Ausbleiben deines Briefes einer Treulosigkeit deines Sinnes zuschrieb, darf ich hoffen, dass du mir ähnliche Gründe unterlegst. Freunde klagen die Umstände an, nicht die Personen. Und ich habe seit dem Empfange deines Briefes gar manches gelitten. Ich will von dem physischen Schmerz eines nervösen

<sup>1</sup> A papirból egy háromszögű darabka itt ollóval van kivágva, a mi nyilván akkor történt, mikor a pecsétet levelet a címzett fölbontotta.



Übels nicht sprechen, das mich 3 Wochen an's Lager fesselte und als dessen Nachwehen eine bewältigende Schwäche noch immer zurückgeblieben ist. Es ist ein anderes Leiden, das mich tiefer berührte. Warum soll ich's dir leugnen oder verheimlichen, den ich zum Vertrauten meiner Seele gemacht? Es ist ein Bekenntnis der Schwäche, das ich abzulegen habe; aber der Freund soll uns von allen Seiten sehen, und durch seine ermunternde Theilnahme aufrichten, wenn Ermunterung nöthig ist; und ich erwarte sie von dir. — Mich hat Amor's Pfeil getroffen; doch nicht um mich mit ambrosischer Spitze zu berühren; sein Geschoss war in Gift getaucht; nicht Seligkeit hat dieses neue Gefühl über mich gebracht, sondern Marter und Plage. Mich wiegte nicht, wie du irrig glaubst, das Schicksal in sanften Armen; die rauhsten Stürmen, die es unter den Waffen seines Zornes hat, hat es gegen mich losgelassen. Jede Idee, die in mir nach Durchbruch und Dasein ringt, ist die Ursache eines fürchterlichen, fast zerstörenden, inneren Kampfes; und nach langen Qualen erst ringt sie sich mühsam los. Ja, sie ringt sich mühsam los — um dann in das Nichts zu verschwinden. Es liegt eine Hölle von Resignation in diesem Geständniss. Aber es muss eine Idee nach der andern diesen Qualentod sterben, und da es glücklicherweise der Ideen unendlich viele gibt; so hat uns längst die natürliche Entkräftung der Jahre hingerafft, ehe in uns nur der Gedanke an Verzweiflung oder Hoffnungslosigkeit aufkeimen kann. So zähe ist die menschliche Natur und so erstaunlich glaubensfest. —

Du warest zum Theil Zeuge von dem dämonischen Kampfe, unter dem sich das Stückchen Erkenntnis, wonach ich strebte, in mir «losrang». Beinahe schäme ich mich des Bekenntnisses, dass jener Schmerz verglichen mit den Qualen, die mir die Liebe bereitete, fast zu verschwinden scheint. Höre in kurzen Umrissen die Geschichte meines Wehs und gieb mir dann deine Meinung und deinen Rath. — Du weisst ich bin nicht sentimental; die Reflexion ist meine vorherrschende Richtung; gegen das schöne Geschlecht aber war ich so gleichgültig, dass man es mir als Unreife auslegte und dass ich selbst in dieser Beziehung mit Misstrauen auf mich blickte, und doch hatte ich meine Ideale. Ich verliess Berlin; und ausser meinen Geschwistern und einer Anzahl von Bekannten ist dort keine Seele, die meine Sehnsucht erwecken konnte. Ich kam hierher; wurde in eine jüdische Familie eingeführt; sah die zweite Tochter des Hauses — und hatte mein Verhängniss gefunden. Ich war durch einen einzigen Blick so vollkommen besiegt, dass ich über das Mädchen und ihre Eigenschaften wie geblendet wurde. Sie erschien mir wie der Inbegriff aller Vollkommenheiten; Intelligenz, Anmuth und Herzensmilde schienen mir in zauberischer Mischung vereinigt; was sie that und was sie sprach, bestätigte mir diesen Eindruck. Die Kritik, die sich sonst bei mir stets misstrauend und lauernd an alle Objekte und Personen legt, verlor dort ihre Schärfe und ihre Macht: ich beherrschte nicht, ich wurde beherrscht. Dies war mir eine neue Empfindung; ich hatte eine Überlegenheit der Art

niemals zuvor gefühlt; aber die ganze Erscheinung des Mädchens stimmte mit jenen Idealen überein, die mich von Jugend auf über die Gefährtin meines Lebens begleitet hatten. Ich glaube, ich war damals während etwa zweier Monate so glücklich, als es Menschen überhaupt zu sein vergönnt ist; in meine Natur war ein neues Lebenselement gekommen, das, wie ich hoffte, mir immer stärkend und leuchtend vorangehen sollte. Aber ach! ich sollte bald auf das Schrecklichste aus dem trunkenem Wahne gerissen werden. Mit noch 2 anderen Schwestern nahm das Mädchen auf Verlangen der Eltern bei mir Unterricht im Französischen und in der deutschen Literatur. Jetzt hatte ich beste Gelegenheit, den Umfang und die Tiefe ihrer Fähigkeiten kennen zu lernen — und mit peinlichem Wiederstreben musste ich mir eingestehen, das mich dies Mal eine glänzende Politur getäuscht hatte; dass ich Firniss für Kultur hielt. Ich fand weder besonderen Reichthum der Anschauung, noch des Denkens oder Gefühl's; es war die gewöhnliche Mittelmässigkeit, nur ein wenig gehoben durch einen ausserordentlichen Grad weiblicher Verstellung und mädchenhaften Scheins. Dass ich mich so betrügen liess, ist mir allerdings ein unlösliches Räthsel; aber ein noch grösseres ist es, dass selbst, nachdem mir die Schuppen von den Augen gefallen waren, meine Ehrfurcht vor dem Mädchen nicht weichen wollte; noch immer schwebte sie mir wie eine geheiligte Gestalt vor; noch immer war ich von unnenbarem Glück durchströmt, sobald ich sie sah. So begann der fürchterliche Kampf

zwischen Affekt und Reflexion. Und er ist's, der jene inneren Verwüstungen in mir anrichtete, an denen ich noch blute. Bis dahin hatte ich mich unbekümmert von dem Gefühle tragen lassen; ich hatte weder an Gegenliebe, noch an Ehe, noch an die Wahrscheinlichkeit der ersteren oder die Möglichkeit der letzteren gedacht. So unendlich stark auch meine Empfindung war, sie wurde dem Mädchen weder durch einen Blick, oder ein Wort verrathen; und noch jetzt hat sie kein positives Pfand von der Existenz der Flamme. Und diese Thatsache, die allerdings, wie du dir wohl denken kannst, einen ungeheuren Aufwand von Selbstüberwindung gekostet hat, hat mir doch immer trotz meiner inneren Abhängigkeit eine vollständige äussere Selbstständigkeit gegeben, die ich um so entschiedener zeigte, je mehr ich das unwillkührliche Hervorbrechen jener Abhängigkeit zu fürchten hatte. Aber zugleich mit meiner Enttäuschung traf mich eine andre Quelle der Unruhe, nämlich die Gewissheit, dass sich bei dem Mädchen allmählig und im Stillen eine ähnliche Gluth gebildet hatte. Jetzt war ich nicht nur ein Märtyrer meiner Täuschung; sondern ich hatte die Pein, auch *die* zur Märtyrerin werden zu sehen, für deren Frieden und Glück ich noch immer Alles freudig aufgeopfert hätte. Indessen waren mir jetzt erst die äusseren Hindernisse einer etwaigen Verbindung klar geworden. Wenn ich auch selbst davon absehe, dass ich im Augenblicke keine sichere Aussicht auf eine baldige ehrenvolle und ausreichende Lebensstellung, wie sie die überaus achtbare Familie ver-



langen muss, habe: so tritt noch ein anderer wichtigerer Umstand in den Weg; ein Umstand innerlicher Natur. Die Familie ist orthodox und *muss* es sein; kein Mitglied derselben kann sich davon lösen; und es wäre fast Verrath, für einen Fremden, einen solchen Versuch zu wagen. Eine Vereinigung würde desshald entweder eine Selbstaufopferung von der einen oder der anderen Seite voraussetzen; um solchen Preis ist aber ein Glück undenkbar. — Und so nage ich an Widersprüchen, die ich nicht lösen, und an Gegensätzen, die ich nicht bewältigen kann. Um meine Verwirrung zu vergrössern, musste noch die Ansicht hinzukommen, dass sich die Fähigkeiten des Mädchens seit einiger Zeit auf merkwürdige Weise zu entfalten, dass ihre Anschauungen tiefer, ihre Gedanken reicher zu werden scheinen; so dass beinahe die Enttäuschung wieder schwindet und mir nur die beiden obigen Hindernisse hemmend gegenübertreten. Doch ich habe jetzt diesem gewaltsamen Schwanken durch Entschiedenheit ein Ende gemacht; ich habe die Stunden aufgegeben, und sehe sie nun alle 14 Tage durchschnittlich ein Mal. Ich gebe mich der Hoffnung hin, dass dieser Entschluss ein heilsamer sein, und mir meine gestörte Ruhe wiedergeben wird. Ich bin durch nichts äusserlich gebunden; so wie das Mädchen durch nichts verpflichtet ist; ist die Empfindung in uns beiden die der wahren Liebe, so wird die Trennung nichts von der Innigkeit derselben schwächen. Ein gegenseitiges Geständnis hat nicht stattgefunden; und das ist's, was ich als besonders günstig bei dieser Verwicke-

lung betrachte. — Nun, lieber David, ist mir leichter um's Herz; ich habe dir mitgetheilt, was auf ihm lastete. Du bist doch auch ein Kenner der menschlichen Natur; schreibe mir aufrichtig und wahr, wie dir das Verhältniss scheint und ob ich recht gehandelt habe, ob du meinen Entschluss billigst. — Ich sehe, auch die Freundschaft ist egoistisch; ich habe mit mir angefangen, anstatt zuerst deine Angelegenheit zu besprechen, allein ich konnte nicht anders.

Was deine Seelenstimmung betrifft, die du so glühend schilderst, so finde ich sie gar nicht so verzweifelt als du in ungerechtfertigtem Unmuth zu wähnen scheinst. Ein Mann von deiner Kraft kann Alles, was er will und der Entschluss fällt mit der That zusammen. Raffe deine Energie zusammen und höre folgenden Freundesrath. Mit soviel Mitteln, als du nur immer auftreiben kannst, begieb dich unverzüglich nach Wien oder Berlin und beginne Medizin zu studiren. «Sich noch 5 Jahre als Schuljunge plagen», ist nichts Angenehmes; aber man opfert 5 Jahre, um ein ganzes Leben zu retten; und selbst die herrlichen Studien der Medizin sind Genüsse der schönsten Freude; und so werden jene 5 Jahre schon dir Stärkung und Wiedergeburt schaffen. Aber die Thätigkeit des Arztes selbst hat Reize, die man kaum bei einem anderen Berufe finden möchte; und ich glaube, sie ist deiner Natur und deiner Geistesrichtung angemessen. Wenn du es munter angreifst und unverdrossen weiterführst, so weiss ich, dass du in dieser Bahn dir und Anderen zur Freude gedeihen

wirst. Überseh alle Schwierigkeiten, den Aufwand an Zeit, Geld, Kraft und Überwindung und richte dein Auge nur festen Blickes auf das Ziel; und du wirst es erreichen. — Die einzige Möglichkeit, die neben diesem Rathe noch aufgestellt werden könnte, ist: dass du deine religiöse Anlage noch einmal gewissenhaft und ernst prüfst; findest du bei solcher strengen Selbstschau, dass deine Zweifel wie die krustige Schwulsthaut Hiobs sind: . . . heute geheilt, um Morgen wieder hervorzubrechen, dann gieb den Gedanken an Theologie ein für alle Mal mit entschlossener Resignation auf. Glaubst du einst gewiss zu sein, dass sich deine Bedenken nur gegen die Resultate der פוסקים kehren; glaubst du in Wahrheit und mit Innigkeit an Offenbarung und an die Bücher Mosis: dann kannst du getrost wieder zur verlassenen Bahn zurückkehren und auch da reichen Segens gewiss zu sein. Das letztere bedenke ja mit vorzüglicher Sorgfalt. Die hauptsächliche Wirksamkeit eines Rabbiners besteht in seiner Kanzeltüchtigkeit; steht er nur hier auf einem einigermaßen positiven Boden, also hat er nur eine gewisse, wenn auch kleine Berührung mit seiner Gemeinde: so kann er zum Lehrer derselben und ihrem Sittenprediger noch immer in hohem Masse fähig sein. Und deine reine Natur würde auch in diesem Gebiete Schönes und Reiches leisten.

Wenn ich also meine Ansicht in ein Paar Worte zusammenfasse, so wären sie: Werde Rabbiner, sobald du nur noch an die Persönlichkeit Gottes, ein positives Jenseits und an eine Offenbarung durch

Moses glaubst. Wende dich aber unverzüglich zum Studium der Medizin, sobald jenes nicht der Fall ist.

Und fasse bald einen Entschluss und lasse ihn mich bald wissen. Im Übrigen wünsche ich dir im neu beginnendem Jahre jene Festigkeit des Sinnes und Strebens, die sich stets des rechten und nothwendigen Zieles bewusst ist, jene Ausdauer, die durch die Schwierigkeit und die Mühe nur an Kraft gewinnt; und jenes Glück ohne das alles Wollen und alles Denken eitel ist, du bist — und ich bin es ebenfalls — noch immer, wie ein flüchtiger Vogel, der weder im Innern, noch im Äussern bis jetzt hat ein ruhiges Dach finden können, unter welchem er seine bescheidene Wohnstätte aufschlagen könnte.

Möge das neue Jahr, wenn es uns unsere Wünsche auch noch nicht erfüllen kann, uns der Erfüllung derselben wenigstens näher führen; und uns wenigstens jene innere Ruhe gewähren, die uns die äusseren Stürme und Kämpfe mit Festigkeit und mit gleichgiltigem Auge anblicken lehrt. — Und wenn wir dazu mit Kraft und Ernst das Unsrige thun, wird uns der Erfolg nicht fehlen.

Ich habe meiner Schwester deinen Gruss ausgerichtet; sie erwiedert ihn mit Herzlichkeit. Grüsse auch deine Schwester, deren sinnige Häuslichkeit du mit wenigen Worten so schön geschildert hast, von mir tausendfach und sage ihr meine reichsten Wünsche für das neue Weltjahr.

Deinem entschlossenem Schreiben entgegenharend, bin ich dein dich innigst liebender Freund

*M. Kalisch.*



Über alle meine anderen Verhältnisse das nächste Mal.

★

Itt megszakad a levelezés, mely két értékes egyéniség lelkébe enged bepillantánunk.

Veszprém.

*Dr. Pillitz Benő.*

## NOSTALGIA.

Az ezüstoffedelü kastély egyik termében két szomorú, szótlán ember. Mind a kettő olyan halovány, mint a metszett ezüst. A férfi hever az ágyon; a hálóing vérpiros himzése fölött még sárgább az öreg, fonyadt arcz, a szem mélyen beesett, félig nyitva van, mintha nézne és mintha látna.

A másik az ágy előtt térdel. Az egész egy szürke tonus aranysárga variációval; egy mozdulatlan kép, a melynek mézszínű hullámok, hajhullámok adnak életet. A térdelő épp oly fehér, mint amaz, a ki fekszik, épp oly mozdulatlan, mint a ki félóra előtt utolsót lehelte.

Akkor az orvos kellemetlen bánattal hajtotta le fejét s miközben gondosan az ujjaira szoritotta keztyűjét, valamit dadogott. A szőke haju magas leány ezt a dadogást már nem értette, még csak azt látta, hogy az orvos távozott az ajtón, a komornyik gyorsan végiglebegett a szobán s aztán nem látott semmit. Félóra óta térdelt öntudatlanul, érzéketlenül, alvó lélekkel az apja holtteste mellett. Papp Márta volt.

Épp most bukott le az őszeleji nap s a borostyán színű távolságból láthatlan sugarak esnek rá az ablakokra. Olyanok most, mint a vörös, gyuladásos szem, a melynek nincs öldöke s a szobában két nagy kerek vérfolt jelzi, hogy a fényük, a távoli horizont bibora a magas, puha szőnyegen akarja megtartani végső, kaczer pihenőjét.

Most kardcsörtetés hallatszik a folyosóról. Majd zavaros suttogás, mely több ajakról egyszerre suhog titokzatosan egymásba olvadva; végül kopogás az ajtón. Papp Márta nem hallja. És nem látja, hogy az ajtó kitárul, a háta mögött pihenő két vérfolt egy pillanatra összesúg, egymásra hajlik. Jó ideig nem érezi, hogy valaki gyengéden simogatja a fejét. Csak merően néz a fekvő félig nyitott, rá meredő szemére. Aztán megborzad, összerezzen és a feje lehanyatlik a mellére.

— Márta!... Márta!...

A leány a homlokához szorítja kezét és mosolyog.

— Márta — mondta harmadszor a gyengéd hang; s a simogató férfias kéz a leány arcán lekúszva a válláig, a karjáig, a derekáig hatol, hogy ott egy időre megpihenjen. Aztán felemeli, átkarolja és beülteti a nagy karosszékbe. A halott leány életre kell. Arcát rózsaszínű árnyalat futja be, a szeméből két nagy könnycsepp ereszkedik le az ajka zugaira.

A jövevény délczeg katonatiszt, fiatal, széles vállú, erős férfi. Papp Márta vőlegénye. És Papp Mártának most már senkije sincs, csak a vőlegénye, meg a kastély, meg a milliók, a mik most már mind az övéi.

— Szegény apa — szólt szomorúan, miközben meg-

fogta a huszártiszt kezét s azzal törülte le ajkáról a könnyecseppeket.

— Szegény Márta — szólt a huszártiszt és megcsókolta a leány homlokát, meg a szőke haját.

Aztán hosszú ideig csend volt. A két vérfolt a szőnyegen egyre kisebb lett, a míg végül egészen beletemette magát a vastag, puha szálakba. Az ablakokra ráfeküdt a sötét kék fátyol, hogy teljesen homályba borítsa a szobában ülő két csendes alakot.

A komornyik habozva belépett és felgyújtotta a nagy csillárt. A vörös tapétás falak egyszerre izzani kezdtek a rájuk ömlő fehér fénytől. A két élő ránézett a halottra, a kinek időközben lecsukódtak a szemei.

— Jöjjön ki innen Márta, nem jó magának tovább is itt maradni . . .

A katona felkelt s a leányt gyengéden karjára támasztva, vitte ki a halottas szobából. Csakhamar zajos lett a terem, a cselédek beözönlöttek, hogy végső búcsút vegyenek jószágos uruktól és felravatalozzák a szobát . . . Kerekvári és Paplaki Papp Géza udvari tanácsos, nagybirtokos örök pihenőre tért.

★

Éjfél elmult. Márta a park kapujához támasztotta árnyas hajfürteit és kinézett a falu utcájába. Szenvedélyesen sápadt arcza olyan volt, a hogy az éjszaka sötétsége végigborította, átfogta, mindenfelől betakarta, mint a vértelen hold, a mikor fekete viharfelhők barlangjába szorúlt. Apró nádfedeleles házak sorakoztak egymás mellett a sötétben és egyenes

vonásban húzódtak végig a falun. Márta be akart hatolni az éj feketéjébe, hogy lásson valamit, érezzen valamit, emberszagra vágyott, az élet mozgalmas illatára. De hiába volt érzékeinek minden erőfeszítése, csak a feje, az agya, a szeme fájdult meg.

A falu aludt s betakaródzott az éjszaka áthatlan leplébe.

Egyszerre összerezzen. Tágra nyitotta szemét. Vele egyvonásban apró csillagok villantak fel. A távolból csudálatos zörrenések, titokzatos suhogások hallatszottak. Árnyékok keltek ki a földből és elindultak messze vándorútra. Kapuk nyiltak ki és zárultak be halk nyöszörgéssel, éles nyikorgással és tompa dübörgéssel. Az uteza mintha megtelt volna mozgó árnyékokkal . . .

Nem volt három óra sem. Ilyenkor a faluban még aludni szoktak és Márta nem tudta, mit jelentsen ez a titokzatos vándorjárás. Nem volt gyáva leány, a gögös apja és az előkelő anyja úgy nevelték, hogy ne ijedjen meg sem a maga, sem a mások árnyékától. De most rémület fogta el.

Vissza akart futni a kastélyba és fel akarta kelteni a cselédséget. De mintha gyökeret vert volna a lába, úgy állott ott a kapunál és félig nyitott ajakkal, lélekzetét visszafojtva leste a világosodó utcát.

De nem látott semmit, csak árnyakat, fekete szellemeket. Aztán elfogta az az érzés, hogy belevesse magát a titokzatos mélységbe, a mely csábítgatva szédítette le magához.

Hirtelen kirántotta a kaput és sálját kebléhez szorítva futott lefelé a faluba. Aztán meglassította



lépteit. Előtte két alak botorkált. A házakból vilá-gosság szűrődött ki az utcára. Látta, hogy az egyik kapu kinyílt s azon kilépett egy egész család: fér-fiak, nők, fiatalok, vének. Csatlakoztak az előtte járó két alakhoz.

Márta meg akarta szólítani őket. De félt tőlük. Az asszonyok arca egész be volt takarva kendővel, hogy a hideg harmatos éjszaka meg ne csapja. A fér-fiak sápadtak voltak és véznák. Egyiknek másiknak hosszú szakálla lengett. És némán haladtak egymás mellett, oly szomorúan, mintha évtizedes fájdalom bántotta volna őket.

Márta némán lépdegélt utánuk, közvetlenül mö-göttük haladt, de senki nem vette észre, vagy nem akarta észrevenni. Mintha az előtte haladók termé-szetesnek tartották volna, hogy mögöttük jöjjön még valaki.

Az utca egyre szélesebb lett és zajosabb. Kapuk nyíltak ki szünetlenül és nagyszakállú férfiak, bekö-tött fejü nők kerültek ki az udvarokból. Az asszo-nyok egymásba fogóztak, fejüket összebujtatva halad-tak az úton, néha-néha egy-egy ásítás, egy-egy viho-gás szakította félbe a különös csendet. A férfiak azonban mindvégig szótlanul, némán haladtak s csizmájuk alatt is alig zörgött a kavicstalan, nedves talaj. Kezükből vastag bőrkötésű könyveket tartottak és Márta látta, hogy egyik másik néha titokban megcsókolta a könyv fedelét.

Mártát valami megmagyarázhatlan ösztön kergette az éjszaka eme titokzatos alakjai után. S a hogy lopva ránézett valamelyik férfi sápadt arcára, mély

rokonszenv, megfejthetlen szeretet fogta el iránta. Úgy érezte, mintha valamennyi az apja lett volna. Úgy hasonlítottak ahhoz, a ki most fekete posztódísz között fekszik ott fenn a kastélyban . . .

A falu végén egyszerre kivilágosodott az utca. Egy raktárszerű épület állott ott szabadon szürke falakkal és a homlokzatán vézna, töredező kupolával. A kupola ablakaiból halványpiros és zöld fény verődött ki az útra és piros, zöld színével festette az előtte lévő teret.

Márta minden nyáron néhány hétre a kastélyban lakott, de sohasem volt a faluban. Így nem is tudta, milyen épület ez, csak azt látta, hogy az éjszakai vándorok ide mennek be. Az ajtónál már többen álltak és némán kezét szorították az ujonnan érkezettekkel. Mártát erős ösztön vezette s maga is belépett. Látta, hogy a férfiak kezüket rászorítják a kapufélfára, aztán megcsókolják ujjukat.

Egy szűk előcsarnokban az asszonyok elváltak a férfaktól. Egy rozoga falépcsőn igyekeztek fel valahová. Márta utánuk. Senki nem törődött vele. Még sohasem látott ilyet. Az emeleten szűk folyosó volt s egy fehér rács előtt két sor fiókos állvány és két padsor haladt végig párhuzamosan egymással. A rács nyílásain le lehetett nézni a földszintes nagy terembe.

Ott ugyanazok a fiókos állványok fapadokkal, a középén pódium, a hová két oldalról lépcsőn lehetett feljutni. A templom mellső részén bársony-függönyvel eltakart szekrény állott. A függönyön aranszálakból font titokzatos betűk égtek és két aransárga oroszlán

reliefje méltóságteljesen tekintett maga elé s meredt az előtte álló férfira, a ki fehér lepelbe volt burkolva.

És a padokban hajlongó, néma árnyékok fehér lepelben.

Márta elrejtőzött egy állvány mögé és dobogó szívvel figyelte a kendős fejű asszonyokat, a mint azok szótlanul leültek a padokra, a fiókokból bőrkötéses könyvet szedtek elő és elfojtott, zümmögő, éneklő hangon olvastak azokból.

Zsidó templomban volt. Most már tudta. A mélyből felhangzott egy ének száz torokból egyszerre. És Márta szívét hasogatni kezdte ez a szokatlanul furcsa, zürzavaros valami. Nem volt harmonizált dal, nem egy kiélezett, körülhatárolt szólam tömeges, finom, egymásba olvadó hanghullámokkal, de egyéb volt. És Márta megbűvölten hallgatta. Az arcza piros lett titkos sejtelmektől. A szívét évezredes fájdalom borzongatta meg. Márta emlékezett. Visszaemlékezett soha át nem élt időkre, soha el nem olvasott olvasmányokra, rettenetes évekre, a melynek soha nem érzett borzalmait mint egy-egy aczélsodrony fogták körül agyvelejét.

Márta lenézett a rács nyílásain és lélekzetét visszafojtva hallgatta az értelmetlen hangokat. Soha még efféle szavak nem hatoltak fülébe, de most, most mintha mindent megértett volna. Mintha a betűk életre kaptak volna, úgy vonultak el a lelke előtt. Ugyanazok a vándorok, a kiket még az imént az úton látott s most itt halotti lepelben hajlongtak szürke falaknak, évezredek utczáin vonszolták gyenge nád-szál testüket egy titokzatos jövőbe.

Férfiak, asszonyok, gyermekek haladnak ezen a zarándokúton és viszik magukkal mindenüket, a mi az övék. A beesett tekintetet, a fájdalmasan sápadt arcot, a reszkető térdeket, a rabságukat, ezt az ő két évezredes multjukat. Viszik magukkal a semmibe, a jövő éjszakájába, a honnan egyetlen egy csillagpont reszket alig pislogva feléjük: a remény . . .

Márta egyszerre nagyon megrémült. A hogy lenézett, mereven a papra, a ki az első sorban állott, mintha a halott apját ismerte volna meg . . . Kiszökött a szobából, és futott le a lépcsőn ki az utcára.

Harmatos hajnal derengett és lilaködös szellő csapta meg az arcát. A templom ajtaján hófehér szakállú aggastyán állta útját. Épp kapóra! Megkérdezhetette tőle, mért ez éjjeli istenimádás. Sáljával egész eltakarta az arcát, úgy állott az aggastyán elé:

— Jó reggelt!

— Jó reggelt!

— Idegen vagyok itt . . .

— Tudom — felelt az aggastyán . . .

— Mért keltetek fel ágyatokból éjnek idején, mért hagytátok ott hajlékaitokat és mért a sötétben imádkoztok?

— Ha másoktól kérdezted volna, azt mondták volna: közeledik a mi nagy napunk, a melyen megbocsátják a bűneinket. Annyit kell vezekelnünk előbb, a mennyire a nappal nem ad elég időt. Ezért fohászunk éjjel is. De másért van, fiam. Éjjel szállnak ki a nyílt sirokból a mi emlékeink és mi áldozunk nekik . . . Mért nem maradtál végig . . .



— Én nem vagyok zsidó . . .

Az öreg fürkészőleg nézett a leányra, a ki még szorosabban fogta össze a kendőt arca fölött.

— Tudom, felelte az ősz szakállu. — Papp Márta vagy, a méltóságos Papp Géza leánya . . . Ugy-e meghalt?

Márta megijedt. Honnan ismerte őt ez az ember, a kit még sohasem látott . . . Mért szólította a nevén őt és az apját . . . És honnan tudta meg, hogy most az apja már a ravatalon fekszik ott benn a nagy kastélyban. Az este pedig kiadta a rendeletet, hogy a faluba senki se tudja meg a szomorú esetet. A plébános urat is megkérte, ne harangoztasson reggelig, nehogy a harang zúgása és a falu részvéte megzavarja a friss fájdalmát. Az aggastyán eltalálta gondolatait.

— Tudom — folytatta — és azt is tudom, mért jöttél ide közibénk.

Márta nagy szemmel, félénken nézett rá.

— Az emlékezet hozott ide.

Márta megdöbbsent.

— Igen az emlékezet. Olyas valamire emlékeztél, a mit sohasem láttál és hallottál, a mit sohasem éreztél. Valamit megálmodtál, a mi nem volt. Ugy-e?

Márta rémülten nézett a furcsa öregre, a kinek oly bámulatos volt a hangja, és a ki olyan szomorú volt a hűvös reggelen, a hogy harmatbelepte szakállát megsimogatta a hajnali szellő.

— Ki vagy te? — kérdezte tőle — honnan ismeresz?

— Erre a kérdésre egy a válasz — felelte az öreg. — Zsidó vagyok és ismerlek. Hogyne ismernélek, hiszen egymagam öregebb vagyok az emlékezetnél . . . És

ne gondold, hogy nagyon-nagyon öreg vagyok, mert ezt mondom. Az emlékezet fiatalabb náladnál is . . .

Márta leült a templom előtt lévő fapadra, fázósan összefogta a nyakán selyemkendőjét és nézte az előtte álló idegent.

— Én már láttalak téged egyszer, kis lány. Réges régen volt, talán száz esztendeje játszottál egy udvaron a kavicsokkal. A míg jött egy torzonborz bajuszú férfi és odaállott melléd. Nem a kapun keresztül jött be, hanem a kerítésen mászott át. Jöttek még utána többen is. A sok férfi bement a házba, a hol az apád, a testvéreid, meg a rokonaid kelet felé fordulva imádkoztak. A mikor a katonák kijöttek onnan, az egyik odaállott melléd . . . Emlékszel?

Márta arcza olyan lett, mint a viasz.

— Emlékszem, — szólt alig hallhatóan.

— A kése véres volt . . . És . . . és beléd döfte . . .

Márta felsikoltott.

— Láttalak még azelőtt is . . . Sokkal régebben történt. Lehet vagy ezer éve . . .

Márta fölkelte és el akart futni. Az aggastyán megfogta a ruhája szélét. Nem eresztette.

— Még csak azt akarom neked megmondani, hogy . . . hogy . . . a nagyapád a játszótársam volt. Együtt szöktünk meg az orosz-lengyel faluból. Az úton elváltunk egymástól . . . Egészen elváltunk. De még találkozni fogok valahol vele. Úgy, a hogy most teveled. Mert tartozik nekem néhány csepp véremmel . . . Tudod, egy ízben kutyák akarták megharapni, haragos, vad kutyák, ember-kutyák. És én odaugrottam elébe, hogy megvédjem. A kutyák az én húsomba

haraptak, az én véremet itták. Az övé megmaradt. Most látom, itt kering a homlokodon a kidagadt ereidben. Az ő vére . . . az ő . . . zsidó vére . . . Ugy-e visszajöttél hozzánk? Eljöttél a mi házunkba, pedig nem is tudtad, hogy odajösz . . . Ez a te véred, a nagyapád vére hurczol el ide . . . És te vagy az utolsó . . . és te magtalanul fogsz meghalni, mert visszakérem tőled azt a vért, a mit a nagyapádnak kölcsön adtam!

Márta kitepte magát az eszelős vén ember kezéből és futott a kastély felé.

De hallotta még, hogy az öreg ember utána kiáltotta:

— Hiába szöksz! A véred az enyém — a miénk!

Márta eszeveszettül futott, de a hang, mint kopó rohant a nyomába:

— A fajodhoz fogsz visszatérni! És a kik menekültek, magtalanul fognak elveszni a hatodik íznél. Te vagy az utolsó! . . .

A park kapujánál Márta összeesett. Úgy találta ott a kertész vértelenül, félig megfagyva, félig halottan.

\*

A temetés után a mikor elvonultak a gyászoló vendégek és Papp Márta egyedül maradt vőlegényével, újra nagy csend esett le a házra.

A főhadnagy megint ott ült a nagyteremben a kandalló mellett és szerelmesen simogatta az előtte álló Márta kezét. Márta tűrte, de kimondhatlan szomorusággal nézett a tisztre.

— Ugy-e drágám — szólt a férfi — el fog utazni. Talán délvidékre megmelegedni egy kissé.

Márta a fejét rázta.

— Egy esztendő eltelik, hamar...

— Ne beszéljen Pista erről... Nem szabad...

Pista csak azért nem mosolygott, mert a helyzet nem volt erre alkalmas.

— Valamit mondani szeretnék magának, Pista.

Leült mellé és nagyon sajnálta ezt a nyilt tekintetű, gondtalan és értelmetlen fiut.

— Pista, én nem leszek a maga felesége.

A főhadnagy felkelt, gyorsan összecsapta a sarkantyuit és merev katonai állásban furcsán nézett a leányra.

A lusta agyveleje nem bírta megemésztetni ennek a mondatnak az értelmét. A leány lesütötte egy pillanatra a szemét, aztán megint felnézett rá.

— Pista — szólt halkán — menjen el innen és ne jöjjön többet vissza.

— Mért?

— Mert nem szeretem magát. Eddig, tudja, azt hittem, de ezentúl...

— Márta!

Igen! hallgasson ide — én nem szeretem magát. Én... én valamit sugok magának... én nem vagyok épelméjű...

A katona önkéntelenül a kardjához kapott, hogy aztán megint mereven nézzen a leányra...

— Pista... figyeljen... én... én örült vagyok. Tudja, mi vagyok én? Nézzen a homlokomra! Látja, mi kering ott? Fekete, szomorú vér... Fekete, fáj-



dalmas vér... Az apám vére, a nagyapámé, a többié,  
a ki mind csupa üldözött vad volt és a multjával a  
hátán vándorolt a jövő éjszakájában...

A katona felhörgött.

— Márta! Édes Márta!

— Menjen, Pista!... Én nem szeretem magát...

Én... az... én... zsidó vagyok...

Budapest.

*Bródy Miksa.*

## ÚJ KÖLTŐK.

### ABISÁG.

Rainer Mária Rilke.

Gyermektestét az agghoz kötözék,  
Karját rászijjazták a fonnyadóra,  
Hasztalan jött rájuk a csókos óra,  
Csak bántotta a nyomasztó sötét.

Néha sóhajtott künn a pusztaság,  
S akkor fejét az aggról felemelte,  
Érzé, a mint reákuszik a vágy,  
És reszketett és lázongott a teste.

Nézte a fázós égi tüzeket,  
Egy édes illat szállt rá hirtelen,  
És megsuhant a hús kárpit-selyem,  
Mintha várták vón a függöny megett.

S nem is sejtve az éjek éjjelét,  
A vén homlokot üdén simogatta,  
Könnyű volt, mint fehér tavaszi lég,  
S a holt király hideg s komor alatta.

## STRÓFÁK A DNJPER PARTJÁN.

Saul Csernihovszky.

Úgy indulok, mint nagy feltámadáskor,  
 Mi nektek élet, volt nekem sirom,  
 Most megy nyugodni dalolva a pásztor,  
 Az éj most ébred messzi csúcsokon,  
 Gunyoljatok, ti vén habok,  
 Siessetek, kaczagjatok,  
 Hová, hová? Én magam sem tudom.

Levetem mind, a mi csak a tiétek,  
 Ez már a szabad, forró, bűnös éj,  
 Nem látja senki, milyen mélyre lépek,  
 Nincs imádkoznom többé senkiér',  
 Megyek, megyek. Hátam megett,  
 Jaj, ki kaczagja léptemet?  
 Népemnek véres árnyéka kísér.

Budapest.

*Szabolcsi Lajos.*

## EGY ANTISEMITA SZOCZIÁLISTA.

(Pierre Leroux 1789—1871.)

A tizenkilencedik század közszellemére senki sem volt nagyobb hatással, mint St. Simon. Nemcsak a mester maga, hanem iskolája, tanítványai alkották a tizenkilencedik század uralkodó eszméit. A nagy forradalom a politikai szabadságot és egyenlőséget vívta ki, a gazdasági szabadság és egyenlőség esz-

méjét a St. Simoniak propagálták. A munkások sorsának javítása leghatalmasabb szószólóira ez iskola tagjai közt talált. Soha nagyobb szellemi forrongás nem volt észlelhető, mint e bölcészeknél. A lelkesedés heve, az önbizalom ereje szinte szétrobbantotta a köteléket, a mely összefűzte őket; más-más irányban keresték a közös célt, a társadalom megjavítását, megifjítását. Aug. Comte a positiv tudományos módszerben látja a szociális probléma megoldását. Buchez a katolikusokhoz csatlakozik. Pierre Leroux a tulajdonképeni modern szociálizmusnak lesz egyik előmunkása. Egyikök sem tudta levetni magáról a vallás béklyóit. Maga a mester, gondolatainak végleges stádiumában valami theokráziáról álmodozik, új vallást tervez, a mely képes lesz «*forcer chacun de ses membres à suivre le précepte de l'amour du prochain*». Buchez kielégítést talál a katolikus vallásban. Bazard és Infantin a monizmushoz hasonló vallást tartják az igaznak. Aug. Comte a katholicizmus képére alkotja az emberiség vallását, a melynek egész rendszerét, hierarchiáját elfogadja, de megváltoztatja alapeszméjét, közelebb hozván azt a zsidó valláshoz: Nem Istenben szeretjük egymást, hanem Istent szeretjük egymásban.

Pierre Leroux is megmarad a vallás hatása alatt. Folytonosan a krisztusi szeretet nevében hirdeti a humanizmus tanait. Maga mondja: «Az igazat megvallom, nem is vagyok író, hanem hívő. Hiszek az emberiségben.» És ez a hite vonul végig egész munkásságán. Akár a *Revue sociale*-ban, melyet

maga ír és nyomtat, akár Encziklopédiájában olvassuk cikkeit, mindig korának fiával találkozunk. Korának fia ő tetőtől talpig, azé a koré, a mely egy Kossuthtal, egy Lamartinenel, egy Marxszal, egy Geigerrel, egy Philippsonnal ajándékozott meg. Mind e férfiak leg-nemesebb jellemvonása a lelkesedés. Különböző tehetségek, más-más körben forogtak, más-más nevelést élveztek, de kitüzött ideáljukból soha semmit sem engedtek, lelkesedésük határt nem ismert. Pierre Leroux is ilyen férfiú volt. Négy-öt barátjával Encziklopédiájába fog és kitünőt alkot. A Revue sociale-ban korát mozgó minden kérdéshez hozzászól. A képviselők házában nincs ügy, a mely ne foglalkoztatná. Mindig megtartja vallásos alapját. Közelebb akarja hozni Istent az emberekhez, kisebbíteni akarja az ürt, a mely az eget a földtől elválasztja. Hisz a lélek halhatatlanságában, de nem a túlvilági életben; a lélek szerinte túléli a testet az emberiségben.

És a mint elfogadja a vallást, nem tud kivetközni a vallásos előítéletekből. Valóságos hadjáratot indít a zsidók ellen. A Revue sociale-ban, Encziklopédiájának cikkeiben jobb ügyre méltó lelkesedéssel támad bennünket. És ez a lelkesedés az, a mely tudományos érveinek tarthatatlansága mellett is és gyűlöletes kifejezései daczára rokonérzésünket vívja ki számára; nem a gyűlölet adja nyelvére szavait, hanem az a meggyőződése, hogy a zsidók a gazdasági egyenlőtlenységnek főokozói. Már pedig az egyenlőtleniséget tartja minden baj okozójának. A modern társadalom szerinte csak az egyenlőségben találja létjogát. Az egyenlőség a szocziális végcél. Szocziálizmus (ő hasz-



nálja legelőször e szót) a társadalmi egyenlőségre való törekvés. A zsidókban, a kiknek demokratikus szervezetét ő maga ismeri legjobban, látja az egyenlőtlenség megtestesítését. Nem tagadja a zsidóság nagy érdemeit, hisz ha tagadná, azonnal lesülyedne a közönséges Delitzsch-féle antisemiták táborába.

Maga is bevallja, és itt Voltaire hatása léptenyomon előtűnik, hogy a zsidók kényszerítve voltak a nagy hasznot adó keresetekre vetni magokat, de az ellen a vád ellen, hogy a zsidók történeti érdemeinek silányítása teszi támadásainak alapját, előre is mentegeti magát, a mennyiben kijelenti, hogy ő az akadémia szótárának zsidajáról fog beszélni. Zsidó = uzsorás. Mert, úgy mondja, nagy nép ez a zsidó és ha csak egy pálma volna, a melyet az emberiség legnagyobb népének kellene odaítélni, nagyon haboznék, hogy vajjon nem a zsidóknak adja-e oda. Nem ez a nép hirdette-e először az emberiség és az istenség egységét, nem ez adott-e életet a prófétáknak és minden próféták legnagyobbikának Jézusnak; nem ez a nép adta-e az emberiségnek a nagy Spinozát, de viszont nem ez a nép volt-e az, a mely legelőször tagadta meg az egység eszméjét, üldözte prófétáit, halálát okozta Jézusnak, és Spinozának nem kellett-e elmenekülnie a zsinagóga dühe, a zsidók mérge elől? És miért tagadta meg a zsidó nép azokat az eszméket, a melyeket először hirdetett? Azért, mert az aranyat kereste. Az egész zsidó nép történetét, jellemét összegezve látja az aranyborjában. Mig Mózes a Sinai hegyen a legnagyobb isteni igazságot keresi, addig a nép lebo-

rul az *arany* előtt, úgy hogy Mózes összezúzza a törvény tábláit. És azóta a zsidó nép életében folyton küzd egymással az egyetlen egy Isten és az arany imádása.

Ennyit mond a zsidóról, mint népről, azután beszél a zsidó szellemről és ez művének érdekesebb része. Ez a zsidó szellem, a melynek főtörekvése a keresés, ma megfertőzteti az egész társadalmat. Ma a társadalom egységének tudatában, úgymond, nem fordulhatunk egy nép ellen, mert hisz mindnyájan felelősek vagyunk mindnyájunk hibáiért. De mindnyájan ismerjük annak a bankárnak a történetét, a ki a waterlooi csata napján összevette az összes angol értékeket, hogy aztán a csata eredményének köztudomásra hozása után 20 millió haszonnal tovább adja. És ez a bankár, a ki nem más, mint Rothschild Nátán, korunk megtestesítője. A római császárok szobraira tekintve magunk előtt látjuk Róma hatalmát, ha e rút zsidó szobrára tekintünk, magunk előtt látjuk a pénz hatalmát. Ilyennek képzelem én Dante alvilágában Plutot, «il gran nemico» és ez az ember korunk gran nemicoja.

Korunk egy nagy férfja (Lamennais) az őt elítélő törvényszéknek azt kiáltotta oda: «Je vous ferai voir ce que c'est qu'un prêtre». Megtartotta szavát és kiadta a «Parole d'un Croyant»-t. Engedjenek meg egy összehasonlítást, a középkor üldözött iparosa, a legüldözöttebbje és legszorgalmasabbja a zsidó volt. Ez a zsidó kiáltotta oda üldözőinek, a középkor nemeseinek: «Megmutatom nektek, hogy mit tud egy zsidó! Feltalállok olyan fegyvert, a mely átfurja pán-

céltokat, félelmetesb fegyvert, mint lándzsáitok, mint tüzelő fegyvereitek, veszedelmesebbet, mint az ágyú, a mely a királyság szolgálatában már kezdi megrendíteni tornyaitokat.» És a zsidó szavának állott, megteremtette a bankot.

Már a pusztában kezdték; ott még Istennek uralmát sem akarták elismerni magok felett, egész későbbi történetük az egyéniség és önzőség bélyegét viseli magán. Egész nemzeti szervezetük a particularizmus jellegét hordja. Soha osztályokba nem tagozódtak, soha tulajdonképeni papi osztály nem kristályosodhatott ki, mert a mit ők papoknak neveztek, nem voltak mások, mint mészárosok és effélék, a kik kezök munkájával keresték kenyerüket. Természetesen külső okok sem hiányoztak, a melyek kifejlesztették e népben az anyagi javak túlbecslését. A középkor üldözései is a vagyongyűjtésre hajtották.

Nem ez a nép volt-e predestinálva arra, hogy az egyenlőtlenség megtestesítője legyen? Nem ennek a népnek kellett-e elrabolnia a munkástól szerszámát, hogy rabszolgává tegye? Csak természetes, hogy ők okozói a társadalom disharmóniájának. Ez a zsidó szellem ejti kétségbe a legnagyobb tudósokat, ez a szellem okozója a nagy néprétegek nyomorának. Ennek a szellemnek megváltoztatásában látja tehát a nagy gazdasági probléma megoldását. Nem kell kétségbeesni, mert nem a természetben rejlik a baj, mint Malthus állítja, hanem a társadalomban. Pierre Leroux idejében fedezte fel Liebig törvényeit és ezekben a törvényekben, abban az elvben, hogy semmi sem vész el, látja Malthus tudományos meghazudtolását.

Malthus tehát téved. «De a bajok, a melyeket magyarázni akar, léteznek, senki sem tagadhatja őket, hisz alattuk görnyedünk». És mi az oka e bajoknak? Nem a természet, nem, hanem a zsidó szellem.

A zsidók ellen ezért viszi fegyvereit. És éppen ez az indíték különbözteti meg a többi antisemitától. Tulajdonképen ő nem is antisemita, mert hisz nem az elvakultság, nem a zsidó nép szellemi erejének, életrevalóságának tudata és a zsidó versenytől való félelem adja kezébe a fegyvert, hanem franczia és szoczialista. Mint szoczialista keresi a gazdasági egyenlőtlenség okait és orvoslását. Malthus a természetben látja, ő Liebig tanainak segítségével ki akarja mutatni, hogy Malthus tana tarthatatlan. Más okot keres és íme megjelenik a franczia, a kit megragad a Rothschildok óriási vagyona. Heuréka! kiált fel, megtaláltam a gazdasági probléma megoldását. A gazdasági egyenlőtlenség oka ez a kis öreg zsidó, a bank, a váltó, a világ megölője. Megragadja egy gondolat, leírja, kinyomja, szétküldi, világgá hirdeti: A zsidók a korszak királyai! Le a királyokkal! Le a zsidókkal!

Azt hiszi, hogy tárgyilagosan, tudományosan, végérvényesen kivégezte a zsidókat. Szinte mondja «kár ezért a népért, sok érdeme volt, de most már Isten nyugasztalja».

De íme, mi történik, jönnek saját elvtársai, jönnek a szocziálisták, jön Marx és nem fogadják el tanításait. Proudhon nem a gazdasági egyenlőtlenség okozóját látja a bankban, a hitelben, hanem a gazdasági kérdés megoldását. Legújabbán Solvay, a kit sokan a szocziálisták közé szeretnek sorozni, a hitel kiter-



jesztésében keresi a társadalom nagyobb termékenységének kulcsát.

És ezzel közelednek a zsidókhoz és leomlik a bástya, a mely tőlük elválasztja. Ha a váltó nem a társadalmi egyenlőtlenség okozója, mit ütjük a zsidót? Hisz a próféták ugyanazokat az elveket vallották, mint a mai szociálisták. Ha pedig kilépünk a tulajdonképeni szociálisták közül, épen ennek a zsidó szellemnek a megtűrésében látják a legkiválóbb nemzetgazdászok a zsidó vallás fölényét. Hogy csak a legnagyobbat említsem, de Laveleye a vallásos eszméknek a munkára való befolyásáról szólva, a zsidókat veszi például és azt mondja: «A zsidók képessége a meggazdagodásra a gazdasági történet legkülönösebb jelenségéhez tartozik. Hajdan Palesztinának terméketlen hegyeit tejjel-mézzel folyó országgá varázsolják, a hol jólétben élhetett sűrű lakosság. A mióta szétszórtan élnek a világon, meghódították a tőkét. Vajjon ebbeli felsőségük a fajban találja-e okát?» Nem, mert az arabok is semiták, épp úgy, mint a zsidók és minden gazdasági haladás ellen fellázadnak. Inkább erkölcsi és vallási gondolkodásmódjuk eredménye, a mely szinte egy második természetet teremt gondolatvilágukban. — Ez a javak készítése és gyűjtése. Mindenütt megvetették az ókorban a munkát, a rabszolgák osztályrésze volt. Izrael prófétái ellenben dicsőítik a munkát, mint minden javaknak kútforrását és ostromozzák a tunyaságot, mint a bűnök és szenvedések szülőanyját. A kézimunka erkölcsileg felemelőnek tekintetett, még az írástudóknak is foglalkozniok kellett vele! A bölcsek és tanít-

ványaik az eke szarvát fogták. Jelszavuk volt: «Dolgozzál és tanulj.» És ezután idézi a példabeszédeket. Sőt még a talmudból is merít példákat. (De Laveleye: *Élément d'Économie politique.*) Hasonló módon nyilatkozik Sombart, a ki még közelebb áll a szocialistákhoz, azt mondván, hogy a hol megbecsülik a munkát, ott megbecsülik a zsidót, a hol megvetik a munkát és az anyagi javakat, ott gyűlölik a zsidót.

★

Mi maradt meg Pierre Leroux eszméiből? Semmi. Csak lelkesedésének és határt nem ismerő vállalkozó kedvének emléke élte túl. A mit pedig a zsidók ellen mondott, azt éppen javukra írták a következő nemzedék legnagyobb gazdászai. És megmaradt az ő személyes gyűlölet nélküli antisemitizmusának emléke, a melyet ő tárgyilagosnak, igaznak, tudományosnak gondolt.

A zsidóknak mindig a gyűlölet hangjára kell várniok, míg megismerik és megbecsülik nagy tulajdonságaikat. A szocialista Pierre Leroux nyíltan megvallotta: «azért gyűlölöm a zsidót, mert nagy vagyont halmoz össze és elveszi a munkás elől kenyerét»; az arisztokratikus Nietzsche azt kiáltja: «Átok a zsidóra, mert behozta a rabszolgaszellemet Európába.» Ime két ellenfél, a ki megmutatja, hogy mire kell nekünk zsidóknak büszkének lenni. A munka megbecsülése és az emberiség szeretete! Ha a zsidó vallás tanai elvesznének, vagy ha a tudomány elvitathatná az évezredek hitnek igaz voltát, megmaradna e két eszme, a mely elég, hogy a zsidóság munkáját az emberi fejlődés történetében első helyre emelje.

Brüsszel.

*Neumann Ernő.*

## A MEGILLA KÖRÜL.

Eszter könyve az egyetlen a 24 szent irat között, melynek hazája nem a Szentföld. Névtelen írója több mint kétezer év előtt az akkori perzsa világbirodalomban élt, és a szellem, a mely áthatotta, feltűnően elüt a próféták szellemétől: iratában egyetlenegyszer sem említi az Isten nevét. Ezt szándékosan kerüli, mert ott sem említi, hol ez majdnem elkerülhetetlen. Az író nem mondja, hogy az Isten a zsidókat majd megsegíti, hanem így szól: «Szabadulás és menekülés támad majd a zsidók számára más helyről» (4, 14). Csupán az éjjel-nappal három napig tartó böjt, melyben Eszter királyné udvarával együtt részt vesz, emlékeztet jámbor zsidókra. Imáról azonban ez alkalommal sincsen szó, tehát oly korban vagyunk, midőn a Szentföldön kívül élő zsidóknál az ima még nem állott az Istentisztelet első helyén. De legyen ennek bármi az oka, tény az, hogy az Eszter könyv írója felső hatalom rendkívüli beavatkozását nem várja és elbeszélésében ilyesmi kifejezetten nem található. Az összes események, melyek Eszter és Mordekaj hatalomra kerülésével vagyis a zsidók győzelmével végződnek, természetesen következnek egymásután és egymásból. A végveszélytől menekült zsidóság nem zeng hálaadó zsoltosmát, mint hasonló eset alkalmával a makkabeusok vagy a Judit által megmentett palesztinai zsidó nép, hanem a perzsák mintájára örömnapot ül a nagy esemény emlékére, a purimot,

a mely a zsidó közmondás szerint olyan ünnep, a milyen betegség a hideglelés.

Mindez kapcsolatban más, felolvasásom keretében mellőzött, tényekkel kétségtelenné teszik azt, hogy a megilla írója nem élt a Szentföldön, hanem a perzsa birodalomban és hogy nagy realista volt. Ez a két egyszerű, de megdönthetetlen tény gondolkodóba ejthetné a napjainkban felette hangos kritikát. A merő tagadás nincs helyén oly történetíróval szemben, ki az események színhelyén élt és az ókori általános szokás ellenére iratába csodás elemeket nem vett fel. Ha nem is tudjuk, hogy Ahasverus a történelemből ismert melyik perzsa nagy király, ha nem is ásták még ki a Mordekaj ékiratos sírkövét és a Hámán ötvenrőfös akasztófáját: azért az elbeszélés magva igaz marad. Sőt sokszorosan igaz, hisz sokszor törtek a zsidók életére, alkalmi imánk szerint minden nemzedékben és megmenekültünk. De nem feszegetem tovább ezt a fájdalom mindenkor aktuális pontot, nem lévén tisebov, és ugyanezért áttérek könyvünk derűsebb részleteire. Három főpontra fogok szorítkozni, melyek kapcsán ki fog tűnni nemcsak az, hogy névtelen írónk színről-szinre ismerte a perzsa világbirodalom berendezését és urainak szokásait, hanem az is, hogy kiváló művész volt az elbeszélő irodalom terén.

\*

Mint mestere a tollnak, a perzsa világbirodalom ismertetését világraszóló mulatság leírásával kezdi. Ahasveros nagykirály trónralépte harmadik évében hatalmas lakomát rendez, melyre meghívja összes



fejedelmeit, hadvezéreit, főnemeseit, nagyjait. Százhuszonhét tartomány katonai és polgári hatóságai sereglenek össze Susa fő- és székvárosba, hogy kitegyenek magukért a viláгурalkodó udvari multságán. Száznolczvan napig tartott. Száznolczvan napos eszem-iszom! Milyen volt e világtörténeti dáridó színhelye, külső képe? Hogy és mint zajlott le? Olvassuk tovább a megillát, a mely így szól:

«Midőn ezek a napok letelének, a király Susa székváros egész népének, aprajának-nagyjának hétnapos lakomát ad vala királyi palotája udvarában-kertjében. Fehér, zöld, kék szövetek, len és biborzsínorokkal ezüst hengerekre és márványoszlopokra erősítve; arany és ezüst kerevetek alabstrom, márvány, gyöngyház, színes mozaikpadlón nyugszanak. Arany kupák, sokféle serlegek, temérdek királyi bor, a hogy csak e királytól telt. Az ivás rendelet szerint folyik, semmi kényszer, a király parancsa, hogy emberei minden egyes kívánságát teljesítsék».

Tündéri kép! Színes sátrak, csillogó kerevetek, csengő serlegek, királyi bor, hangos nép, mely kényszer nélkül iszik: a világ urai mulatnak. Hol van az a világi író, ki néhány szóval ennyit mond? Hol van az a művész, ki pár odavetett vonással ily beszédes képet fest? Ilyen nagystilű multságot csak keleti nagykirály rendezhetett, ki Indiától Ethiopiáig uralkodott és százhuszonhét tartományt — rabolt ki. Méltó hitvestársa, Vasti királyné, ugyancsak hétnapos párhuzamosan folyó lakomát rendezett az asszonyok számára, melynek színhelye a királyi palota termei. «A hetedik napon, midőn a király szive felvidult a bortól, így

szól a megilla, megparancsolta hét személyét kiszolgáló tisztjének, hogy hozzák el a királynét koronájával a fején, hogy megmutassa nagyjainak szépségét.» Álljunk meg egy kicsit! A nagyúrnak csak a hetedik napon jött meg a jókedve. Mekkora virtus. Országos korhelyek! ti már a hetedik órában kiabáljátok: sohasem halunk meg, Gyurkovics fiuk! ti már a harmadik napon az asztal alatt heverték. Magyarom! szeretlek, tisztellek, becsüllek, de a pálma az egyszer a perzsáé.

De halljuk tovább a megillát: «Vasti királyné vonakodék megjelenni a király üzenetére, melyet az eunuchok hozának, és a király nagyon megharaguvék és forr vala benne a méreg.» Iziben nagy tanácsot ült ivásra nem erőltetett nagyjaival: engedetlen hitvesét megfosztotta királyi rangjától, hogy «minden rendű és rangú asszony tiszteletet adjon férjének», és végül minden országba a maga irásával és minden néphez a maga nyelvén a következő ukázt küldte: «Minden ember legyen úr a saját házában és beszéljen népe nyelvén.» Rövid, velős, mindig aktuális, igazi királyi rendelet: az asszonyok tiszteljék férjeiket. A kritikus talmud nincs elragadtatva. Micsoda bolond rendelet. Hát nem úr mindenki a saját házában? a takács is pasa otthon (Meg. 12 b.).

De hát miért is «vonakodék a királyné megjelenni?» Könyvünk szerzője, mint igazi írói talentum, ezt az olvasó képzeletére bizza, hadd fesse ki magának. A talmud persze tudja: Gábiel angyal elcsufította a szép asszonyt. A feleletet, melyet a durczás királyné adott, szintén tudja. Azt üzenté urának és parancsolójának: Te! atyám lovásza! az én atyám ezer ellen

ivott, te pedig már a hetedik napon eláztál. A nagy hős Bélsaczar volt, a Dániel 5. fejezetében leírt világhírű lakoma rendezője, melyen a jeruzsálemi templomból elrabolt szent edényekből ittak, de csak addig, a míg a láthatatlan kéz a falra írta az azóta röpke szóvá vált «Mene, mene, tekel, ufarszin» elrémitő szavakat. A királyné üzenetére felséges ura bőszen haragra lobbant (Meg. 12 b.). Atyja nagyobb korhely volt! Hallatlan sértés, ez vért kíván. A vakmerő asszonynak trónjába került.

Eszter, ki az elüzött királyné trónját elfoglalta, nagyobb lélekismerő volt, mint elbizakodott elődje. Hámán kieszközölte a zsidók kiirtását célzó ukázokat. Eszter ezeknek visszavonására törekedvén, arra kéri a királyt, hogy kegyeskedjék Hámán főminiszterével együtt eljönni arra a lakomára, melyet saját maga készített számára. A király jókedvében azt kérdi: «mi a kívánságod Eszter királyné? Ha a félbirodalomba kerül is, teljesíttetni fog». Eszter azt kéri, hogy felséges ura és kedvelt vezére legyenek holnap is vendégei. Egy lakoma a perzsa királynál még nem teremti meg a kellő borközi állapotot. A jelenet ismétlődik, a király ismét kérdést intéz a királynéhoz: «Mi a kívánságod? ha a félbirodalomba kerül is, teljesíttetni fog.» A király tudta, hogy nagy kérelmet csak akkor terjesztenek elébe, ha «szive felvidul a bortól.» Nehennás, Artaxerxes perzsa nagykirály pohárnoka, szintén akkor állott elő kérésével, hogy az elpusztult Jeruzsálemet és szentélyét felépíthesse, midőn urának és feleségének bort töltögetett. A föld alá került ókori világ kiásásából, mely nap-

jainkban serényen folyik, tudjuk, hogy ezek a leírások korhűek. Ékiratos téglákon rajzok láthatók, melyek azt a jelenetet ábrázolják, midőn a nagykirály lugasban borozik és előtte ül a királyné.

Hétszáz évvel Eszter története után az ujerzsák uralma alatt élő babyloni talmudisták azt mondják, hogy a perzsák a lakoma finomságait a legjobban értik (Berákh. 46 b. Bekh. 8 b). József iskolafő a következő jellemzést adja: A perzsák esznek, isznak, mint a medvék; testesek mint a medvék; szőrösek mint a medvék; nyugtalanok mint a medvék (Kidd. 72 a). Abban a velős jellemzésben, melyet a talmud a népekről ad, azt mondja: «Tíz mérő erő szállt le a világra, kilencz mérőt vettek belőle a perzsák és egy mérőt az egész többi világ». Nagy evők is voltak, és a talmud egyik tekintélye azt hiszi, hogy Ahasveros lakomáján még többet ettek, mint ittak (Meg. 12 a). Szerencséjére nem volt ott, különben az erőltetés ellen kibocsátott rendelet csakhamar szegyenbe került volna. Ő sem volt különb legény, mint az a másik talmudista, kinek a husvétii négy pohár bortól pünkösdig volt nehéz a feje (Sekálím 5 b).

A perzsák az egyik, a zsidók a másik végletet képviselték. A zsidók nem voltak mindig bornemisszák, az őskorban takaros lumpok akadtak közöttük. Ézsaiás próféta (5. 11. 22.) korholja a «hősöket a borivásban és a vitézeket a betöltésben». De a mióta hazájukból kiűzetek, a zsidók egyre józanabbak és józanabbak lettek. Időszámításunk első századában Josephus, hirneves zsidó történetíró, a görög-római világ számára írt művében azt konstatálja, hogy a világ összes



népei bámulják a zsidók mértékletességét és józanságát. A talmudbölcsek, kiknek figyelme az élet minden nyilvánulásaira kiterjedt, a bortól való teljes tartózkodást, az úgynevezett názirságot, nem helyeselték, sőt a názirt a bűnös névvel illették. A vallásos életben a bornak szent rendeltetést juttatnak: borral üdvözlik a szombat és ünnep beköszöntését és távozását (kiddus és habdala). A szabadság ünnepén, széder este, négy pohár bort kell inni, még pedig minden egyes pohárnak a nagyobbik felét. De azért péntek este bátran lehet az utczán járni, sőt széder este is. A délorosz zsidó földmives falvakban nem kapható egy porció pálinka sem, nincs se korcsma, se szövetkezet.

A legmeglepőbb idevágó talmudi törvény azonban a könyvünkkel kapcsolatos purimról szól. Szó szerint így hangzik: «Az ember köteles purimkor annyit inni, hogy ne tudja mi a különbség az átkozott legyen Hámán és áldott legyen Mordekaj között» (Meg. 7b). Van-e még nép, melynek meg kell parancsolni, hogy igyék? Hoztak már törvényt arról, hogy mennyit szabad inni, de arról, hogy mennyit muszáj inni, még nem hoztak törvényt. Ez csakis a Sulchan Árukban, a zsidó corpus iurisban található, de a *korcsmai hitelről* szóló törvénytörvényszakasza nincs benne. Hasztalan keressük a kétezeréves rabbinikus irodalomban, sehol semmi nyoma, pedig ez az irodalom szabályokba foglalta az élet minden nyilvánulását és oly terjedelmes, hogy ebbe a tágas terembe be sem férne.

Mindezek alapján bátran állíthatjuk, hogy külső befolyás nélkül, tehát valódi esemény és perzsa kör-

nyezet nélkül, az ókori zsidó nép lelkéből nem fakadt volna ki a purim. Mózes törvénye csak általános utasítást ad: örülj ünnepeden, az Eszter könyve azonban négyszer rendeli el, hogy Adar hónap 14-ike az evés-ivás és vigadozás napja legyen. A «miste» ivást jelentő héber szóval fejezi ki, ugyanazzal, melyet a perzsa király lakomájáról is használ. Ez a «miste» könyvünk jellemző szava: írója 20-szor használja, épp annyiszor, a mennyiszer a biblia összes többi könyveiben találjuk. De csak a purim neve és érintett tartalma idegen, az azt megelőző böjt már tisztán zsidó eredetű. Mielőtt a zsidó jóllakik, böjtölnie kell. A szabadságért is kétezer év óta böjtöl és még mindig nem böjtölte ki.

E nem alkalmoszerű elmefuttatásból térjünk most át a minden időben alkalmoszerű Hámánra. A nagykirály Esztert ültette az engedetlen királyné trónjába; elbeszélőnk külön hangsúlyozza, hogy Eszter nem mondta meg, mily házból és mely népből származik. Ismét nagy dinom-dánom a végtelen birodalomban. Két főeunuch Ahasveros életére tör, Mordekaj felfedezi, megmenti a királyt. Feljegyzik a nagy esetet a királyi évkönyvekbe, nagy megtisztelés, egyéb semmi. Hámán, a perzsává vedlett amalekita, nagyvezér lesz. A felkelő nap előtt az udvar népe, apraja-nagyja, térdre esik, csak Mordekaj nem mozdul. Az udvaroncok nap-nap után figyelmeztetik, de nem hallgat rájuk, azt mondja: «zsidó vagyok», ember előtt nem térdelhet. Besúgják a mindenható kancellárnak, saját szemeivel is látja, tele lesz méreggel. «De csekélynek tünt fel szemeiben — így szól Esz-

ter könyve — hogy kezét csupán Mordekaj után nyujtsa ki, mivelhogy tudtára adták neki Mordekaj népét». Háman tehát ki akarja irtani az összes zsidókat, kik Ahasvéros birodalmában éltek, mint «Mordekaj népét». Sorsvetés utján kitudta, hogy céljaira az év utolsó hónapja kedvező, odaáll a király elé és így szól: «Van egy nép elszórva és elszéledve birodalmad minden tartományában; szokásaik elütnek minden más nép szokásaitól; a király törvényeit nem tartják; nem érdemes, hogy a király meghagyja őket». Nagy összeget ígér értük, ennek fejében a zsarnok átadja királyi pecsétjét. Nagy diadal. Szabad keze van és gyorsfutárokkal küldi szét a pecsétes leveleket, hogy a zsidókat Adar hó 13-án irtsák ki gyökerestül-magvastul. Szicíliai vecsernye, Bertalan-éj.

Közismert képek: a zsidógyűlölet lélektana dióhéjban. Bántották a zsidók Hámant? Nem bántották. Volt Hámannak a zsidók ellen kifogása? Nem volt. Mindössze egy ember sértette meg hiuságát, azt se tudta: kicsoda. De megmondták neki, hogy ismeretlenje zsidó. Az már más. Most már a gonosztevő nem Mordekhaj, nem ember, nem is egy zsidó, hanem a zsidó. Nem térdelt le a mindenható miniszter előtt. Hallatlan gonoszság! Bűnös egész fajtája, vesszen el egyetlen egy napon a százhuszonhét tartomány minden zsidaja, örege, fiatalja, gyereke, asszonya. Az orakulum papjai kitudták sorsvetés utján a kedvező napot és ráadták áldásukat. Az ókorban vagyunk, a messzi Perziában.

Sértett hiuság volt a rettentő bosszú rugója. De a nagyravasz államférfiú a rajta esett sérelemről hall-

gatott, semmi harag, csupa objektivitás. Zsidóról sem szólt, csak a népek közé elszórt népről, melynek sajátos szokásai vannak, az országos törvényeket nem tisztelik. Mordekhaj neve a Marduk és Eszter neve az Istar honi bálványnevekből ered, de azért sajátos szokásaik vannak! A bőszt nagyúr, mielőtt megmondták neki, a letérdepelni nem hajlandó perzsában meg sem ismerte a zsidót, de azért e «nép» elüt a többi népektől. De menjünk tovább. «A királyi törvényeket nem tartják be». Rablók, gyilkosok, uzsorások? Nem. Konkrét vád nincs, csak általános. Még azt sem mondja, hogy nem jó hazafiak. Nem tisztelik a törvényeket, kazárok. Mint látjuk, Hámán nagyon civilizált ember volt. «Nem érdemes, hogy a király meghagyja őket.» Nem érdemes, tehát ki kell pusztítani. Hogy életben maradhasson, arra e népnek külön érdem kell. Munkátlanok, kártyások, korhelyek? Nem. Ezt Hámán nem állítja, csak «nem érdemes, hogy a király meghagyja őket». Nem kár értük, a kincstár nem veszít, sőt nyer: Hámán 10,000 talentum ezüstöt mér le az adószedők kezébe. Hogy ez a teméntelen kincs honnan fog előkerülni? arról nem esett szó. Megértették egymást. Hogy a legyilkoltakat nem lehet évről évre újra meg újra kirabolni, arra a két jeles nemzetgazda nem gondolt. Egyszóval a középkori politikusok méltó elődei voltak. A német-római szent birodalom apró fejedelmei és a spanyolok hatalmas királya szintén azt hitték, hogy a száműzött zsidók arányaival megtöltött pénzládából itéletnapig költekezhetnek. Hogy a jogtalan tulajdon átok és hogy az ember a legdrágább kincse az



államnak, azt a Háman fajtájú államművészek nem látják.

\*

A zsidó, a legegyszerűbb is, ezt a belátást örökbe kapja, mert vallásának alaptétele a szeretet: szeresd az Istent, szeresd az embert. Ebből a szempontból Eszter könyve ellen már régi idők óta kifogást emeltek: Luther pl. nagyon zsidósnaak találta. A biblia többi könyve nem zsidós. De a kritikusok szem elöl tévesztették a helyzetet, melyben könyvünk íródott. Háman vérfürdőjétől a zsidók megmenekültek, de hány Háman előzte meg és követte, kikkel szemben a zsidók a rövidebbet huzzták? Hogy a szétszórtságban hány zsidó esett a gyűlölet áldozatául, sehol sincs feljegyezve. Ezen üldözések folytán a zsidók erősebb összetartásra szorultak, mint más népek és bizonyos mértékben külön világot éltek. A megilla szerzője szerint Susa városa akkor, mikor a zsidók ellen irányuló rendeleteket kihirdették, fel volt háborodva, akkor pedig, mikor visszavonták, ujjongott és örvendett.

Nem kétséges, hogy sok pogány az első doboláskor örült és a második dobolásnál volt felháborodva, de hát ezeknek nem szól a megilla. Szerzője előtt pusztán a zsidó világ lebeg. Ez a világ pedig rosszul áll: a zsidó mindig elöl szalad. Ő mindig a megtámadott, ő mindig a kisebbség. Ha egyszer ő is összezsűdülhetne, elbánhatna ellenségeivel! Így gondolkozott a mi könyvecskénk írója. Meg kell torolni a sérelmet, de csakis királyi rendelet alapján, mert a törvény törvény. Hámant és fiait is csak felsőbb parancsra akasztják fel. Hadd szolgáljanak intő például. Hagy-

ják a zsidókat békében, különben úgy járnak, mint ezek. A megbüntetendők természetesen hagyják magukat ellenállás nélkül lekaszabolni. Így képzelte a megilla szerzője a sérelmek megtorlását.

A zsidó hatalmas nép volt, a talmud szerint a legerősebb. Abban a korban, melyben a könyvünk által ecsetelt esemény lefolyt, Egyiptomban az újabb időben kiásott papyrusok tanúsága szerint a perzsa várórség számos helyen zsidó zsoldosokból állott. Erős és hű harczosok voltak, de embertársaikat sohasem rohanták meg. Juda heverő oroszlán, mondja a biblia. A vérontástól mindenha iszonyodott. A zsidóság 3000 éves története sok fényes győzelmet jegyez fel, de Sedan-napot a zsidóság sohasem ünnepelt. A makkabeus hősök nem a zsidó nép kiirtását dekretáló szir nagyhatalom leverését, hanem a megfertőzött szentély újból való felavatását teszik ünneppé. A tréfás purim, a világverő perzsa szolganemzet egyedüli közismert emléke, sem egyéb, mint a veszélyből való menekülés emléknapja, a széttört rabiga szimboluma. Ez a zsidó öröme és ez az öröm tiszta, mert nem tapad hozzá más ember bújája. Hogy is mondja a talmud: «Az ember legyen inkább elnyomott, mint elnyomó.» Ez a német Nietzsche szerint nem úri erkölcs, de az igazi úr az, ki szabadságot nem csak követel, hanem ad is.

Budapest.

*Dr. Blau Lajos.*

## LÓT LEÁNYA.

A mikor fölkelt a lány kerevetről,  
 Bokáig karikázott dús haja . . .  
 Ajkáról nyugös sóhajtás lebbent föl,  
 Szeme lobog, vihar lesz éjszaka —  
 Sápadt kezével intett a sarokba,  
 Rabnője ül ott, összekuporogva,  
 Némán remegve egész este már,  
 Úrnőjének parancesszavára vár.

— «Recha, mit ülsz ott, rajta, kelj fel!  
 Nem látod, éget puha párnám.  
 Gonosz rontás bűbája szállt rám,  
 Nem birok lázas, vad szivemmel.  
 Úgy érzem, még meggyilkol engem,  
 Folyton viaskodom vele.  
 Vesztes leszek e küzdelemben,  
 Tudom, elpusztulok bele.  
 Recha, ő megcsalt, nem szeret . . . —

S a rabnő súgja hízelve:  
 — «Ki egyszer nézett csak szemedbe,  
 Mindenki, szép úrnóm, imád,  
 Kell, hogy csodálja Lót legszebb leányát,  
 Tengerszemű, tűzajkú Jemimát. —»

De bús harag felhője száll át  
 Jemima arczán hirtelen:  
 — «Recha, ne űzz gúnyt énvelem.  
 Mit bánom az egész világot,  
 Mindenkinék imádatát,  
 Ha szerelem nem hatja át

Káleb szivét, a melyre szivem vágyott,  
 Mióta álmából fölébredt,  
 A melyre most is egyre vágyik,  
 Kiért sovárgok mindhalálig,  
 Ki nélkül förtelem az élet,  
 S az ég, mint sírbolt fekete . . .  
 Recha, nem kértem már, hogy szeret-e?  
 Szeretett, a hogy én szerettem.  
 Boldogok voltunk mind a ketten,  
 A míg csak nékem, velem élt,  
 S nem ismeré a lázas szenvedélyt,  
 Mely most kergeti éjjelente  
 A városszéli játékházba,  
 Gonosz barátok és parázna  
 Lányok között koczkára vetve  
 Pénzét, üdvösségét, szerelmét . . .  
 Jaj nékem, mért is szeretem még?  
 Hiába kértem, esztelen leány!  
 A szive gonosz társak közt leromlott,  
 Szerelme szennyes hazugság csupán,  
 Recha, az én világom összeomlott.

Ó bár ne tudnám, még ne tudnám,  
 Hogy esküvése csupa álság!  
 Mért is hallgattam szive dobogását,  
 Mikor vágyakozón borult rám,  
 És én azt hittem, tiszta, édes,  
 Örökkön tartó üdvösség ez . . .

S a rabnő sóhajtozva súgja:  
 — Anyád támadt föl benned újra,  
 Anyád lázkorbácsolta vére;  
 Gyászos örökség, szánlak érte! —



De Jemima nem hallja. Elragadta  
 Epesztő, fojtó indulatja ;  
 Miként ha rútol habzó szájjal  
 Vad paripa röpítené  
 Szédítő hegyi úton által  
 Halált hozó örvény felé.  
 Keserves vágya kínnal tör ki  
 Meggyötrött szíve mélyibül  
 És sírva, fuldokolva hörgi :  
 — «Láttam, láttam a multkor,  
 A hogy követtem messzirül . . .  
 A vérem zúgva háborog,  
 Most is, hogy' fojtogat az undor !  
 Mint üldözött vad a bozótban,  
 Csöndben a zúgsikátorok  
 Szennyes homályában lopóztam  
 Utána, Kálebnek nyomába,  
 S Dátán házának kapujába'  
 — Nem látták, rájuk hogy leselgek  
 Egy ormótlan oszlop mögül —  
 Egy rabszolgáló várt reája,  
 Feketehajú, satnya gyermek,  
 S Káleb, rávitte gonosz lelke,  
 Édes szóval, becézve halkkal,  
 Szerelmet esküvő ajakkal  
 Azt a rab senkit átölelte.

Káprázó két szememre menten  
 A kintől ráborult a hályog.  
 Azt hittem, hogy halálra válok,  
 Hogy el kell pusztulnom legottan.  
 Hogy mégis csak haza jutottam,  
 Hogyan történt, már nem tudom.

Künn egyszer a kerti uton  
 Láttam egy összetiprott férget,  
 Azt hittem, hogy tovább nem élhet,  
 És mégis élt. —

Vad zokogásba

Fullad szava egy pillanatra,  
 De aztán újból medrit ássa,  
 Ajkára törve, indulatja :  
 — «Ó én gyáva, én becstelen,  
 Hiába rejtem, szégyelem ;  
 Nekem nem virrad már a reggel,  
 Mely elúzi az árnyakat,  
 És soha már nem ébredek fel  
 A mámorból, mely rám szakadt.  
 A csókján kárhozatba estem,  
 Bár álságával megalázott,  
 Csapongó vágygyal meggyalázott,  
 Övé a lelkem és a testem.  
 Ha százszor megcsal és elárul,  
 Piroslón izzó ajakárul,  
 Mely szűzi békémből ragadt ki,  
 Sohsem tudok már elszakadni . . .  
 Szeretem csupa kín középelt,  
 Nem kértem már, hogy szeret-e,  
 Halál lesz nélküle az élet,  
 Üdvösség a halál vele.  
 Ó bár lehetne rajta csüggnöm  
 A sírban is haló porában . . .

. . . De íme a nagy bársonyfüggöny  
 Kettényilik és haloványan  
 Az agg Lót lányához beront.  
 Szeméből kisikolt a gond,

Ajkán a sápadt félelem tanyáz,  
 Szavában didereg a láz :  
 — Jemimám, hogyha féled a halált,  
 Egy perczet se mulassz el, útra készülj,  
 Sodomának csúf pusztulás jut részül,  
 Mert tíz igazat sem talált  
 Falai közt az Úr kegyelme.  
 A város végzete betelve,  
 Ítélete megírva régen.  
 Mire az éjjelt elfűzi a hajnal,  
 Az Úr haragja piroslik az égen,  
 S a földön jár a gyilkos halálangyal,  
 A kinek minden lépte borzadály,  
 A kinek hangja zúgó fergeteg,  
 A kinek éles kardja nem kimél  
 Sem aggastyánt, se gyermeket,  
 Ki meg nem áll pihenve senkinél,  
 A míg az Úr rá nem rivall: «Megállj!»  
 Ki vétkezett, de magát megalázza,  
 Ahhoz az Úr mindig kegyelmes,  
 De ez a megrögzött parázna  
 Sodoma már hajnalra nem lesz.  
 Az ég tűzcsóvát vet reája,  
 A föld is megnyilik alatta,  
 A reggel helyén nem találja,  
 Az enyészet már elragadta.  
 De a nagy Isten nem akarja,  
 Hogy jámbort is lesujtson karja,  
 Melylyel lecsap a förtelemnek  
 Kéjekbe fulladt városára.  
 A kénköves csőnek árja  
 Lótót már itten nem találja,  
 Az ég bennünket menekülni enged.  
 Isten követje még hajnal előtt,

Nehogy a pusztulás minket is érne,  
 Kivisz a menekülés ösvenyére,  
 Siess, az útra készülj mielőbb!  
 Már öltözik anyád és két nővéred,  
 Te is szedd össze ruhád' s ékköved';  
 Megyek most. Reggel visszatérek érted,  
 Sodomát elveszti a zord ítélet,  
 Minket elvisz a mennyei követ.  
 Siess lányom, velünk lesz Isten.

És Lót már a szobába' nincsen.

De Jemina nem rakja össze  
 Ékköveit, fényes ruháit.  
 A szerelem rabúl kötözte  
 És menekülni már nem áhit.  
 A köpenyét veti magára,  
 Szomorúan pillant Rechára,  
 Szeliden sóhajtozva mondja:  
 — Isten veled, hadd búcsuzom,  
 Az Úrnak lesz a jámborokra gondja.  
 Atyám', anyám' és két hugom  
 A pusztulásból majd kimentí,  
 Én itt veszek, de ne sirasson senki.

Most elmegyek — forró az éjszaka! —  
 Kálebet a nagy játékház előtt,  
 Honnan hajnal felé tér majd haza,  
 Megvárom: kell még látnom egyszer őt,  
 Ha Kálebet még egyszer megöleltem,  
 A kénköves halál nem rémit engem. —

Recha kérlelve leborúl elébe:  
 — Maradj, úrnóm, ne hagyjad egyedül



Szülőd', hugaid', vélük menekülj,  
Mellettük vár az élet és a béke.

De Jemima szól:

— Nem akarja Isten,  
Hogy *egy* gonosz is meneküljön innen,  
Kit fenhéjazó dacz hevít,  
Ki meg nem bánta bűneit.  
Megyek, hová kell, hív az éjszaka.  
Soká nem tart. Rám virrad majd a hajnal,  
Mikor az Úr itél tüzes haraggal...

Elment. A rabnő zokog egymaga.

Budapest.

Szilágyi Géza.

## MÁRTON BÁCSI HAZATÉR.

### I.

A «Doris» hajóval indultam hazafelé Korfuból. Szép, nagy hajó, mely Egyiptomból jött és Triesztbe tartott.

Indulás után fölkerestem a kapitányt és bemutatkoztam neki.

— Ön nem az egyedüli magyar a hajómon — szólt az öreg tengerész. — Utazik velünk egy másik honfitársa is, a ki ugyancsak türelmetlenül várja, hogy már otthon legyen.

Egy ismeretlen, jelentéktelen, köznapi nevet említett: *Braun Márton*.

Őszintén megvallom: éppenséggel nem érdekelt engem az én ismeretlen honfitársam, Braun Márton.

Bizonyos elfogult előítéleteim vannak már a külföldi magyar ismeretségek iránt. Sok szomorú tapasztalat szolgáltatott rá okot.

Braun Márton úrnak azonban nem igen lehettek ilyenfajta előítéletei, mert még jóformán ki sem jutottunk a nyílt tengerre, a lelkesedéstől szinte átszellemült arczczal, lihegve rohant hozzám a fedélzetre.

És a hangjában a megindulás melegsége rezgett: Ön magyar?... Ön magyar?... Én is magyar vagyok!... Braun Márton vagyok... A Nyírségből való vagyok...

És felém nyújtotta a kezét és — ha engedem — ez az ősz, öreg ember tán még meg is csókolja a kezeimet, annyira megörült magyar voltomnak.

A szemeiben annyi őszinteség, a hangjában annyi lelkesedés volt, hogy egészen meghatott.

Öreg ember volt már Braun Márton. Közel járhatott a hetvenhez. A megjelenése rokonszenves, bizalmat gerjesztő.

— A szent földről jövök, hol tíz esztendőt töltöttem. Itt akartam maradni, míg a szemeimet le nem hunyom. De nem birtam ki. Hazavágytam... Magyarországra... a Tisza partjára... az én kis falumba... az Erzsike lakodalmára...

Intettem az öreg Braun Mártonnak és ő leült szembe velem egy kis vastag tábori székre.

A hajó szinte észrevétlenül siklott a gyönyörű szép tengeren. A nap ragyogott tavaszi fénynyel. A szellő, mely állandóan ott kalandozik a tenger vize felett, pajkosan cibálgatta Braun Márton honfitársam szép hosszú fehér szakállát.

Végignéztem patriarchalis, rokonszenves alakján és megkérdeztem:

— Mit művelt a szent földön, Braun Márton?

Végigsimogatta hosszú szakállát, a fejével megsűrűn bölintgatott.

— Hogy mit műveltem a szent földön?... Hm... Kimentem meghalni és... és...

Itt akadozni kezdett. Végigmustrált engem, mintegy kikémlelve, érdemes vagyok-e arra, hogy életének nagy sorával megismertessen? Aztán folytatta imígyen:

— Egy meghasonlott élet alkonyatán zarándokoltam ki a bibliai ősök földjére, arra a földre, melyben vallásunk isteni eredete gyökerezik. Azt hittem, hogy minél előbb lehajthatom majd fejemet örök nyugalomra Jozafát völgyében és álmodhatom zavartalan, csöndes örök álmomat az emberek testvéri szeretetéről... Egyszerre aztán váratlanul elfogott egy érzés, egy vágy, egy titokzatos vonzódás az én régi hazám, a szülőföldem iránt és nem tudtam ellentállani. Követnem kellett ennek a rejtelmes erőnek a varázsát és most útban vagyok haza — haza — Magyarország felé.

A keleti fanatizmus heve lobogott a szavaiban, benne égett a szemeiben, lángolt a hangjában.

Engem is egészen magával ragadott.

— Kiérzem a szavaiból, Márton bácsi, hogy a maga életének nagy momentumai voltak. Az út még nagyon hosszú hazáig. Ha elmondja, szívesen meghallgatom.

— Nagyon köszönöm, uram, hogy meghallgat.

Bizony jól esik valakivel kibeszélnem magamat. Csak-hogy az én életemnek nincsenek nagy eseményei. Nagyon szerény kis körben futott le az én életem homokórája. Semmi érdekes nem történt velem. Legalább a mi mást is érdekelne. Szerény, egyszerű ember vagyok én, a ki —

— Hát csak mondja el Márton bácsi a mondkáját és bizza másokra, hogy hímet varrjanak rája.

Braun Márton odatámaszkodott a hajó korlátjához. Babrálni kezdett a szakálla körül. Tekintete a messze távolban révedezett. Bizonyára a lelkét kergette, mely most már e mult messze ködében bolyongott.

Hosszú szünet után azután mesélni kezdett:

## II.

— Igen — már említettem, hogy a Nyírséget vallom a szülőföldemnek. Jaj Istenem, de csak szerettem is én azt a nyírfás hazát. De csak vágyódom is utána! Messze jártam idegenben. A pálmák országában, narancsok hazájában, a hol a granát és a datolya is megterem. De azért a lelkemet fogva tartotta mindig az én magyar Alföldem.

Mindig a lelkem előtt volt, jártam légyen a Mória hegyén vagy Betlehemben, Askalonban vagy Hesbónban, Jericho romjai között vagy Hebron mellett Abrahám tölgyénél, mindig a lelkem előtt volt ifjúságomnak egyik feledhetetlen benyomása. Oly jól emlékszem rája még most is. Estalkonyat volt. Fenn állottam a nyires dombon. Alattam a Tisza kanyarodott ezüstös sarlójával. Lassan folyó vizében füzes



lombok ringatóztak. Messziről az aratók dala hallatszott a ringó arany kalászok közül. Még most is emlékszem arra a szomorú szép nótára:

Elszaladt a lovam  
Czédrusfa erdőbe...

A kis falu fehér házikói le voltak öntve az alkony biborával. Sokáig elmerengtem akkor. És a lelkem megtelt volt ennek a szelid tájnak méla szépségével. Lassan, álmatagon bandukoltam haza a szülei házhoz, lelkemben a föld lelkével, szivemben a barna rögnek imádatával, egész lényemben valami magasztos érzéssel: rajongással kis falum idylli szépsége iránt.

Szinte a keblemre szerettem volna szorítani az egész tájat: a nyires-erdőt, a lankás dombokat, a kis falut, a maga becsületes, jámbor népével, apró házaival, akáczlombos utcáival.

És ebből az én rajongásomból egy váratlan hangulat zökkentett ki. Egy imádság...nem is imádság, de forró óhajtás, a mit este a szülei háznál hallottam. Egy ünnep előestéje volt. És abban az imában, melyet elmondottunk, az a vágy jutott kifejezésre, vajha a jövő esztendőben már a szent föld lakói lehetnénk.

Emlékszem reá, mennyire megdöbbsentett ez a kívánság. Hiszen nem csak úgy tanultam, de úgy is éreztem, hogy élnünk, halnunk kell. Miért kívánkozunk, miért imádkozunk tehát egy másik ország után?

Megmondtam érzéseimet szegény, jó apámnak. Ő megsimogatta a fejemet, az arcomat. És mosoly-

gott... Istenem, mennyi fájdalom volt ebben a szomorú mosolygásban!

— Itt élhetsz, itt halhatsz fiam, de azért ezen a földön mindig idegennek fognak téged tekinteni, számodra a nagy világon bizony e kívül kell helyet keresned.

Nem értettem meg az apámat. Nem értettem meg sokáig. Nagyon sokáig. Sőt szinte szentségtörőnek, kegyeletsértőnek tartottam ezt az ő kijelentését. Hogy a Tisza ne volna az én folyóm! Hogy az a nyires ne értené meg az én lelkem érzéseit, hogy ezek az én falubeli gyerektársaim idegent, jövevényt lássanak én bennem! Nem, nem, ez lehetetlen! Hogy a magyar szó zengése, a magyar dal búbánatos zokogása idegen legyen az én szívemnek. Már hogy lehet ilyent mondani!

### III.

Az öreg Márton bácsi itt elhallgatott egy pillanattig. Látszott, hogy fáj neki, a mit elmond.

Egy ideig a tengert nézte, azokat a fehér habokat, miket a hajó kerekei fölverték.

Aztán végigsimított a homlokán és nagyot sóhajtva mondá:

— Negyven esztendővel később rajöttem, hogy az én szegény jó apámnak volt igaza. Negyven esztendővel később rettenetes kiábrándolás várt reám. Egy egész világ dőlt össze a fejem fölött. Úgyis igen sok csapás sujtott ez alatt a hosszú idő alatt. Elvesztettem a szüleimet. Azután megnősültem, egy kis leánykám is volt. Elhaltak. Előbb a nőmet te-

mettem el, azután meg életemnek egyetlen vigaszát, kis leánykámát, a kit tiz esztendőskoráig neveltem föl.

Egyedül állottam, mint nagy pusztaságban a magányosan korhadó fa. A munkának éltem csupán és fájó emlékeimnek. Ekkor történt, hogy a szomszédom, Szekeres Gábor, a ki vinczellér volt a Kállayaknál, elhalt és öt árvát hagyott szegény magatehetetlen özvegyére. Halálos ágyán fejezte ki azt a kivánságát, hogy az egyik leánykáját, a kis Erzsikét, a kinek lenszőke volt a haja, én neveljem föl. Hogy én legyek a gondviselője. Az özvegy készséggel engedte át, én meg nagyon örömet fogadtam örökbe a kis Erzsikét. Hiszen úgysem volt senkim se!

És az a kis leányka olyan kedves volt! Ártatlan szemeiben benne volt a búzavirág kéksége, arczán a hajnal pirossága. A hangja olyan szépen csengett, mint a márványasztalra dobott ezüstpénz. És olyan jó volt, olyan hűséges volt, úgy ragaszkodott hozzám. Nagyon megszerettem. Mintha a magam édes gyermeke lett volna. Az isten jóságát láttam benne. Ezzel a gyermekkel akarja pótolni az én szegény kis leánykámát...

Szekeres Gáborné, az én Erzsikém édes anyja, gyakran ellátogatott hozzám és boldog volt, ha látta, milyen jó dolga van az ő leányának s milyen szépen fejlődik a kis Erzsike.

És ime jött egy rettenetes nap, mely még az egyetlen boldogságomtól is megfosztott. Jött egy rettenetes nap, mely gyökerestől kitepte lelkemből embertársaimba vetett hitemet, melyen összedőlt felettem

a bizalom temploma és szertefoszlott a szeretetnek minden virága. Mely földönfutóvá tett és mely rettenetesen igazolta szegény jó apám szomorú mosolyát.

Az a szörnyű sötét vád terjedt el a vidékünkön, melyből az ostoba vakhit már évszázadok óta fonja népünk számára a gyűlölség ostorát.

Egyszerre csak megváltozott körülöttem minden. Azok az emberek, a kikkel együtt nevelkedtem föl, a kikkel ebben a kis faluban együtt huztam az élet igáját, a kikhez annyi öröm és közös bánat fűzött, azok az emberek, a kiket testvéreimnek tekintettem: gyűlölettel és haraggal fordultak felém. Megvetéssel bántak velem és lépten-nyomon éreztem gonosz indulatukat irányomban. Mintha kicserélték volna valamennyiöket: elfordultak tőlem.

Egyszerre csak érezni kezdtem azt is, hogy hiába születtem ezen a földön, hiába forrott vissza a lelkem ennek a tájnak a levegőjével, az erdők lombjával, a folyó csobogásával, az ég felhőivel, a madarak dalával: engem itt idegennek tartanak... Idegennek, jött-mentnek, bitorlónak...

Legjobb embereim, kenyeres pajtásaim, gyerekkori ezimboráim elfordultak tőlem és rettenetes volt hallani, hogy beszéltek rólam, meg a fajomról... Gúnyoltak, sértegettek, bántalmaztak, bizony még az életem ellen is törtek.

És hogy a szenvedések pohara egészen megteljék: egy napon beállított hozzám özvegy Szekeres Gáborné és gyűlölettől szikrázó szemekkel követelte, hogy adjam neki vissza a leányát. Az Erzsikét. De tüstént!



Egy perczig sem hagyja nálam. Dehogy hagyja! Még majd az is úgy jár, mint az a másik, az a szegény áldozat, a kinek vérét vették!

Nem tudom, nem vagyok rá képes megmagyarázni önnek, uram, hogy mily iszonyú sebet ejtett a lelkemen ez a pokoli vád, az anyának ez a rettenetes tördöfése.

Most már aztán vége volt mindennek!

Erzsikétől még csak el sem búcsuzhattam. Az emberek szeretetétől meg voltan fosztva, elvették tőlem a falumat, melynek temetőjében az apám, az anyám, a feleségem, a gyerekeim aluszsza örök álmát, elvették tőlem a földet, melyen gyermekkorom ártatlan napjai lemultak, elvették tőlem a hazámat, a hol bölcsőm ringott és a hol siromnak is domborulni kellene. Mindent, mindent elraboltak tőlem gonosz, kaján emberek.

Földönfutóvá tettek. Mert hiszen ezek után nem volt többé maradásom a magam hazájában.

Most aztán negyven esztendő múltával éreztem szegény jó apám szavainak súlyos igazságát:

— Itt élhetsz, itt halhatsz, fiam, de ezen a földön mindig idegennek fognak tekinteni...

Most már aztán bekövetkezett az is, a mit oly szomorúan adott tudtomra: új helyet keresni számomra a nagyvilágon e kívül...

#### IV.

Ismét szünetet tartott Braun Márton. Látszott rajta, hogy a sötét emlékek e felújítása nagy fájdalmat okoz a lelkének.

Reám azt a benyomást tette, a míg beszélt, hogy nagyon sensibilis a lelke... Hiszen a népet olyan könnyen félre is lehet vezetni... Miért nem tűrt egy kicsit Márton bácsi? De azok a színek, a melyekkel lelkének akkori állapotát festette, megérttette velem, hogy nem lehetett maradása a saját szülőfalujában, a hol az a szörnyü dráma lejátszódott.

Mikor titkos könnyeit felszárította, újra belefogott: — Hatvan esztendő koromban lettem földönfutóvá. Ugy szöktem el hazulról, mint egy gonosztevő. Este még egyszer fölmentem a nyires dombra, még egyszer belemerült a lelkem abba a gyönyörűséges, szép szelid lankás vidékbe és aztán hazamentem. És nem búcsuzva el senkitől, kora hajnalban útnak indultam.

Egyetlen élő lélek nem vette észre távozásomat abból a faluból, melyben egész életem lemult.

Mikor azonban a falu végére értem, egyszerre csak ijedten hallom, hogy valaki suttogva szólít a nevemen:

— Márton bácsi, Márton bácsi...

Visszafordulok és a hajnal derengő fényében egy meztlábos kóczos kis leánykát pillantottam meg. Az én lenhajú kékszemű kis Erzsikémet.

Ölelésre tárta felém a karjait. A szemeiben könnyek peregtek...

— Márton bácsi... édes apám... hát itt hagy minket? Márton bácsi... Márton bácsi... az isten áldja meg!

Én felkaptam az egyetlen teremtetést, a kinek ártatlan szivecskéjében nem aludt ki irántam a szeretet lángja. És megcsókoltam. Egyszer... tízszer... százszor... Hát mégis van valaki, a ki meg nem gyűlölt!

De hirtelen egy rettenetes gondolat fakadt a lelkemben, egy ijesztő sötét gondolat, mely elszakított a leánytól. Istenem, ha most meglátnának. Így, ezzel a gyerekekkel. Ezek a rémlátók mit nem költenének rólam? Az a vád... az a sötét vád... Lefosztottam nyakamról a leányka ölelő kis karjait.

— Eredj haza gyermekem, drága kis Erzsikém és gondolj sokat, nagyon sokat Márton bácsira, a ki téged nagyon szeretett.

Igy indultam én neki a nagyvilágnak hatvan esztendőskoromban, nem lelvén hont a saját hazámban.

És a mint az úton bandukoltam és törtem a fejemet életem további célján, egyszerre csak megcsendült lelkemben valami csodálatos érzés. Mintha egy régi álomnak képei lebegnének a szemeim előtt. Mintha egy régi dal hangja csendülne meg a lelkemben. Mintha idegen vidékek vonulnának fel előttem, olyan vidékek, a hol még sohasem jártam, de melyeket mégis ismertem. A budhistának lehetnek ilyen érzései, mikor sejtelmes képekben rajzolódik meg lelkében előbbi életének története.

Igen, igen, nekem kell hogy legyen valahol még egy hazám, egy multam, egy történetem.

És kész volt az elhatározásom.

Megyek a szent földre... Régi, régi őseimnek szentelt földjére.

Egyszerre valami csodás rajongás fogott el népem multja, hajdani nagysága, magasztos hivatottsága, történeti nagy jelentősége iránt.

Ha már innen el kell vándorolnom, a nagyvilá-

gon e kívül számomra csak az ős Jeruzsálemben van hely. És be fogom barangolni azokat a dicső helyeket, hőskölteményekben megörökített romokat, melyekhez fajom dicsősége fűződik. És ott fogom lehunyni szemeimet azon a földön, melynek minden lábnyomáról a szent biblia ad számot.

Rajongója lettem őshazámnak. Életem nagy és végzetes csalódása után megint érezni kezdtem, hogy én mégis csak tartozom valakihez, valahová. Hogy nekem is van jussom ehhez a földtekéhez, hogy nekem is van okom büszkén gondolni nagy és dicső ősökre.

Türelmetlenül, égő vágygyal indultam neki e nagy zarándokutnak.

## V.

— Nem mondom el önnek — tisztelt jó uram — hosszú részletességgel, mit éreztem, mikor hajónk Jaffánál kikötött és először éreztem lábaim alatt a bibliai földet. Nem untatom azzal, mit éreztem, mikor Jaffából elindulva Juda kék hegységét megpillantottam, milyen érzéseket váltott ki szivemből Jób kútja, a *Láris* romok, hová Dániel elrejtette volt magát Saul üldöző fegyvere elől, *Kirjáth*, hol egy ideig a frigyszekrény is őrizetre volt elhelyezve. Minek untassam mindezzel?

Mikor megpillantottam Jeruzsálem kupolás házait, leborultam a földre és megcsókoltam. Ime itt van Czion, a honnan utnak indult a tóra, ez az a Jeruzsálem, a honnan elhangzott isten szava.

Ezen a földön senkisémet mondhatja többé nekem, hogy idegen vagyok.



És rajongó szeretettel csókoltam a forró homokot,  
a naptól perzselt fűszálakat — —

Tíz évet töltöttem a szent földön. És bejártam áhítatos érzéssel mindazokat a helyeket, a hová szent kegyelet csatolja nemzetségünk dicsőségét. Makpéla mezejétől kezdve, mely Mamre ellenében vagyon, a hol eltemették Ábrahámot és Sárát az ő feleségét és Leát is, egészen a Mória hegycsúcsáig, a melyen Ábrahám föláldozni akarta az ő egyetlen fiát, a hol Dávid oltárt emelt, melyen a frigyszekrényt elhelyezte. Imádkoztam zokogó áhítattal Salamon templomának fala mellett és ittam vizet Jób kútjából, a hol egykoron a szent tűz volt elrejtve. Barangoltam Hinnom völgyében és Beezsebában, a hol Illés próféta meghált volt egy fenyőfa alatt. Voltam Adullam barlangjában, a hol egykoron Dávid lenyeste volt Saul király köntösének a szélét és magával vitte a király ivó poharát és lándzsáját. Jártam Mamre völgyében, Ábrahám fekvőhelyén, Gibeonban, a hol Jozsué a napot, Ajolan völgyében, a hol a holdat megállította.

Mindenütt, mindenütt voltam azokon a helyeken, melyeket dicső hagyományok szenteltek meg. És Jozafát völgyében, a hol majdan az utolsó ítélet fog megtartani, megváltottam a sírhelyet, a hova egykoron eltemetni fognak.

Mélységes érzések fogtak el a szent földön az első esztendőkből. Lelkem a múlt dicsőségének sugaraiban fürdött és a szívem tele volt áhítattal, meghatottsággal.

De már pár esztendő múltával föl-föléledt bennem

az én régi hazám emléke. Hiába, csak nem tudtam elfelejteni gyermekreményeim tanyáját, a helyet, a hol az én kedves halottaim aluszszaék örök álmukat. Gyakran azon kaptam magamat, hogy a lelkem távol van innen, erről a sziklás kopár vidékről és ott barangol valahol a délibábos magyar alföldön, a hol a ménes és a gulya delelget, a hol arany tengere a búzakalásznak ringatózik zizegve, a hol a pacsirta olyan szépen trillázik a levegőégben...

Nagyon gyakran elfogott a nostalgia a régi haza iránt és megzavarta imádságom áhítatát. Oh szép, ragyogó szép lehetett valamikor Salamon temploma, melyhez Hiram király küldötte az ácsokat és a czéd-rusfákat és meghatóan megindító ez az egyetlen fala, mely megmaradt hirmondónak — de az a kis falusi zsidó templom, a hol tizenhárom éves koromban először olvastam nyilvánosan a tórából, mégis csak melegebb érzéseket váltott ki a lelkemből.

Hiába ringattam bele a lelkemet az ősi dicsőségbe, hiába akartam magamat elkábitani a vallás szent hagyományával, mely a csodák szent jelenségeivel népesíti be ennek a földnek minden talpalatnyi helyét: nem birtam kitörölni lelkemből azt a képet, melyet a nyires dombról hozott magammal emlékezetem.

Nagyon, nagyon sokat szenvedtem és szenvedéseimet az imádság sem tudta enyhíteni.

Egy napon — ezelőtt pár héttel történt — Nébó hegyére mentem, mely — mint a biblia írja — vagyon Jerikó városának ellenében. Ide vezette egykoron az Ur Mózeset és megmutatá neki az egész földet, Gileádot mind Dánig. És az egész Naftáli,

Efraim és Manasse földét, az egész Juda földét, mind az utolsó tengerig. És a dél felől való tartományt és a Jerikónak, a pálmafák városának völgyét mind Soárig. És mondá néki az Ur: Ez a föld melyről megesküdtem Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak, mondván: a te magodnak adom azt: Megmutattam azt, hogy látnád szemeiddel, de oda bé nem mégy! Annak okáért meghala ott Mózes...

Itt ezen a helyen merengve ültem egy alkonyat idején. A lelkem évezredekert járt be. Mózeszt láttam magam előtt, a mint elmerengve nézi az ígért földét. Csakhogy az a föld egészen más volt akkor, mint most. És hogy, hogy nem, ezüst sarlója egy kanyargó folyónak tünt föl lelki szemeim előtt. Lassan folyó vizében mintha fűzes-lombok ringatóznának. A mezőkön kalászkok aranytengere hullámozott és... az aratók dalt énekeltek, mely olyan andalítóan szomorú volt. Egy dalt, egy dalt... hogy is volt csak?...

És a mint így töröm a fejemet egy rég elhangzott dal fölött, egyszerre csak a közeli czédrus-erdő széléről megszólal egy magyar nóta:

Elszaladt a lovam  
Czédrusfa erdőbe...

Nem akartam hinni a füleimnek. Azt hittem, hogy álmodom és ez a dal csak az álmomban zendül meg. Hogy is jönne ez ide a szent földre?...

De ime egyszerre csak embereket pillantok meg. Embereket, a kik magyarul beszéltek. És közöttük egy ismerőst is. Az én kis falumból valót. A segédjegyönket.

Egy magyar zarándokcsapat volt, mely a szent földet meglátogatta.

Milyen raja a lángoló emlékeknek zúdult felém ennyi magyar beszéd hallatára.

Hozzájuk csatlakoztam, az én földieimhez, az én magyarjaimhoz, a segédjegyzőhöz, a kit ismertem pendeles gyerek kora óta. És kértem, hogy beszéljen, sokat beszéljen nekem *hazulról*... Igen úgy mondtam neki: *hazulról!*

Minden, minden, a mit a segédjegyző elmondott, érdekelt engem és az öröm virágait fakasztotta ki a szívemben.

De mikor a kis Erzsikéről tudakozódtam és ő hirül adta, hogy Erzsike már nagy leány, egy gyönyörűen fészlő rózsabimbó, hogy már menyasszony és hogy pár hónap múlva meglesz a lakzija is, hát nem birtam többé magammal. Erőt vett rajtam a megindulás és én hatvankilencz esztendőm létemre úgy sirtam ott, annyi felnőtt ember szemeláttára, mint a záporosó, hogy az én kis Erzsikém már menyasszony...

## VI.

Megint szünetet tartott Márton bácsi.

Nem mertem ránézni, mert a hangja után itélve, mely az utolsó szavaknál úgy ellágyult, azt kellett hinnem, hogy a szemeiben megint meggyültek a könnyek. És mi tűrés-tagadás, bizony magam is meg voltam hatva egy kicsikét ennek az ősz embernek az elérékenyülésétől.

Kissé félrefordultam Márton bácsitól, a ki sokat babrált a zsebkendőjével.



— És most uram, itt vagyok — folytatta aztán néhány percz mulva. — Nem volt többé maradásom Jeruzsálemben. Összeszedelőzködtem és útnak indultam hazafelé. Hazafelé. Látnom kell még egyszer szülőföldemet, kedveseimnek sírját, az én fiatalságom osztályosait, a kik még életben vannak és a kik lehetetlen, hogy reám szeretettel ne gondoljanak. És látni akarom főleg az én kis Erzsikémet, a kinek pirosbélű póma-gránátot viszek magammal, meg jószagú fűszereket és balzsamot Gileádból, csipkéket Bethlehemből és aranypénzes nyaklánczot Jeruzsálemből.

Lesz, a hogy lesz! de én eljáróm még egyszer a kállai-kettőst az Erzsike lakodalmán. Aztán nem bánom, ha visszaszállítanak is Jozafát völgyébe az én előre megváltott sírhelyemre! Ott temettetem el magamat a szent földön, de élni, élni mégis csak itt akarok, a nyires dombon, a Tisza partján, az én hazámban, Magyarországon.

Budapest.

*Hevesi József.*

---

## ZSIDÓ MŰTÁRLATOK.

Azzal kezdem, hogy soraimnak határozott czélzata van. A magyar zsidóság ama részéhez fordulok, a mely képzőművészeti alkotásokat vagy maga teremt, vagy pedig pártfogása által azoknak létrejöttét támogatja és lehetővé teszi. Ide s tova egy negyed évszázad telt el azóta, hogy «Jewish Historical Exhibition» czim alatt 1884-ben Londonban zsidó történeti és műtárlat nyílt meg. Az ilyen időszakos műtár-

latok hatása hamar mulandó. A kiállított tárgyak csak ideig-óraig vannak közszemlére kitéve, túlnyomó többségükben még vándoruton a közel vagy távol cél, a nyilvános vagy magán gyűjtemények biztos otthona felé. Ily állandó otthont akart a zsidó művészetnek az 1893-ban ezen kissé hosszúra nyúlt cím «Gesellschaft für Sammlung von Kunst und historischen Denkmälern des Judentums» alatt megalakult bécsi zsidó muzeum teremteni. Történeti és műemlékek egyesítése azonban mindenkor nagyon kényes dolog. A mi történeti vonatkozású tárgy, annak csak ritkán van műértéke, viszont a képzőművészet alkotásaiban történeti elemet csak ritkán fogunk találni.

Grillparzer xeniája

«Einen Selbstmord hab ich euch anzusagen,  
Der Kultusminister hat den Unterrichtsminister tot-  
geschlagen»

mutatis mutandis alkalmazható a mi esetünkben is, hogy a történet a művészetet veri agyon. Ezt a tapasztalatot megszerezhetjük mindenütt, a hol történeti emlékeket egyesítenek műalkotásokkal egy fedél alatt. Láttuk ezt a Winckelmann előtti időben, a mikor az ókor műremekeit holmi háromlábú tyukokkal és kétfejű macskákkal tartogatták együtt és valamivel kevésbé bizarr formában a magyar nemzeti muzeum boldogult napjaiban, a mikor a képtárlat tartott a természetrajzi tárlattal jó vagy rossz, de mindenestre egymáshoz nem illő szomszédságot. Ugyanezt tapasztalhatjuk a bécsi zsidó múzeumban is, a hol a zsidó kultuszéletnek történeti maradványai látha-

tók elég szép számban, de a zsidó műalkotásokból vajmi édes keveset találunk.

De ez nem is lehet máskép. A képzőművészetek és a zsidóság közt a multban csak kevés érintkezési pont volt, a mi volt, azt is elsodrotta az évezredek árja. A zsidó képzőművész újkori típus. A mióta a kereszténység vette szolgálatába a képzőművészeteket, zsidó ember nem gondolhatott arra, hogy az egyház dicsőítéséhez valamikép hozzájáruljon. Már pedig monumentalis alkotásokat ezen idő folyamán csak az egyház hozott létre. A mit a laikus elem alkotott, arra zsidó még kevésbé gondolhatott. Múzeumokban tehát csak elvétve találkozunk zsidó művészek alkotásaival. Így tehát az a 400-nál több zsidó művész, a kik Európa művészei között számot tesznek — ezt a névjegyzéket Frank L. Emánuel, londoni festő állította össze — a tárlatokra van utalva. Ezért tartjuk mi az időszakai zsidó tárlatok rendezését a tanulságosabb és fontosabb vállalatnak, a hol a művészet egész önállóan lép fel, a nélkül hogy az iparművészethez inkább mint a művészethez tartozó kultusz-tárgyak által volna háttérbe szorítva, a mint azt zsidó történeti múzeumban láthatjuk.

Az első londoni tárlatot 1906-ban megismételték «Exhibition of Jewish art and Antiquities» czimén, a hol a képzőművészetnek tágabb teret nyújtottak mint a régiségeknek. Ugyanez áll az 1908 telén a kopenhágai iparegyesület által rendezett tárlatról, melynek létrejöttén Simonsen tanár, az ottani volt rabbi és Hannover, a dán iparművészeti múzeum igazgatója buzgólkodtak.

Kizárólag műtárlat volt az, a melyet az idén Berlinben rendeztek, a melyben festőinken és szobrászainkon kívül csakis néhány kiváló iparművészeti tárgy és a jeruzsálemi Beczalél előrehaladottabb tanítványai jutottak szóhoz.

És itt tartom helyén valónak soraim czélzatát kiemelni. Mindezen tárlatokon magyar zsidó művész alkotásával nem találkozunk. Nem-e megszomorító az a tény, hogy sem a magyar zsidó műpártoló közönség, sem pedig művészeink nem vettek tudomást ezen tárlatokról, úgy hogy a jövő idők történetírója, a ki a korunkbeli zsidóság műalkotását eme tárlatok alapján fogja elbírálni, könnyen azt vélheti, hogy a magyar zsidó művészet quantité negligéable, a melylyel a modern zsidóság keretén belül számolni sem kell? Nem-e megszégyenítő a zsidó közérzésnek és öntudatnak ama hiánya, mely a különállás és különválás emez époly tagadhatatlan mint feltűnő tényéből szól?

De hát nem vádolni, hanem ismertetni jöttem. A berlini tárlat példáján akarom megmutatni, hogy a mikor zsidó művészek állanak össze, hogy tudásuk és törekvésük eredményéről beszámoljanak, hogy ők akkor oly tényező számba mennek, a melyről a műbírálat tudomást kell hogy vegyen és a melyen megjelenni hírneves művész számára is megtiszteltetés. Nem vesztett volna az a magyar zsidó művész az ő nimbuszából semmit, a ki részt vett volna ezen tárlatok egyikén. Ellenkezőleg! Bebizonyíthatta volna, hogy ő is méltóan megállja helyét ott, a hol elsőrangú festők és képfaragók művei lettek kiállítva.



És tekintetbe véve a választott tárgyak sokoldalúságát és a művészek nemzetközi voltát, helyén való lett volna, hogy az európai művészek eme koncertjében a magyar zsidó művészek képviselete se hiányozzék.

Mert azt már eleve kell megjegyeznem, hogy zsidó témát a művészek legkisebb része választott, ámbár a híres párizsi képfaragó Rodin állítása szerint a zsidó talisz a formák és vonalak kimeríthetetlen változatosságát és páratlan gazdagságát szolgáltatathatná művészeinknek. És ha művészeink mindennek daczára mégis oly ritkán választanak zsidó tárgyat, úgy ennek oka könnyen megtalálható. A mi műkedvelőink, csekély kivételtől eltekintve, a mely azonban a szabályt csak megerősíti, nem akarják házuknak esetleges zsidó voltát nyilvánosan kifejezésre juttatni. Ők Heineval azt tartják a zsidóságról «blamier mich nicht mein züsses Kind und grüss mich nicht Unter den Linden.» Hisz elég baj az, ha már az ember zsidónak született, legalább ne lássa mindenki a ház külsején is, hogy ki a gazdája. Keresztlevelet, azt esetleg büszkeséggel mutogatják, de a születési bizonyítványt az íróasztal rejtett fiókjában tartogatják. Így aztán zsidó tárgyú képnek nem akad vevője, és a művész, a ki minden idealizmusa mellett mégis csak kenyér után kell hogy lásson, kénytelen-kelletlen oly műveket alkot, a melyek felekezeti szempontból, hogy is mondjuk csak hamarosan, közömbösek. Persze, újtestamentumi téma jobban megfelelne az említettem háziúr hajlamainak és nem egyszer láttam jámbor triptichont vagy ábrándos madonnát zsidó műkedvelő házában.

De hát, ha már nem keresztény, akkor legalább zsidó se legyen a kép, és így akad aztán, hogy Rodin ajánlata daczára a talisz még csak elvétve lép föl művészeink alkotásaiban. A mennyiben azonban mégis találkozunk vele, úgy ebben csak művészeink legyőzhetetlen ideáлизmusának egy új, szép példáját láthatjuk, a mely művészi szempontból érdekes probléma megoldásáról nem mond le azért, mert az ilyen műveknek a műpiacon nincs nagy kelendősége.

A legügyesebben használta fel a talisz vonalaiban rejtő szép motivumokat *Conrad L.* az ő «Sch'má Jisróel» című képében. A Béth-hamidras félhomályát a talisz vakítóan fehér leple töri át, a melynek sötét sávolyai hullámosan omlanak a földre. Az egyes alakok jellemzése beható tanulmányról tesz bizonyosságot és a vallásos érzületnek különböző fokait és árnyalatait pszichológiai finomsággal örököltette meg a művész.

Legzsidóbb festőink egyike *J. Kaufmann*, a híres bécsi művész. Tárgyait előszeretettel választja a zsidó nép életéből, melynek egyes részleteibe kevés festő hatolt be oly mély érzéssel és tiszteletet gerjesztő kegyelettel mint ő. A tóra tanulmányozásának legmagasabb foka az, a mely önnön magáért, minden mellékcziel és érdek nélkül mélyed el a szent tanba. Ilyen «lisemo», azaz önzetlenül zsidó festő *Kaufmann*, a ki fest ugyan táj, arcz és genreképeket az élet minden tájékáról, de a legotthonabban a zsidó genrekép terén érzi magát. Ezt előrebocsátva, nem tudom fel fogni, hogy miért nevezte a tárlaton levő képeinek

egyikét épen engesztelő napi részletnek. A jomkippur komoly, ünnepélyes és félelmet gerjesztő hangulatából nem sokat veszünk észre e festményen, a melynek sujet-jét valamely chaszidikus községből merítette a művész. Sem a halottas ruhák síri fehérje, sem az extasis és átszellemülés lelki állapota nem honol ez alkotáson. Valamelyes szombati istentisztelet mozzanatait kiválóan örökíti meg itt Kaufmann, de okvetlenül reá kell olvasnunk a «qui trop embrasse mal' étreint» vádját, mihelyt az engesztelő nap túlhangzatos czíme alatt lép fel. A képnek csak egy hibája van e szerint — a czíme. Minden más egyéb dicséretet érdemel. Különösen a gyermekarczok. Öt típusban mutatja itt be Kaufmann a mai zsidóságnak különböző alakjait, bánatát és örömét, reményét és reménytelenségét. Talán öt esztendő s fiucska áll az előtérben. Lengyel zsidó köntöse van rajta, mely, mellesleg mondva, a régi lengyel nemességnek volt díszruhája. A gyermek se nem lát, se nem hall, csak imádkozik komoly, mélységes áhitattal. Victor Hugo azt mondja, hogy kis gyermek dadogásából az emberiség világfájdalma szól. Ebből az arczból a zsidóság istenbe vetett bizalma szól hozzánk, a mely a maga szent ártatlanságában a világfájdalomnak még csak szagát se érezte. «Glücklicher Säugling, dir ist ein unendlicher Raum noch die Wiege . . .»

Mellette valamivel korosabb gyerek ül. Ez már nem győzi áhitattal. Belefáradt a sok imádságba, kissé elpihen, hogy aztán újult erővel újra kezdje. Legyőzhetetlen ennek a gyereknek az energiája. Rugékony mint a labda, vagy mint a zsidóság, a mely



annál magasabbat ugrik, minél erősebben vágják a földhöz. Bezzeg másféle gondolatok zsidongnak a szemben ülő jóképű pufók agyában. Heine azt mondaná róla, hogy ez a fej «ein zwitscherndes Vogel-nest konfiszirlicher Gedanken.» Az imakönyvet nyitva tartja, de gondolatai a végtelenségben kalandoznak. Meglátjátok, hogy ebből a gyerekből nagy ember lesz, mert ő az a bóchur, a kiből minden telik. Kissé nehezebben fog célhoz jutni a tőle balra ülő kis filozófus. Már most, gyerekésszel bírálja és fontolja, kutatja és keresi az irott betű mögött rejlő igazságot. Vagy egy új Spinoza lesz belőle, vagy valami rabbinikus tekintély, istentagadó vagy chászid, a szerint a mint megleli-e vagy nem azt az igazságot, a melyet oly nagyon keres. És végre az ötödik, a kinek komor fanatizmusa már csemetekorában is inkább törik mint hajlik, nem-e megkapó hűséggel juttatja érvényre a zsidóságban lakó törhetetlen hithűséget, a mely mártirokat érlel?

Kitünő a férfialakok karakterisztikuma is. De, a mint mondtam, az áhitat legfeljebb szombati muszafhangulatra vall, a jomkippur én máskép, sokkal mélyebb érzéssel és erősebb hitbuzgósággal szeretném megörökítve látni. Fra Giovanni Angelicoról mondják, hogy könnytelt áhitattal, jámbor imádság után vette kézhez az ecsetet. Ilyen kedélyhangulatból lehetne, azt gondolom, megfesteni a jomkippur eszményét is. És azt se tudom elhinni Kaufmannak, hogy a talisz redőzete oly merev és mozdulatlan hullámvonásokban omlik alá, mint azt az előimádkozó kimagasló alakján látjuk.

Hangulat dolgában kiváló Kaufmannak «halotti



gyász» czimű alkotása. Igazán így gyászolt egykoron a zsidóság. A lelki mécsnél ül a misna tanulmányozásába elmélyedve egy fiatal talmudista. Nemes arczvonásaiban meglátszik a nagy tusa, a melyet lelki bánat küzd az agy intenzív tevékenységével. Szép alkotás, a melyen tekintenünk meglelégedéssel nyugszik.

A talisz hullámvonalain eljutunk *Krestin L.* «tiltott olvasmány»-ához. Régi téma új feldolgozásban, könnyen banális lehetne, ha nem igaz művész dolgozza fel. Az öreg rabbinus nagy foliánsba mélyedve, bizonyára holmi nehéz Rambamon törí fejét. Azalatt a két bóchur tiltott könyvből mohón szívja magába azt a világi műveltséget, a melyről sokan azt hiszik, hogy az az éden kertjének útja. Pedig hej de sokszor vezette ez a lidérczfény a szegény bóchur lelkét romlásba? Tegyük hozzá még, hogy *Krestin* képe nem banális.

Bibliai tárgyú kép zsidó művészek ezen tárlatán kevés van. Köztük *Koschell M.* triptichonjára rámondhatjuk «adtál uram esőt, de nincs köszönet benne». Abigáil Dávid előtt. Tagadhatatlan, hogy a művész sokat tud. Forma és színérzéke egyaránt nagy, technikája már majdnem hogy a bravúr határszélén áll. Történeti ismerete azonban megdöbbentően hiányos. Mi joggal festi Abigáilt mint holmi ledér félvilági hölgyet? Mely adatok alapján komponál Dávid környezetébe csupa akasztófa fiziognomiákat? Ha többet nem is, azt az egyet elvárhattuk volna tőle, hogy a bibliát, melyből merit, annyira ismerje, hogy Dávid akkor, a midőn Abigáillal találkozott, élete delén állt, és

nem volt az a fehérszakálú, tehetetlen rozoga aggasztán, a kit Koschell képen látunk. De ha Abiságot akart mondani, akkor sem lett volna szabad a rendelkezésünkre álló adatok alapján (I. Sám. 1—4) ily kéjencz háremjelenetet festeni. Azt se tudom felfogni, hogy mit keres ily jelenetnél a talisz, melynek összehajtott formáját L. A. Frankl előtt nem ismerték. Dávid király összehajtott selyem taliszszal — ilyen anakronizmust követ el az, a ki történeti képet fest a nélkül, hogy történeti tanulmányba mélyedt volna el. A mi pedig ebből a képből következik, azt már egy régi bölcs vonta le abban a mondásban, hogy a ki nem tud arabusul, az ne beszéljen arabusul.

Az angol präraffaeliták egyik legtehetségesebb tagjának nevezte Burne Jones *Salomon Simeont*, a kinek Ábrahám és Izsák című rajzát láthattuk a tárlaton. Az apa áldólag emeli kezét egyetlen fia feje felé. Mória felé vezet az út. Az apa istenfélelméből a gyermek ártatlan arcán is visszatükröződik valami visszfény, és nem a bánat torzítja el a két nemzedék arcát, hanem a lemondás és önmegadás szellemíti át őket. Nincs ebben a rajzban a bibliai alakok konvencionális felfogásából semmi. Ép ezért bizonyos elfogultsággal közeledünk feléje. De az elfogultság mindinkább elröpül és az igaz műélvezetnek nyújt helyet, és ez bizonyítja a legjobban, hogy a biblia szelleme vezette a művész kezét akkor, a midőn ezen rajzát alkotta.

A tárlatnak egyik kimagasló pontja Lesser-Ury Mózes. És ez jól van így. Zsidó tárlaton Mózes legyen a főalak. De ez aztán olyan műemkek legyen,

mint a minőt itt látunk. Nagyságánál csak szerénysege legyen nagyobb. Ahítat és csodálat lelkesítse a művészt, hadd jöjjön létre a mi Mózesünk, a kit márványba a minden korok legnagyobb művésze faragott. Ilyen hatást ér el Lesser-Ury. Sugár termetű alak. Szikár testén bő köntös hullámlik alá. Őszbe csavarodott dús hajzatán két fürt a homlok felett fölemelkedik, jelképezvén a fénykoronát, mely Mózes arcát körítette. Szakálla szelid vonalakban omlik mellére, homlokára reá süt az alkonyodó nap elhaló sugara, de ezen homlok mögött egy új kelő napnak eszméi ünneplik feltámadásukat, az emberi művelődés évezredes napjának boldogító reggele. Így képzeltük mi vallásunk alkotóját, nagy az ő egyszerűségében, oly nagy, hogy, mint Heine mondja, a Sinai kicsiny, ha Mózes áll rajta. Ezen alkotásért a zsidóság hálával tartozik Lesser-Urynak, és ha már volna számottevő zsidó múzeum, ennek a képnek talán oly külön termet kérnénk, mint a minőt a IV. Sixtusról nevezett madonna Drezdában kapott.

A mai zsidóság életéből első sorban *Hirszenberg S.* nagy vásznát említjük fel. A neve «Gólusz». Számüzött zsidók Oroszország hólepte, úttalan zordonában. Mennek, mennek... Hová — isten a megmondhatója. Meddig — azt hiába kérded. Miért — mert zsidót nincs a ki védje.

A sereg élén aggastyán halad. Az élet csapásai alatt háta meggörnyedt. Ez a saspillantás! Elképzelhetjük, hogy ily tekintet elől megretten a zsarnok hatalma, és a kellemetlen öreget számkivetésbe küldi. Vagy talán csak azért üzik őt el zord télvíz idején há-

zának barátságos tűzhelyétől, mert zsidó? Mindegy — az ily pillantás utat teremt a tengeren és nagy vizeken ösvényt. A nagy összeomlásból a sereg egyetlen egy ereklyét szabadított csak meg. Egy tóratekerceset, a melyet taliszba burkolva visz magával egy élete delén álló szép szál ember. Soha anya nem szorította keblére nagyobb gyöngédséggel kisdéd gyermekét, mint ez a zsidó istenének szent tanát. Azt őrzi jobban mint szemefényét, úgy hogy itt is, a jégmezőn is felsarjadzik a tóra szeretetének illatos virága. Pedig hideg van, kegyetlen hideg. Hasztalan dörzsöli fülét az a szájalomraméltó gyerek, a ki már az élet tavaszán a tél borzalmaít éli át. Vannak, úgymond Nietzsche, a léleknek oly magaslatai, a melyeken a tragédia is megszűnik tragikusan hatni. Az ilyen lelki magaslatokat nem Sils Mária idegzsongító előkelőségében, hanem a Hirszenberg festette hangulatban fogjuk megtalálni. A ki ezeket az alakokat végig tanulmányozza, a ki bele tudja magát élni ezeknek a mesterileg felfogott és művészileg megalkotott lények pszichikumába, az megismerkedett a világtörténet legnagyobb tragédiájával, az elérte a lélek azon magaslatát, a melyen a tragédia megszűnik tragikusan hatni. A hány arcot látunk e képen, mindegyik az egyéni karakterisztikumnak remeke, a kompozícióban pedig mesteri összhang jut érvényre. A ki a zsidó nép nagy szenvedését ily érzéssel fogja fel és ily tudással örökíti meg, az istenáldott művész. És ezért örülünk, hogy Hirszenberg a jeruzsálemi Beczalél egy szakosztályának vezetését vállalta el. Talán kellemesebb dolgokat fog ő nekünk ecsetjével a szent



földön elmondhatni, és talán felderül valahára nekünk is a szabadság napja az ígélet hónapban, úgy hogy nem a tél, hanem a tavasz, nem a hólepte vadon, hanem viráglepte tág mező lesz a mi művészeink derűs alkotásainak méltó háttere. Mindenesetre elvárjuk azt, hogy ily mester vezetése alatt tehetséges művésznemzedék fog fejlődni a palesztinai ifjuság közepette.

Gólusztermék *Pasternak* L. «a pogrom után» című krétarajza is. Zsidó apa, a kin meglátszik, hogy becsületes munkában és istenfélelemben őszült meg és a kin az élet gondjai mély barázdákat szántottak, gyermeke betegágyán ül. A szegénynek fejét verték be a huszadik század humanizmusának orosz képviselői. Nem gyűlölet, nem is lángoló boszú szikrázik az apa vonásaiból, hanem inkább a megrögzött fatalizmus és a tehetetlen lemondás jellemzi ezt az egyszerűségben kimagasló alkotást. Ugyancsak az orosz zsidók szenvedését tárja fel *Pilichowski* L. «Utközben» című olajfestménye, a melyen azonban mind a rajz, mind a színezés meglehetősen hiányos.

Volt még a tárlaton több zsidó tárgyú kép, de az a tény, hogy a művész zsidó témát dolgoz fel, nem menti őt fel azon kötelezettség alól, hogy képe kifogástalan legyen. «Kunst kommt von Können» mondja egy német közmondás, és a hol a tudás nem éri el a művészet magaslatát, ott az elégtelen tudásnak legenyhébb megrovása az, hogy elhallgatjuk a művész nevét és nem foglalkozunk alkotásával.

Nemcsak abban, hogy a művészek a világ minden zugából jöttek össze, hisz az Indiában lakó fekete-

bőrű Beni Izrael is küldött egy festőt, R. *Samuels*-t, nyilatkozik meg a zsidóság erejének szétforgácsolása, hanem abban is, hogy a művészek túlnyomó többsége országának jellemző vonásait hordja homlokán. Inkább nemzetközi ez a tárlat, ha a kiállított műveket vesszük tekintetbe, zsidó csak annyiban, a mennyiben a művész származása és esetleg érzése is zsidó.

A modern zsidó művészek nagymestere, *Jozef Israels*, egyszersmind a németalföldi mesteriskolák nesztora is. Benne Rembrandt szelleme él, a kinek színproblémái őt magát is folyton új kísérletekre serkentik. Az éret művész tudásának határtalan voltát csodálhatjuk itt minden egyes vásznon. Rembrandt se festhette volna meg különben, remekebbül azt a gondolatot, a melyet *Izraels* «öröm és gond» című festményén tárgyal. Technikailag az önerejükből világító tárgyak nehéz problémájának egyik megoldási módját látjuk itt. Az alakokból árad szerte az a mágikus fény, a mely a környezetből plasztikusan domborítja ki az egyes alakokat. Támlásszékekben ül az üdülő félben levő anya. Tekintete bágyadtan és gondtelten pillant a bölcső felé, a melyben újszülött kised alussza boldog álmát. Az anya lelkében gond és öröm küzdenek egymással nehéz harczot. A kép előnyeiről szólni, szószaporítás volna. *Izraels* minden egyes ecsetvonásában fel lehet ismerni ex ungue leonem.

Az életalkonyban a tájkép és főalak között megkapóan mély vonatkozást láttam. Őszi táj. Alkonyat. Már lombjukat veszített fák között, csendes víz partján, botjára támaszkodva teszi meg esti sétáját egy

aggastyán. Még elég könnyedén jár a mi nagyapónk. Arczából végtelen jóság és istenes béke sugárzik. Igy öregszik az, a kinek meghallgatta Isten az imáját «ne hagyj el bennünket öregségünk idejében.» Abból a nagy békéből, melyet a kép hirdet, lelkünk is magába vesz valamit, azt a csendes, jámbor óhajt, vajha a mi aggságunk is ily magasztos és békés lehetne. Ugyanezt a hangulatot érezzük a «szomszédok»-ban. Az úgynevezett «Armeleutekunst» a mely mellesleg mondva talán még zsarnokibb mint annak idején a nemesség életéből meritő művészet volt, soha sem érte volna el a népszerűségnek oly magas fokát, ha nem állottak volna rendelkezésére minden téren számottevő mesterek. Ezek teremtették meg a stilust, a mely az utódok keze alatt jargonná fajult. Ilyen stilustalkotó művész Izraels. A mindennapi kenyérért keményen küzdő nép életéből választja témáit. De művészetének nincs lázító czélzata. Az ő nemes művészete nem önti a szenvedélyek lángjába az elégedetlenség olaját. Inkább azt a mozzanatot keresi, a mi a nép életében is szép, békés és lélekemelő, a mi az ellentéteket nem keseríti el, hanem kiegyenlíti. Pompás humor lakozik az asztalfőn ülő agg háziasszony arczában. Vendégeinek nem nyujthat sokat, de a mit ad, azt jó lélekkel adja. Férje vihar-edzett halász, véle szemben ül. Arczvonásai kemények, de elkeseredésnek nyomát sem látni. Legfeljebb csak elszántság és korához illő komolyság szól e vonásokból. Szegényes szoba, néhány szalmával font szék, egy rozoga asztal, milyen duhajkodást vinnének itt végbe például a Gerhard Hauptmann-féle l'art d'hier

alakjai. Mivel minden pose nélkül dolgozik, épen ezért hat reánk mélyebben és meghatóbban Izraels művészete.

Dramatikus mozdulat uralkodik a «Vészjel» című festményén, a mely az északi tenger viharos partjain játszik. Egy lovas lobogtatja zászlaját, jelt adván hullámokkal küzdő hajónak. A korlátlan elemekkel küzdő szilárd emberi akaratot, a nagy természettel élet-halál harcot küzdő elmét a maga hatalmas ellentétében domborítja ki Izraels plaszticitással, melynek párját a modern művészet alkotásaiban hasztalan keresnők.

*Salomon I. Salomon*, az angol művész, családi szentélyét festette meg. Az anya egy pamlagon ül, ölében tartva a legkisebb leányt, míg a legidősebb gyöngéd szeretettel hajtja fejét anyja keblére. A női odaadásnak és simulékonyságnak ezen részletével szemben a műveszpár egyetlen fia áll, a férfiú jövődől önállóságát jelképezve. A kép gazdag és teli színezésével hat.

*Frank L. Emanuel* a londoni kikötő egy részében kitünően rögzíti meg az ott uralkodó nyugtalan életet. Legfőbb érdeme a távlati részletben fekszik. *Sichel N.* «Valeska» című festményében gyönyörű szép leány arczképét festette meg. Annyi báj és szellem árad széjjel ez alakból, a technika és a lelki momentum oly szép összhangban csengnek össze, hogy valóságos festői szimfóniát élvezünk a kép láttán.

A tájképfestés terén *Pissado* művészi alkotását akarom felemlíteni, a melyen a nyári flórának tün-



döklő színpompáját láthatjuk mesteri ecsetkezeléssel. *Becker B.* tájrészletén a melancholikus hangulat jut költői érvényre.

A szobrászat terén *Antokolsky M.* egy mellszobrát említem fel. A klasszikus ókor alkotásai mellett is megállaná helyét ezen mű, mely egy zsidó fejét alkotta meg, kifejezésre juttatván az élettelen márványban fajunk főjellemvonásait — a mély gondolatot és a nemes érzelmeket.

És ha végül *Fred Beer*, a jelenleg Florenczben élő zsidó mester két alkotásával foglalkozom, úgy átlépek a berlini tárlat határát. Mert a két mű közül az egyik «Babérok» a párizsi Champ de Mars Salonban jutott kiállításra. Egy bronz női alak, mintha elrebbenne a föld felett, merész mozdulattal dob babérkoszorút a messzeségbe. Ki tudja, kinek fejét fogja a diadalnak ezen jele övezni? Az extázis és diadal hangulata pompásan van megörökítve az arc vonásaiban, míg az alak körvonalai, bárhonnán is tekintjük, silhouettet nyujtanak. A «Pensive» márványszoborban álmatag női alakot csodálhatunk, a mely oly gyöngédséggel, bájjal és lágysággal oldja meg feladatát, hogy szinte fel sem is foghatjuk, miként lehet kemény kőben ily finom részleteket kifejezésre juttatni. Anatómia dolgában Beer a mai szobrászvilág legképzettejebbhez tartozik.

Utam végére értem. A dolog természetében fekszik, hogy ily körúton az ember sokkal kevesebbet említ fel, mint a mennyi említésre méltót lát. Annyit azonban sikerült bebizonyítani, hogy a képzőművészetek terén, a melyen jelenleg a zsidóságnak alig hogy

második nemzedéke dolgozik, máris kiváló műveket alkottak a zsidó művészek. Mint már mondtam, zsidó művészetről mindennek daczára szó sem lehet. Egyöntetű alkotások és hasonczélú irányokról nem lehet beszélni ott, a hol a földrajzi meg lelki távolság széttépi a közösség érzetét. Nottig Alfréd «hontalan művészet»-nek nevezte a zsidó művészek alkotásait. De ha hontalan is, mégis csak jó, hogy néha-néha összetalálkozik a zsidóság zászlaja alatt, az ilyen érintkezésekből idővel talán megszülemlik korunk zsidó művészete.

Miért nem lobogtatják a mi zsidó művészeink fennen a zsidóság zászlaját, miért hogy nem gondol senki arra, hogy Budapesten zsidó mütárlatot vagy plane zsidó múzeumot létesítsen? A ki magát féreggé alacsonyítja le, úgymond Kant, az ne csodálkozzék, ha lábbal tiporják, és a ki kizárja magát a zsidóság tárlataiból, az ne panaszkodjék, ha a világ zsidósága róla tudomást nem vesz. Talán ezen a téren oldhatna meg az I. M. I. T. oly szép feladatot, a mely busásan megérdemli a reá fordított fáradságot és jóakaratot.

Prossnitz.

*Dr. Goldschmied Lipót.*

## A MAI HÉBER KÖLTÉSZET.

A mai héber költészetről akarok szólni és azért felelnem kell előbb a kérdésre: hol él ez az új héber költészet? Magyarországon az egész világ zsidóságának körülbelől egy tizede lakik és itt nincs sem héber

ujság, sem héber folyóirat, sem héber szépirodalom; csak egyetlen fiatal költőnk van (Bolgár Mózes), a kinek verseit szívesen közlik mindenütt a héber lapok.

És hol vannak ezek a héber lapok, ezek a héber irodalmi vállalatok?

Azt felelhetnők: Mindenütt, csak nálunk nem. Ausztriában és Németországban, Angliában és Amerikában, Oroszországban és Kis-Ázsiában, szóval mindenütt, a hol zsidók nagyobb tömegben élnek; de csak ott, a hol *élnek*, a szó teljesebb értelmében; ott, a hol feléledtek, felébredtek. Önmagát megtagadó, önmagát elaltató nép csak szunnyadó álom-irodalmat hozhat létre, élő és életerős költészet csak élő és életerős népből fakadhat. Az új irodalmak mind a népköltészet alapján fejlődtek, a héber költészet sem érhetett magas pontra addig, míg a zsidó néphez nem közeledett, míg bele nem mélyedt a nép lelkébe, hogy ellesse minden vágyát, minden rezgését, minden lobbanását. És egymásra kölcsönösen hatva haladtak az ébredés útján, a zsidó nép és a zsidó költészet.

És a mióta megindult a fejlődés, rohamos lépésekkel halad előre. Alig néhány éve egymásután alakulnak mindenütt a héber kiadványok; nagy, modern könyvkereskedések elégítik ki az egyre gyorsuló héber olvasóközönség szükségletét, írók és költők kiváló gárdája végzi a szellemi munkát, nagy, politikai napilapok és heti szemlék, havi folyóiratok és évkönyvek viszik szerte a héber nyelv új formáit, az új-héber nyelvet, mely nem dadog többé, hanem kellemesen, simán és folyékonyan beszél akár tudományos, akár művészi, akár politikai kérdésekről.

Több száz héber könyv lát napvilágot évente és közülök nem egy bejárja az egész világot, és az európai nyelvekre lefordítva, új hangot visznek bele a modern világirodalomba.

Szintúgy nem zárkózik el a héber irodalom más népek irodalma elől; jeles műfordítók átültetik a héber olvasóközönség számára a legértékesebb és legmodernebb munkákat és a héber olvasó ha nem is «a próféták nyelvén», de legalább a próféták nyelvéből fejlődött új-héber nyelven ismerheti meg Darwint, Spencert, Nietzscht, Marxot és Lassallet. A nagyobb héber írók művei a legdíszesebb kiállításban jelenhetnek meg és kiadást kiadás után érnek. A díszműveket pedig magas színvonalon álló illusztrációkkal látja el a héber irodalommal karöltve haladó új zsidó művészet.

A héber nyelv ujjászületett, a holt nyelv feltámadt és tiltakozik az eltemetés ellen; nem akarja, hogy mint egy nagy múlt megható emlékét a világtörténelem múzeumába tegyék — hanem élni, élni akar, élni és virulni.

És a héber költészet virágainak ápolásában segítkeznek a zsidó nők is, részint mint írók, részint mint olvasók, intelligens leányok és asszonyok, kiknek finom lelke megérzi a nagy idők lehelletét, keresni kezdik a szálakat, melyek a jelen zsidóját összekötik a múlttal és útbaigazítják a jövő felé. És a legmodernebb eszközök állanak rendelkezésükre, hogy elsajátítsák a zsidó nép nyelvét és eloszlássák lágy és finom csengésű héber beszédükkel azt az előítéletet, melyet a héber idioma iránt táplálnak. A héber



nyelv így bevonul a meleg családi körbe is és fel-  
 éled a gagyogó gyermek ajkain, ki ezen a nyelven  
 követeli apró játékait s ezen a nyelven czivakodik  
 kis játszótársával. És midőn már be van avatva a  
 betűfejtés titkaiba, nehéz a választás, hogy a sok  
 héber gyermeklap közül melyiket rendeljék meg szá-  
 mára, mert mind egyformán szépek, egyformán izlé-  
 sesek, egyformán modernek. Ép oly nehéz választania  
 később a héber ifjúsági lapok és ifjúsági könyvtárak  
 között.

A holt nyelv feltámadt. Óvók, elemi iskolák,  
 szakiskolák és középiskolák tannyelve lett. Nagy vá-  
 rosokban egyletek állanak fenn, melyekben héberül  
 beszélnek meg a mindennapi és ünnepnapok problémá-  
 kat. A héber nyelv ujjászületett együtt a zsidó kul-  
 tura és zsidó művészet *renaissanceával*.

Zsidó renaissancenak nevezték azt a kort, midőn  
 az arab ruhába öltöztetett héber múzsa megihletett  
 egynehány nagy költőt spanyol földön. De az ő köl-  
 tészetük nem a nép lelkéből fakadt és nem is a néphez  
 szólt, csak egyes kiválasztottak szűk körének. Zsidó  
 renaissancenak mondották azt a kort is, mely vagy  
 másfél évszázaddal ezelőtt kezdődött, midőn ébredezni  
 kezdett nem a zsidó öntudat, hanem az európai lelki-  
 ismeret és néhányan, kik ezt megéreztek, ujjongva  
 szöktek ki a ghetto falai közül és európai levegő  
 után lihegve, le akarták rázni a mult minden nyügét  
 és kiméletlenül ostromra keltek minden ellen, a mi-  
 nek fejlődését jogosulatlanoknak tartották. Ez a mai  
 zsidó renaissance azonban a nép ujjászületése; ennek  
 a kornak költészete az élő zsidó nép költészete, annak

lelkébe mélyed, annak vágyait énekli, annak dalait dalolja.

Azért lényegesen különbözik a mai héber költészet minden régítől. A régi Czion-elegiák gyászdalok, miket a gyermek elzokog szülei sírjánál. Még Jehuda Halévi is, a mint Czion romjain kesereg, Ossianhoz hasonlít, a ki borongó lélekkel jár királyi őseinek sírjain. A halottakat poraikból föltámasztani nem lehet, de szeretettel és rajongással öleli sírhantjaikat. Az új héber költészet Czion-elégiái ellenben tele vannak élettel, reménnyel, nagy sejtésekkel és sejtelmes várakozásokkal. Itt Czion nem koporsó, hanem bölcső, melyben a megváltás ringatózik.

De lényegesen eltér a mai héber költészet a mult század héber költészetétől is. A mult század költői megittasulva az európai kulturától, teljesen annak szolgálatába szegődtek és el akartak pusztítani mindent, a mi ennek a kulturának az útjába áll, heves türelmetlenséggel ostromozták a konzervativizmust és nem számoltak vele, hogy ez történeti fejlődés, melyet szóharczczal eltüntetni nem lehet. Hosszú költői elbeszélések és terjedelmes regények bizonyították, hogy milyen végzetes a vallási csökönyösség, milyen humbug a csoda-rabbi-kultusz, milyen ártalmas a zsidó elzárkózás; mintha kétezer év történeti eredményeit egyszerre akarták volna megsemmisíteni.

Az új héber költészet nem tűz ki programokat. Közvetlenül a zsidó nép életéből fakad. De harci jelszavak vannak benne; nem tendenciák, hanem lelki kifakadások, mint a kurucz költészet. Az egyes tüneményeket nem védi és nem vádolja, hanem

*kifejezi.* Kifejezi mint a néplélek megnyilatkozásait. Megható költemények és novellák, festmények és szobrok fejezik ki az istennel egyesülni törekvő czáddik komplikált lelki életét, a mi azelőtt csak gúny tárgya volt. Művészi alakítások jelenítik meg a jesiba-növendék és a fanatikus kabbalista legbensőbb küzdelmeit és nagy ideáljait. Hiszen mindezek a zsidó nép alakjai, a zsidó élet jelenségei. És a zsidó nép jövőjének szempontjából is azok az elemek értékesek, melyek vagy igaz vallásosságból, vagy öntudatos meggyőződésből hisznek a jövőjében; hogy élni fog és kifejleszti énjét, eszményeit, kulturáját.

Ez a felfogás nyilatkozik meg a mai héber költészet különböző műfajaiban, melyeknek közös sajátosságuk az, hogy élet lüktet bennük, feszülő izmú, piros vérű, új élet.

\*

Az egyes költőket és költői irányokat más alkalommal fogom ismertetni, hadd beszéljenek addig magukról a költők maguk. Egy-egy költeményben megszólaltatom a martyrokat sirató *Bialikot*, a kinek egész költészete a «gólusz» töredezett dalokba öntött tragédiája, a fantasztikus lelkű *Kohent*, a ki különösen a kabbalából merített sokat; a pogány istenű *Csernichovszkyt*, a ki a hellenizmust akarja a zsidóság megváltójává tenni; a melancholikus *Steinberget*, a ki oly sötét szemekkel néz be az Élet kapuján; a magyar *Bolgárt*, a ki ifjúkori emlékeit alakítja költői képekké; a tüzes czionista *Barochovitsot*, a ki csak czionizmusáról dalol és végül a nagy *Perecet*, a ki prózában

és versben egyaránt nagy. Csak néhány verset mutatok be, de belőle a magyar olvasó is fogalmat alkothat magának a mai héber költészetképéről.

### A MARTYROK KÖZT.

Bialik.

Tudom : ködös, homályos éjjelen,  
 Mint csillag hunyok el hirtelen  
 S nem látja csillag siromat,  
 De haragom még füstölögni fog,  
 Mint fekete krátertorok,  
 Ha lángja lelohadt.  
 És él majd köztetek,  
 Mint vészes dühü fergeteg,  
 A míg csak odafenn  
 Dörögni tud a menny,  
 S míg hullámokat tajtékozva hány  
 A felkorbácsolt oczeán.

Oh bár csak gyászotok s keservetek  
 A mindenség szívébe térne meg  
 És átittasulna vele  
 Az ég s föld minden mezeje,  
 A füvek s csillagok.  
 És élne bennük mindig felújulva  
 S velük hervadna s újra kivirulna,  
 És név nélkül, alak nélkül, hon nélkül  
 Lebegne nemzedékre nemzedékrül,  
 Mint a nagy bűnnek tanuja . . .  
 És szó és hang nélkül kiáltna  
 Az égbe fel és le az alvilágba  
 S feltartaná a világ megváltását.



S midőn az idők végén  
 Csalóka fényét ragyogtatja  
 A hamis igazság csalfa napja  
 S hitegető sugára  
 Rászáll vértanuitok sírhalmára,  
 És az ámítás lobogója,  
 Mit pirosra festett véretek,  
 Mint bűsz égkáromlás lebeg  
 Mészárlóitok fejei felett,  
 És Isten meghamisított pecsétje  
 A lobogóra vésve  
 Kiszúrja a nap szemeit . . .  
 S a hazugság ünnepi zibongása  
 S a dölyfös gőg tánca  
 Főlrázza  
 Szent csontjaitokat sirotokban,  
 S az égbolt összeroppan  
 És fénye elhomályosul  
 És minden sötétségbe ful,  
 A nap vörös vérfoltta válik  
 Véretek foltjává az ég fokán,  
 Kájin-bélyeg a világ homlokán  
 És sebhely Isten széttört karján.  
 S csillag csillag felé int,  
 És remegve susogják:  
 Ime a rettentő hazugság,  
 A szörnyű gyász !

S a bosszuálló Isten sebzett szívvel  
 Felkel és összerezdül.  
 És nagy kardjával indul  
 A világon keresztül . . .

## A CZADDIK.

Kohen.

Örök fényű szentélyében  
Áhítatos csend terül,  
A sarokban Kelet felé  
Áll a czaddik egyedül.

Sávos, fehér átvetőjét  
Imaszíjjak szelik át,  
Hajlongva és rángatózva  
Mondja a nagy, szent imát.

Bólogat szép, ősz fejével  
Majd a kezét tördeli,  
Majd lezárja szeme lángját  
S arcza ránczal lesz teli.

Kinyitja a szemét újra  
Belőle szent tűz szökell,  
Vére tele lángolással,  
Lelke Isten fényivel.

Átmegy fia az ajtó mellett,  
Megáll, figyel, nesztelen,  
S megremegve tovább indul,  
Halkan, lassan, ujjhegyen.

Ide-oda száll egy kis légy,  
Űzi, hajtja félelem.  
Megkísérli közeledni,  
S visszarebben hirtelen.

... S szentélyében Kelet felé  
 Áll a czadik egyedül,  
 Minden tagja éneket zeng,  
 És a dalba elmerül.

Hirtelen megáll meredten,  
 Érzéketlen, hangtalan,  
 Körülötte halott minden,  
 Kábult lelke elsuhan.

Látomást lát . . . egek nyilnak . . .  
 Végtelen fény tengere  
 S lelke mint egy tiszta fénycsepp  
 Tündökölve hull bele.

### APOLLO SZOBRA ELŐTT.

Csernichovszky.

Eljöttem hozzád, elfelejtett isten,  
 Letűnt világnak letűnt istene,  
 Ki uralkodtál ifjú nemzedéken,  
 Mely forró vágygyal, vérrel volt tele.  
 Titánok, hősök büszke nemzedékén,  
 Mely daczczal ostromolta az eget,  
 Lakóhelyül a diadalmosoknak,  
 Lombkoszorúkkal homlokuk felett;  
 Viaskodott hatalmas istenekkel,  
 S trónjukra ültetett ember-erőt,  
 Félistenek, élettől ittasulva,  
 Érthetlen rejtély beteg nép előtt.  
 Viruló, szépséges, ifjú nap-isten,  
 Ki az élet titkait fölfeded,  
 S káprázó fénynyel, bűbájos dalokkal

Lángra szítod a szenvedélyeket;  
 Ujjongó életöröm, szín, zene  
 Tündöklő sugaru dús istene!

Eljöttem hozzád . . .

Rám ismersz-e?

A zsidó vagyok, ős ellenfeled.  
 Az oceán feneke nincsen oly mély  
 Mint a mélység, mely közöttünk mered,  
 És nincs oly messzi a végtelen ég,  
 Mint hitünk között a nagy messzeség.  
 Csodálkozol! Hisz mindenkit legyőztem,  
 És tovább jutottam mindenkinél,  
 Ösvényemen tévelyg a gyarló ember —  
 S első vagyok, ki hozzád visszatér.  
 Lelkem ráunt a hosszú haldoklásra  
 S feltörte börtönének ajtaját,  
 És feléledve, bilincsét lerázva,  
 A földet, a földet öleli át.

Vénhedt a nép, megvénhedt istene!  
 Az eltemetett vágyak, gerjedelmek  
 Száz nemzedéknek sötét tömlöczéből  
 Kiszabadultak, életre keltek.  
 Fényt! fényt! áhít bennem minden ideg,  
 Minden csepp vérem életért liheg,  
 Fényért és életért! . . .

És eljöttem elébed.

Eljöttem hozzád, szent szobrod elé,  
 Meghajtom fejemet, letérdelek;  
 Te vagy az élet, te a világosság,  
 Te vagy az ifjúság, a fény, a meleg.



Leborulok a jó, a szép előtt.  
 Imádok mindent mi nagy a világban,  
 Mindent, miben fenség, magasztosság van,  
 Imádom az erőt, az életet,  
 És minden kincset, melyet elraboltak  
 Mindenható nagy istenem kezéből  
 Sugárt kerülő, rothadt élő-holtak.  
 Hős Kanaán-vivók istene volt,  
 Ki népével sivatagokba' nyargal —  
 És megkötözték imaszíjjakkal . . .

## HA ELJÖN MAJD.

Steinberg.

. . . S ha eljön majd a szörnyü pillanat  
 És az utolsó húr is elszakad,  
 A mely a szolgálhadhoz kötözött,  
 S eldobom zászlóm bú és kín között . . .

Ha eljön majd a szörnyü pillanat,  
 És megsiratom csalódásomat,  
 S látom: hiába szállt erőm tova,  
 A nép halott, nem támad fel soha . . .

Ha eljön majd a szörnyü pillanat,  
 S látom: sötétben sújt a kárhozat  
 Mert a fényisten ellen vétkezém,  
 Midőn úgy csüngtem rabok énekén . . .

Akkor sem menekszem hozzájuk én,  
 Üdülni idegenek tűzhelyén.  
 Csak bolygok gyászban a szent sírokon  
 S a nagy halottat siratom.

## TANULJ FIAM, TANULJ!

Bolgár Mózes.

Halálos ágyon vonaglott a teste,  
 Lelkét már hívogatta föl az ég.  
 Örömét, bánatát már rég feledte,  
 Csak *egyre* gondol, *egy* aggasztja még.  
 Felveti pilláit, reám tekint,  
 Remegő keze arczomhoz simul,  
 Haló hangjával lágyan, halkán int:  
 Tanulj fiam, tanulj!

Nem szép meséket, nem tündérregéket  
 Mesélt énnékem jámbor mesterem,  
 Fárasztó, meddő vitakeveréket  
 Gyömöszölt belém nagy keservesen.  
 És fonnyadtam sok gyermekéven át,  
 Mint ifju levél, mely mocsárba hull.  
 De hallottam a haldokló szavát:  
 Tanulj fiam, tanulj!

Megnyilt a börtön, szabad lettem végre,  
 Mint kalitkából szabadult madár . . .  
 Majd le a mélybe, majd föl, föl az égbe  
 Csapongtam szerte, nem gátolt határ.  
 Csoda, titok, dal, mélység, rejtelem  
 Vonzotta lelkem nyughatatlanul  
 S éjjel fülembé zugott szüntelen:  
 Tanulj fiam, tanulj!

És jöttek a derék józanok, a bölcsek  
 És hoztak nyájas, jó intelmeket:  
 «Szegény rajongó! az ábrándok ölnek!  
 Oh, építs otthont légvárák helyett.

A kabbalával házad fel nem épül,  
 És rimeket nem rakhatsz alapul.»  
 Nyugalmam eltűnt . . . s felzendült a mélyből:  
 Tanulj fiam, tanulj!

Elszálltak rég a tiszta, ifju álmok,  
 Elöttem áll az élet meztelen.  
 Agyamban hideg, hasznos tudományok,  
 De sorsom fájó, kinos gyötrelmem.  
 Kijózanodtam és most látok, látok . . .  
 Minden itt gonosz hazugságba ful.  
 S fülembé zúg, mint gúnyos rémes átok:  
 Tanulj fiam, tanulj!

### SÓVÁRGÁS.

Barochovits.

Ha látod olykor, elborul az arcom  
 S szemembe bánatterhes köny tolul,  
 Ha látod, fejem szomorún lehajtom,  
 És ülök búsan, mélán, szótlantul.

Ne fürkészd, kérlek, oh ne kérdezd, édes,  
 Mért lettem hirtelen bús, csüggeteg?  
 Vedd hárfád és zengg el gyorsan nekem  
 A dalt, a dalt, melyet úgy szeretek.

A dalt, mely tele kétséggel, keservvel,  
 Mely őrzöng, tombol vadul, féktelen,  
 Mint anya, ki egyetlen gyermekét  
 Siratja komor, gyászos éjjelen.

A dalt, mely lelkek mélységébe száll le  
 S izekre tépi a vérző szívet,  
 S mégis oly édes, mint pacsirta-ének,  
 Mit szerte hord a csendes szürkület.

A dalt, melyből szent ősi bú zokog fel,  
 S a száműzöttek bánata sajog,  
 Kik sírva ültek Babylon vizénél  
 S Czionba szállt sóvárgó sóhajok.

Zengd el a dalt, oh zengd bűvös erővel,  
 Áradjon égi hangja szerteszét!  
 Oh pengesd hárfád csodás húrjain  
 A dalt, a fájdalom vad énekét!

Hogy forr szívem! hogy ég, lobog a lelkem!  
 Bent mintha forrna tüzes fergeteg!  
 . . . Babylon foglya vagyok én is itten,  
 S Czion után sóvárgok, epedek.

## A KÖLTŐ.

Perec.

Meleg szívvel indult útnak  
 S árulá meleg szivét,  
 És a világ mohó vágygyal  
 Éhesen kapkodta szét.

A közönség ostromolta:  
 «Egy lat, két lat jó szívet!»  
 Asszony fizet mosolyokkal,  
 Leány könyekkel fizet.



Sokan vettek apró pénzen,  
 Huszasért és garasért,  
 «Pompás! pompás!» mondogatták  
 S kéjjel szürcsölték a vért.

Nyüzsgő, élénk forgalom volt,  
 Míg egyszerre lerogyott,  
 És becsukták a kis boltot,  
 A meleg szív elfogyott . . .

Budapest.

*Patai József.*

## AZ EXILIUM ELSŐ ÉVEINEK HATÁSA IZRAÉL VALLÁSÁRA.

A jeruzsálemi szentély omladéka *jegár-száhadúta* lett, a «tanúság köhalmaza». A kortársak számára a próféták hirdette eszméknek megigazulását jelezte az, hogy Adónáj nem szorult rá semmi külön népre, és hogy im elveszett Izraél, mert nem ismerte a *cedákának* nagy törvényeit. Mind a következő időkhöz pedig a tanúság beszél ki abból a köhalmazból, hogy Izraél már egy örökkévaló eszmének a népe, a ki nemcsak külön nemzeti államhoz, de vallásának egyetlen formájához sincs kötve, és psychéje a halhatatlan Isten-érzés. Mintha a történet 586-ban megölte volna Judának a testét is, a lelkét is, erejét és hitét, hazáját és vallását; és ott az exilium földjén találta meg magát az a zsidóság, a kinek hite lett az ereje, és vallása lett a hazája.

A halálnak elébe vánszorgott Júda a történeti

örökkévalóságba nőtt belé mint zsidóság. Júdának egy része tíz év óta ott imádta már Adónajt a fog-ság földjén; és bár amaz első évek a zavarnak, bomlásnak voltak a korszaka, amikor a nemzeti fanatizmus vértanúságba is hajtott egyeseket: bizonyos, hogy 586-ig a lelkek is meghiggadtak és a viszonyokban is kialakult valamennyi állandóság. A nagy diasporát az 597-iki deportácziónak a gyermekei fogadták. A jövevények nem jutottak belé valami halálos bizonytalanságba. Megtalálták testvéreiket. Otthon voltak: csak nem Júda földjén. A községnek politikai hangulatáról szóló följegyzések a két szélsőség között mozognak: itt a nyugodt fejlődés, a melynek módjában van a hódítás is; ott elnyomatás, kétségbeesés, a mely «gyötrelemről, háborgásról és kemény szolgálatról» panaszkodik (Ezs. 14<sub>3</sub>). Kijuthatott természetesen ebből is; de, látva az intenzív szellemi életet és a zsidó egyéniségnek megerősödését, óhatatlan a föltevés, hogy általában meg lehettek elégedve a helyzetükkel. A megtelepülés proceszszusa nem is tarthatott sokáig, ha már Jeremiás (29<sub>5</sub>) azt üzenhette az első exulánsoknak, hogy csak építsenek ott házakat és plántáljanak szőlőket. A köznép visszatért régi foglalkozásához: ki valamely szerszámhoz (Neh. 3<sub>8.31</sub>), ki az ekéhez (Jer. 29<sub>5</sub>); a tudós megillájához; az ipar is föllendült; a visszatértek között külön czéhbeliek, ötvösök, kenőcs-készítők (Neh. 3<sub>8.31</sub>). A kereskedés, mint régente (Hós. 12<sub>8</sub>. Czuf. 1<sub>11</sub>), most sem úri foglalkozás (v. ö. Ez. 16<sub>29</sub>. 17<sub>4</sub>). A jólét egyre növekvőben: hogy sokaknak kedvesebb volt az új haza mint Júda földje, és az egyik résznek vissza-

térte után az exulánsok segítyezik az otthoniakat. A «tyrannusoknak a szolgája» (Ezs. 49<sub>7</sub>) sokban a maga ura volt: Babilónia a belső községi kormányzatot meghagyta a deportáltaknak; mindenik kolóniában, vagy több kisebb telepnek központjában (Ez. 3<sub>15</sub>), a «vének» hatósága, a kiknek neve «Júda vénei» (8<sub>1</sub>) vagy «Izraél vénei» (14<sub>1</sub>. 20<sub>1.3</sub>). Egymás közt korlátlanul érintkezhettek a foglyok: ügyes-bajos dolgokban összejönnek a vének (8<sub>1</sub>); ha «meg akarják kérdezni Adónájt», elmennek, vagy többeket elküldenek a prófétához (14<sub>1</sub>. 20<sub>1</sub>), a kit fölkereshet a tömeg is (33<sub>31</sub>). Sok kolóniában együtt élnek nem izraeli népe sséggel; de az ily körökben sem éri őket bánatódás; csak a gúnyt veszik érzékenyül, ha az Czión szerelméért szállt itt-ott feléjük. A községekben zsidó hegedősök, a kiknek művészete «Adónáj énekei» (Zsolt. 137<sub>4</sub>), a «Czión-énekek» (3), voltak. Talán még ott-honról hoztak magukkal ilyen himnuszokat, és tárgyuk Cziónnak örök dicsósége lehetett; azért fájta a lelküknek, hogy «ott foglyúl vivőik énekes szókat követeltek tőlük és gúnyolók kaczagva szóltak: énekeljete k hát nekünk valamit a Czión-énekekből» (3). «Czión gyászolói» (Ezs. 61<sub>3</sub>. 57<sub>10</sub>. 61<sub>2</sub>) «nem énekelték volna Adónáj énekét az idegenség földjén» (Zsolt. 137<sub>4</sub>). Pedig lett volna benne módjuk. Estére kelve, a nappali munka után kivonult a község a vízpartoknak füzesébe; egynél-egynél hárfa; dalra készültek, de az ének sírásba fuladt, Czión emléke síróba fakasztotta őket, és «az ott levő fűzfákra aggatták hárfaikat» (2). E melanchólia nem volt örökös; járta a községekben másféle ének is, vidámabb nóták, szerelmi dalok (Ez.



33<sub>31</sub>); a zsoltár-énekes mellett feltűnt a trubadúrnak is az alakja (32). Az meg az exiliumi csöndéletnek másik jelenete, hogy alkonyatkor vagy ünnep délutánján az utcára, a ház elé vonultak ki az emberek és «a falak mellett és a házak bejáróinál», a kapukban beszélgettek (30); majd félbeszakad a csevegő ujságolás, meg a prófétai szónak, Adónáj igéjének (u. o.) a tárgyalása, és «szerelmi dal van a szájában» (31); és ilyenkor a legszívesebben látott vendég a «szerélem énekes, a szép hangú és művészi hárfázó» (32) volt.

Ugyanilyen, vagy még nagyobb, volt az ellentétesség a vallás világában. Az exiliumba került nép nem állt csupa *ánáv*-okból (Évk. XIX,7). Jeremiás jóslatából csak a fenyegetés vált be: Júda fogságba került; de sokáig késett megvalósulása a remény szavának, hogy ott «mind meg fogják ismerni Adónájt» (Jer. 31<sub>33</sub>). A Jeruzsálemből elkerült *ánávok* az eseményekben csak a próféta-ságnak és, a mit az képviselt, Adónáj világoralmának a megigazulását látták: nekik a történet soha föl nem adhatott megoldhatatlan rejtélyt. Csak a régi nemzeti vallásnak tömegét hasította ketté a katasztrófa. Az egyik részt megmentette a monotheizmus számára az ethnikus szellemnek vak rajongása: honszerelmük belékapaszkodott a próféták tanította hitbe, hogy a bünhődés után újra kegyelmébe fogadja népét Adónáj és visszaviszi Júdát a régi szent hazába; ezek a lelkek nem hagyták Adónájt. A nemzeti vallásban azonban volt a halálnak is valami vírusa: Adónáj istenségének a korlátoltsága. E hitnek fiai közül nagyon sokan elveszhettek a zsidóság számára: a nemzeti léttel



veszendőbe ment náluk Adónájnak hitele is; Bél erősebb volt Adónájnál: a gyöngé lelkék az erősebb istennek szolgáltak. Az Adónájnak hitében kitartott lelkék közt meg ott pusztíthatott az ősi naturizmus; az első időnek fejetlensége, a sok anyagi gond, a vezér-alakok hiányzása, nem igen maradhatott káros hatás nélkül: sok helyütt fölcsapódott a vallási és erkölcsi anarchia. A tömegnek lelkéről a sok csapástól lehámlott a monotheizmus zománcza, és előbukkant az ősi kanaanizmus.

Az exilium első két évtizedének prófétája, Ezékiel, tele is van panaszszal: az «Izraél háza» név helyett gyakran az «Ellenszegülés háza» (2<sub>5</sub>) jelzővel illeti a fogság községét; a frázisnak másik formájában a község a megszemélyesített «Elenszegüllés» (27. s. 44<sub>6</sub>): kemény homlokúak és makacs szívűek (37); lázadó népség (2<sub>3</sub>); már atyáik elpártoltak Istentől, a fiak meg épen orozátlanok (4); csupa «csalán», «tüske» meg «skorpió» (7); prófétai avatásának második kidolgozásában (3<sub>4-9</sub>) olyanúl jelenik meg Izrael háza, mint a ki a pogányoknál is rosszabb. A panasznak általánosságából kiválik aztán a bálvány-imádásnak a vádja, a miben együtt Adónájnak képekben való és idegen szellemű, Mélek-ritussal járt (20<sub>3.31</sub>) tisztelése, meg a babilóni polytheizmus (14<sub>3-s.</sub> 20<sub>32.39</sub>). E sötét rajz a valóságnak lehet ugyan a képe; mégis a mit bemutat, nem lehet az exilium a maga egészében, hanem csak itt-ott fölcsapó részletek. A góláhnak uralkodó vallási princípiuma nem lehetett a polytheizmus, a mikor már az első félszázad végén a *kedusá*-nak, a szentségnek, nehéz vasas alkotmányául jelen

meg a község; és végig az egész úton, Haggájtól vissza Ezékielig, mindenütt a monotheisztikus erőnek kitörései: Zerúbbábel községe, Deutero-Ezsajás, a Szentség törvényei és Ezékiel kultusz-tervezete. Az az exiliumi polytheizmus nem lehetett hát több, mint egyes körök megtévelyedése, a mit aztán Ezékiel — szokása szerint — általánosít (2<sub>3</sub>. 14<sub>5</sub>. 20<sub>3</sub>); de ő sem mindig (14<sub>4</sub>). E megtévelyedésnek megtalálhatjuk pszichológiai okát; csak azt nem tudhatjuk, mi volt annak mértéke és tartalma. Semmi feltűnő abban, hogy sokaknak «az jutott eszébe, hogy olyanok akarnak lenni, mint a nemzetek» (20<sub>32</sub>); sőt valószínű, hogy a próféta hiába mondogatta, hogy «az semmi esetre meg nem lesz» (u. o.): Izraélból nem egy lélek kiszakadhatott akkor, a kik belévesztek a babilóni kultúrába. Nehezebb az eligazodás a Mélek-kultusz föléledésének vádjával (20<sub>31</sub>): mert semmi történeti meg pszichológiai mozzanat, ami érthetővé tenné e változást. Igaz, Deutero-Ezsajás könyvének egyik részlete (Ezs. 56<sub>9</sub>-57<sub>13</sub>) szintén beszél ezen ritusról: de ez a rajz minden valószínűség szerint a mennasei idők terméke; sehol másutt semmi nyoma az exiliumi ember-áldozásnak. Ezékielnek a vádja (20<sub>31</sub>) aligha is lesz több, mint az a sablónos bünkeresés, a miben a próféta «Ménasse vétkét» ráhúzta Czidkia korszakára is (8<sub>5-17</sub>), most meg a deportáltak községére: hogy ők is csak olyanok, mint elődjeik (20<sub>30</sub>), a míg végig nem söpri majd az exiliumot is a történetnek tisztító förgetegje (20<sub>33-38</sub>). A községnek bálványimádói azok lehettek, a kiket Ezékiel a szóval bélyegez meg, hogy «bálványaikat a szivükbe állították» (14<sub>3.4.7</sub>). A pró-

féta úgy beszél róluk, mint a kik «elváltak Adónáj mögülről» (14<sub>5.7</sub>), mégis kizárva, hogy igazi polytheizmusnak lettek volna a hivei: hiszen épen Adónáj akaratát kívánják megismerni (3. 7.); véneik egy izben Ezékielhez mennek követségbe (1) Adónáj szávéért (3); de általában is a prófétákhoz fordultak Adónájnak megkérdezése végett (7). Ha mégis «tömegestül voltak bálványik» (4), aligha lehettek azok más, mint a monotheisztikus energiának elernyedtével föltolakodott apró félistenek, a kanaáni emlékekből kiásott penates meg lokális védő-princzipiumok, mindenféle amuletek és teráfim (v. ö. Zak. 10<sub>2</sub>). A kik e kultuszt üzték, nem gondolták, hogy vétenek vele Adónáj istensége ellen; igaz próféták is semmitmondó babonának vették (Ez. 14<sub>7.9</sub>), csak Ezékiel ítél a monotheizmusnak szigorú bírójául: hogy Adónáj «szíven markolja az Izraél házabelieket» (5), és hogy a próféta, a ki az ilyenekkel szóba áll, «elbolondult» próféta (9). Babilóniában, az istenfaragásnak nagy műhelyében, a zsidóság már csak nézőközönség volt.

Nem a polytheizmus, hanem a naturizmusnak egy másik princzipiuma, a babona, a vallásosságnak ez a revers-lapja volt az, a mi megejtette a lelkeket. A kik benne leginkább mesterkednek, most is az asszonyok (13<sub>17—23</sub>): az exiliumnak «lélek vadászó» (18. 20. 21.) boszorkányai. Mesterségükről aránylag sok szava van Ezékielnek; de a sokban is kevés a határozottság. Művészetük alighanem a halott-idézés volt, föltéve, hogy a próféta azt mondja róluk, hogy «lelkeket élesztenek föl maguknak» (18) és «lelkeket költenek életre, a kiknek nem szabadna élniök» (19). De ha a szónak ez



az értelmezése meg nem állhat is (l. IMIT), a közhitben övék volt a hatalom az élet és a halál fölött, hogy «lelkeket öltek meg, a melyeknek nem kellene meghalniok és életben tartottak lelkeket, a melyeknek nem kellene élniök». Mesterkedésüknek azt a külső fogását is följegyzi Ezékiel, hogy «párnácskákat varrogatnak mindenféle kézcsuklóra [vagy a karokra (20)] és lepleket készítenek akármilyen természetűnek a fejére (18).» Ha nem is tudjuk már, mi volt e párna és lepel, valószínű, hogy a párnácskában rejlett a bűvös erő, a mi a lelkeket elfogta (20); a lepel pedig vagy a méltóságnak, a papi tisztségnek volt a viselete, ha a varázsló vette magára; vagy a titokzatosságnak volt az eszköze, akár a bűvésznő, akár a laikus vendég burkolódzott belé.

Sokban nagyon komor az Ezékiel festette kép; bizonyos, hogy a valóság nem volt annyira sötét. Nem befeketíteni akarja a próféta az exiliumi községet, de ítéletében sok a szubjektív elem. Vádjainak megvan a maguk tényleges alapja, de panasza rendszerint túloz, mert általánosít. Ilyen az egyénisége: az egész ember csupa érzékenykedés. Bántja minden; nemcsak egyeseknek és köröknek vallási és erkölcsi megtévelyedése, de az is, hogy az életet nem veszi mindenki oly komolyan mint ő. Közvetlen környezetével szinte állandó meghasonlottságban él, hogy nem egyszer azon van (v. ö. 12<sub>2.3</sub>), hogy más kolóniába költözködik át. Most az ethnikus próféta-ságnak üdv-hirdetésén eszi magát (13<sub>1—16</sub>), máskor meg hallgatóinak az értelmetlensége bántja, hogy nekik ő csak példázgató mese-mondó (21<sub>5</sub>). A tömeg könnyű-



vérű, de nem romlott; a próféta azonban hamar neki-keseredik és szid. Egy ilyen jelenetet meg is örökít Ezékiel (33<sup>30—33</sup>); de epés kifakadásából a tömeg tisztán kerül ki, a míg rajta magán játszadozó fénye az akaratlan nevetségességnek. Ezékiel hangja sokszor az elfanyalodott lelkű, egyre csak lepirongató erkölcs-biráknak a hangja: a valóság az, hogy bárha akadtak lanyha lelkek is, az összesség megerősödött vallási komolyságban; a zsidó szellem sokat veszíthetett az exiliumban, de többet nyert, mint a mennyit veszített. Felfújt szó a polytheisztikus elfajulásnak a vádja; sőt a monotheizmusnak felszines könnyevetéséről sem lehet ott joggal beszélni, a hol a zsidó szellem még hódítást is tett idegen vallásoknak a gyermekeiben. Már Ezékiel számol a ténynyel, hogy a községben prozeliták is vannak (14<sup>7</sup>); és ha talán ezek első sorban, vagy mindannyian is, hazulról elkerült idegenek meg azoknak gyermekei (v. ö. 22<sup>7.29</sup>), előttünk a nem érdekesség nélkül való jelenség is, hogy a fogságban más isteneknek hivei esküsznek föl Adónáj vallására: megtelepült jövevények (Ez. 47<sup>22</sup>. Ezs. 14<sup>1</sup>), meg idegen népbeliek (I Kir. 8<sup>41</sup>. Ezs. 56<sup>3.6</sup>; v. ö. 44<sup>5</sup>. 45<sup>14.23</sup>. 55<sup>5</sup>. 56<sup>8</sup>. Zak. 2<sup>15</sup>. 8<sup>21.22</sup>) «csatlakoztak Adónájhoz» (Ezs. 56<sup>3.6</sup>. Zak. 2<sup>15</sup>) meg «Izraélhez» (Ezs. 14<sup>1</sup>) és «szegődtek hozzá Jákób házához» (u. o.); Izraél Istenét «szolgálták, szerették Adónáj nevét, szolgálivá szegődtek» (56<sup>6</sup>), «az egyik mondta: én Adónájé vagyok; a másik Jákób nevével nevezte meg magát; a harmadik kezére írja: Adónájé, és Izraél nevével jelezte magát» (44<sup>5</sup>). A visszatérésnél a jelentkezők között vannak családok, a melyek-

nél nem volt megállapítható az izraéli eredet (Neh. 7<sup>61.62.</sup> Ezr. 2<sup>59.60.</sup>). Talán-talán akadtak e csatlakozottak közt régi efráimiak is; de javarészt idegen néptörzseknek (Ezs. 56<sup>3.6</sup> 44<sup>5</sup> stb.), a szomszédos idegen kolóniáknak, lehettek a gyermekei. Ezékiel számol is velük a maga messiási államának kultusz-szervezetében: a *kedusa* szellemében kizárja őket mindenemű templomi tisztségből (44<sup>7—9</sup>); de a polgári jogokban teljes egyenlőséget követel számukra (47<sup>22.23</sup>).

A zsidó géniusznak ez a hódítása a maga legnagyobb anyagi gyöngeségében, csodaszerű is, megható is; az egész világtörténeten át kevés a vallási szellemnek az ennél szebb, tisztább diadala. Ezuttal a vallás igazán egyedül a szellemével vette meg a lelkeket; és e meghódolás épen úgy az izraeli monotheizmus erkölcsi fensőbbiségének a tanúja, mint bizonyága az ánv-körökben uralkodott erkölcsi közszellem imponáló erejének. Ezek valóban «az igazságosságnak az ismerői voltak; a nép, a kiknek szívében Adónáj tórája» (Ezs. 51<sup>7</sup>); ha úgy került, meg is haltak az igazságosságért és Adónáj tórájáért, de «nem féltek halandóknak gyalázatától és szidalmazásaiktól nem rettegtek» (u. o.). Ezen köröknek erkölcsi vértanúságából csap az exiliumnak költő-prófétája felé Izraél világtörténeti erkölcsi martiriumának a mintája (53). Az idegen telepítvényeseket lelken ragadhatta a «szeretet embereinek» (57<sup>2</sup>) élete is, halála is: ott csakugyan «feloldották az istentelenség bilincseit, kibontották a járom kötelékeit, szabadra bocsátották a megroskadtakat, széttéptek minden jármot, megszegették kenyерüket az éhezőnek és

a hajléktalan szegényeket bevitték a házba» (58<sub>6.7</sub>); aztán «betértek [a siri] békébe, nyugodtak fekvőhelyükön ők, az egyenességben jártak» (57<sub>2</sub>). Valósággá lett itt a prófétaágnak álma a *cedáká* és *chészed* világáról; de ugyancsak itt erősödik meg a zsidó ritualizmus szelleme is, a mi a múltban a próféta világlátásnak nagy heterogén princípiuma volt.

A «nyomorúság kohójának» mondja Izrael számára a babilóni exiliumot a fogság utolsó éveinek prófétaja (Ezs. 48<sub>10</sub>); de — ha fájt is a lelkeknek a hontalanság — inkább másban volt az kohó, igazi «vasolvasztó kemencze»: abban, hogy az izraéli szellemből végképen kiváltotta, eltávolította a salakot, a múltnak minden naturizmusát, a természet-vallásnak aszartetei és dionyzoszi elemeit és a polytheizmus felé vivő theokrázisnak is az erjesztő anyagát. Az izraéli vallás most szakad ki mind a sémi vallásoknak, vagy inkább valamennyi vallásnak, közösségből: még pedig nemcsak a hogyan a múltban volt, mint a vallási gondolkodás arisztokrataságának, a prófétaágnak és kevés követőiknek, az ánávoknak, a vallása, hanem a tömegnek is a vallásául, mint népvallás. Azok a kevesek magukkal vitték már az exiliumba Adónáj vallásának különvaló egyéniségét: most az összességnek köztudatában is mind a többi vallástól elütő vallás-individuummá lett Izrael vallása. Megtette ehhez a magáét az ethnikus vallási szellem is és még többet a Deuteronomium; a végső eredmény pedig a farizeizmus-hoz vezetett nomizmus, a mai zsidóság kiforrásának megindulása.

Az események folytatásában, az eszméknek össze-

függésében, egyik korszakból a másikba átmenet alig mutathat föl a világtörténet nagyobb valószínűtlenséget, mint a minő az a fejlődés, a melybe Júdának hontalanná lett fiai kerültek belé. Megszűntek nemzetnek lenni, a vallásnak lesznek a népe, igazán a vallásnak, az égnek, Istennek a népe. Júda akkor válik történelmi hivatásának, a vallás-erkölcsi küldetésnek, hordozójává, a mikor lába alól elvesztette a földet. Mi, a mi időnkől nézve a multat, mi látjuk az eseményekben a Gondviselésnek élő működését; filozófiánk az örök erkölcsi hivatottságú zsidóságnak veszélyes, de üdvös, operálását látja az állami bukásban: azok, a kiket közvetlenül ért, az első kábultságban még az ánavok is, a múlt sirhalmának érezhetők a szentély romjait, a jövő temetőjének az exilium földjét; a jelen pedig, úgy gondolhatták, rövid kínos haldoklás lesz. A fogság költészetében csakugyan «földdé sodorta az Úr az égből Izraél dicsőségét» (Sir. 2<sub>1</sub>); meg ott a fogság földjén is sirvermek (Ez. 37<sub>12. 13</sub>) és szerteheverő, temetetlen, kiszáradt csonatok (1—11): de Júda nem jutott Efráimnak a sorsára. Az elhamvadt szentélynek a lángja a zsidóságnak a tisztító tüze lett; a hontalanság fájdalmának és a megtérésnek könnyei a pogányságból kigyógyító csoda-forrás; a nemzeti halálra a vallási és erkölcsi föltámadás következett. A történet ezen lapján olvasható vonásokkal jegyezte alá kezeírását a Gondviselés. A Gondviselésnek eszközei pedig: a próféta-ság, a Deuteronomium, az ethnikus vallás meg Nebukadnéczár; mind-mind megtette a magáét, hogy Júda egységes népül élje túl az exiliumot.



A fogság korszakának legerősebben szembeszökő jelensége, hogy Júda ott egyáltalában nem rendezkedett be kultuszra. Ha megteszi vala, alighanem belésodródik a babilóni vallási kultúrának forgatótagjába és ő is elmerül, mint előtte Efraim; a mint-hogy öbelőle is kiszakadoztak egyesek és családok, a kik nem tudtak meglenni kultusz nélkül. Az ellenállásnak ezt az erejét a prófétai szellem oltotta be Júda lelkébe: közvetlen hatása és akaratlan realizálása volt az a moralizmus nagy elvének, hogy Adónájnak tiszteléséhez semmi egyéb nem kell, csak az erkölcsösség. A próféták, igaz, nem ilyenek látták azt az ő erkölcs-vallásukat; nem a történettől kicsikart kényszerül várták azt, hanem az igaz isten-ösmeretnek szabad és természetes megnyilvánulásául: de hát egyrészt mégis ott voltak már az ánavok, a kik reális erőül vitték magukkal a lelkükben azt a prófétai elméletet, másrészt meg a tömeg is könnyen hozzátörődött a kultusz nélkül való élethez, hogy legalább a füle megszokhatta volt addig annak a hirdetését. Talán előbb-utóbb így is megalkudott volna Júda amaz idők népeinek vallási gondolkodásával, ha annak útját nem állja vala a hit, hogy az exilium nem végleges földje Adónáj népének. A kultusznak elmaradtát nem érezték nyomasztóan, mert prófétái a köztudatba lopták, hogy a fogság rövides lesz, és itt megint a próféták tanításának egyik nagy eredménye volt az, a mi képessé tette rá az exulánsokat, hogy az idegenben ne alapítsanak otthont. Ezt a megtelepülést és vele a vallási ott-ragadást tovahárította Júdáról az istenképeknek hiányása. E tényezőnek

A dalt, mely lelkek mélységébe száll le  
 S izekre tépi a vérző szívet,  
 S mégis oly édes, mint pacsirta-ének,  
 Mit szerte hord a csendes szürkület.

A dalt, melyből szent ősi bú zokog fel,  
 S a száműzöttek bánata sajog,  
 Kik sírva ültek Babylon vizénél  
 S Czionba szállt sóvárgó sóhajok.

Zengd el a dalt, oh zengd bűvös erővel,  
 Áradjon égi hangja szerteszét!  
 Oh pengesd hárfád csodás húrjain  
 A dalt, a fájdalom vad énekét!

Hogy forr szívem! hogy ég, lobog a lelkem!  
 Bent mintha forna tüzes fergeteg!  
 . . . Babylon foglya vagyok én is itten,  
 S Czion után sóvárgok, epedek.

### A KÖLTŐ.

Perec.

Meleg szívvvel indult útnak  
 S árulá meleg szívét,  
 És a világ mohó vágygyal  
 Éhesen kapkodta szét.

A közönség ostromolta:  
 «Egy lat, két lat jó szívet!»  
 Asszony fizet mosolyokkal,  
 Leány könyekkel fizet.

végtelen a fontossága. Az isten-képekben erő lehetett a múlt szempontjából, hogy bennük egy-egy nép mindig megtalálhatta múltját, addigi vallását; de gyöngeség a jövő szempontjából, mert az idegenhez köthetik népüket, amelyet aztán fölszív a hatalmasabb uralkodó vallás. Így jártak a kúteusok Kanaánban, meg az efráimiak Assziriában: isteneiket magukkal vitték, otthonukká lett új földjük, a talaj vallása beleévődék lelkükbe; ott veszték. Júdának nem voltak isten-képei: ha akarta is volna, csak nehezen avathatja otthonává Babel földjét. Meg az isten-képek a theokrázisnak is a médiuma voltak: a kúteusok vallása izraélivá lett, az efráimiak a Mardúk-Bélnek meg a társainak hódoltak meg; Júdának nem volt Adónáj-bálványa, hogy a köré állíthatta volna a babilóni pantheont. És mind ennél nagyobb eredménye a próféták tanításának, hogy Júda az istent lekötő kultusz nélkül is, meg az istent megjelenítő képek nélkül is idegen isteneknek birtokán, a hol maga sem akart otthon lenni: ott érezte magát Istenének, Adónájnak a közelségében. A köztudatban ott kavarghattak az ellentétes eszmék, hogy Adónáj Kanaánban maradt, hogy Adónáj a templom romjai fölött trónol láttatlanul; meg hogy Adónáj elvonult Keletre (Ez. 10<sup>19</sup> 11<sup>23</sup>. 43<sup>2</sup>) vagy odatért meg az éjszaki Isten-hegyre (1<sup>4</sup>; 28<sup>14</sup>): a kháoszon átszűrődék a prófétai vallásnak fényesíkja, hogy Adónáj mindenütt jelenvaló Isten, a Monotheos. A fogságnak prófétája csak szimbolizálni akarja az elvet, hogy Adónáj megjelent Babel földjén (Ez. 1).

És annak a kultusz nélkül való istentisztelésnek

lehetősége nemcsak az abban élt ánávoknak, de a ritualizmuson csüngő összességnek szempontjából is több volt, mint csak pusztá elmélet: a Jósia idejében előkerült Deuteronómium præparálta, valamennyire hozzá is szoktatta már Júdát, hogy tudja istenét áldozás nélkül is szolgálni. Ha nem is ez volt a célja, de ez is egyik következménye volt a deuteronómiumi kultuszcentralizáczióknak. A vidéki polgár már akkor elszakkadt az oltártól és lassanként megszokta, hogy imádkozással keresse Adónájt. A mi akkor otthon esetleges volt, most az exiliumban állandóvá lett. Meg a prófétai szellem érvényesülésében is — hogy az istenképek nem kerültek elő, hogy asérák és maczébák nem idézték új életre az ősi naturizmust — megvolt a része e tórának (Deut. 16<sup>21. 22</sup>). És ha érthető is, hogy a kolóniáknak szelleme nem volt mindenütt, minden családban a tóra ideálja szerint való: a fejlődés iránya a prófétai eszméknek ez a diadala, azt bizonyítja meg, hogy a Deuteronómiumnak már ott Júdában sokkal mélyebb és általánosabb volt a hatása, mint a hogyan azt Jerémiásnak vagy éppen Ezékielnek a beszédei sejtetik. A községnek az első évtizedekben igazán a tórája volt a Deuteronómium: törvénykönyve, olvasmánya, vigasza, reménye, minde.

Az izraeli vallás egyéniségének e megmentésében és megszilárdításában segítségére volt a prófétai szellemnek az a történeti elv is, a mellyel eleddig ellenfélül állt szemben: a nemzeti vallásnak exkluzivitása. Az elszigetelésnek két hatalmas eleme áradt ki ebből: Izrael választottságának az eszméje és a külföld



«tisztátlanságának» a dogmája. Vulkánikus erőül forrt amaz Júda lelkében: mindig érezte, hogy ő nem olyan, mint mind a többi nemzetek (Ez. 25<sub>8</sub>). A mig önnálló nemzet volt, arisztokrata göggel nézte le Móábot meg Szeírt; de az exiliumban is sem meg nem törik, sem meg nem hajlik az a büszke öntudat: az egykori vazallusságnak is a kifakadása, meg a számkivetettségnek is a kesergése a panasz, hogy «szolgák uralkodnak rajtunk» (Sir. 5<sub>8</sub>). A választottság nem államfentartó erő: az csak siettette egykor Efraím halálát; de konzerváló ereje a fajnak: ilyenül vált be Júda deportáltjainál. És ez nem is volt már az ősi naturisztikus választottság, a mely valósággal az istenséget rendelte alája a népnek; hanem az a Deuteronomiumban átfinomult kiválóság, amely szintén sokat ígért ugyan, de még többet követelt: hogy Izraélnek, ha Adónájnak a «tulajdona» akar lenni, erkölcsben, kultuszban, sőt a magánélet szokásaiban is, igazán mindenben, másnak kell lennie, mint a polytheizmus népei. Az erkölcsi felsőbbségnek, a külön hivatottságnak e tudata megóvta Júdát, hogy bele ne olvadjon az autochthon törzsekbe. És ez a maga egyéniségét megőrizett Júda még csak a maga régi kultuszát sem szervezte újra ott az exiliumban. Nem tehette; útját állta az ethnikus szellemnek az a leg-sajátabb eszméje, hogy a ritualizmus számára az egész külföld «tisztátalan» (Ám. 7<sub>17</sub>. Hós. 9<sub>3.4</sub>): ott nem épülhet templom, ott az oltár sem oltár. Idővel talán a ritualizmus logikája megtalálta volna a megalkuváshoz vivő kibúvót: de egyrészt a katasztrófa még mélységesebbé avatta az otthon talajának szent-

ségét; másrészt meg az ethnikus szellem mindig csak ideig-óráig tartónak hirdette a fogságot.

Az asszir fogságba került Efráim odaveszett, a babilóni exiliumba jutott Júda az életé maradt. A két haldoklás közt (722—586) másfél évszázad sem telt el: de az a százharminczöt esztendő, Ezsajásnak, a Deuteronomiumnak és Jerémiásnak a tanítása, annyi vallási erőt halmozott föl Júda lelkében hogy az — meg is csappanva Menasse idejében — elegendő volt a népnek megtartására. Csakhogy mindez az erkölcsi kincs könnyen veszőbe ment volna; a választottságnak a tudata meg Adónájnak jelen volta meg az ellenállásnak fanatizmusa és a visszatérésnek a hite talán szánalmas és megragadó küzdelembe, tragikus halálba sodorhatta volna Júdát: ha Babilónia destruktív politikát követ vala vele szemben. Egy-két nemzedéken keresztül sóhajthatott volna Júda: «kérünk, Adónáj! ó segíts meg»; aztán «legörnyed a Bél előtt, meghajlik a Nabú előtt» (v. ö. Ezs. 46<sub>1</sub>): ha Babilónia szerteszórja a maroknyi népet rengeteg birodalmának különböző vidékeire. Nem így esett. Jerémiásnak bűnhődést hirdető beszédeiben «Adónáj szolgálja» volt a Jeruzsálemre lecsapó Nebúkadnéczár: és Adónáj szolgájának bizonyult a diadalmas Nebúkadnéczár, a mikor Júdának elhurczoltjait együtt hagyta a Nagy-Csatorna mentén. Apró csete-patékban, tű-szúrásokban nem volt hiány; de a hivatalos Babilónia még csak nemzeti érzését sem bántja az exulánsoknak, egységes népül ismeri el őket, és 561-ben visszaadja nekik a harminczhat éven át fogságban tartott királyukat is, Jójákint.

Az izraeli szellemben továbbmüködnek a vallási életerők, foly a teremtés munkája; és a mi a történetnek meg az izraeli géniusznak exiliumi műhelyéből kikerül: az a ritualizmus szervezete. Történeti skémákon indulva, a vallási gondolkodásnak és munkásságnak ezen iránya nem szükölködik valamennyi logikai érthetlenség nélkül. Az addigi egész próféataságnak a tanítása Ámósztól Jeremiásig annak hirdetésébe csúcsosodék ki, hogy a nép elvész, mert csak kultusza van és nincs erkölcsi tórája; a katasztrófa ezt a vallás-felfogást igazolta meg: történeti tanulságul hát a moralizmusnak vallássá emelését várnök — de ennek épen az ellenkezője jött, a legmerevebb forma-vallás; a ritualizmusnak legszigorubb alkotmánya: a nomizmus, a szentség. Igaz, maga az exilium «erkölcs-vallásban» él, tartózkodik a kultusztól; de ez nem a ritus-vallásnak elvetése, hanem annak épen megszentelése, valóságos apothéozisa: hogy a majdani templomnak ama szertartási formáit még csak a levegője se érje a «tisztátlan» világnak. Próféataság, ethnicizimus meg történet elmondják, miért nem szervezett Júda a fogságban is kultuszt és hogyan őrizte meg egyéniségét; azt meg a vallásoknak és az exilium nemzedékeinek pszichológiájából kell kiváltanunk, miért esett neki Izrael szelleme annyi szenvedélyességgel a kultusz-vallás kiépítésének.

Az emberiségnek vallási természetana magában is sokat magyaráz: az a fizikai nehézkesség, hogy az ember nem tud tova emelkedni a földtől, az anyagtól. Itt is, mint végig a történetben, a nagy tanu-

ság, hogy a prófétáknak hatalmas ábrándja, az ethika mint vallás, nem való a nagy tömegeknek, az összeségnek. A história egyáltalában nem ismer a próféták szellemében való nagyobb erkölcsi társadalmat; de még kevésbbé ismer a próféták eszményét realizáló vallást: tisztán az erkölcsös életmódban kifejezésre jutó, minden kultusz nélkül való, istentiszteletet.

A próféták vallása — az ánávoknak kicsiny köreit nem számítva — eleddig realizálhatatlannak bizonyult; talán örök időkre is az marad; csakis a papi vallásnak reakciójaként szólal meg időről-időre, a mikor a formáknak szentsége erkölcsi visszásságba csap át. Ilyen protestálás volt az ánávság is. Hiában; a vallás sohasem lehet pusztán ethika. Minden vallásnak vannak individuális eszméi, institucziói, a melyekben egynek-egynek sajátos világlátása jut kifejezésre; ezeket a formák teszik láthatókká, kezelhetőkké. A szertartás az eszmének pólyája; de az eszme, úgylátszik, soha meg nem erősödhetik annyira, hogy abból valaha egészen kivehető legyen. Némely szertartásból utolsó izeiglen kiszáradhat az eszme: a vallási szellem tovább is féltő gyöngédséggel hordja karjain az üres pólyát. Izraél vallása épen akkor készít magának új, a réginél szilárdabb csiga-házat, a mikor a történet összezúzta azt a régit. A história mindent megtett, hogy alkalmat nyujtson az ethikai vallásnak életbe léptetésére; a kultusz gyakorlásának a lehetőségét is elvette, a mikor halomba dőlt az egyetlen legitim kultusz-hely: és az a legelső, a legjobb alkalom szomorú kritikája lett a próféták ideáлизmusának és még szo-



morúbb tanúsága az emberi szellem ethikai élhetségének.

A vallások természetének a gyöngéjét, a ritualizmusra való hajlandóságot, aztán ezúttal beragyogta a költészet is, megnemesítette a történelmi fájdalom. A nagy tömegnek a lelke igazán oda volt nőve a templomhoz meg kultuszához; még a szivekben égett az emlék, hogy akkor, Jeruzsálemben, harcot álltak volna az egész világgal, mert ott állott a *hékhál-Adónáj* (Jer. 7<sub>4</sub>): a katasztrófával az élet szerelmére alábecsátkozóék a halál szentsége is. Czión és a templom és a kultusz, a mi mindig oly nagy-nagy volt, a végtelenségbe nőtt a kegyeletben. A múlt áteszményült: semmitsem látott már a deportáltak lelke, csak a szépnek a halálát; most már az ánav is sirt, hogy a kóhén nem áldozhat többé Adónáj oltárán (Sir. 26.7). Czión most lett igazán az, a mi Ezsajásnál volt: a *Gé-chizzájón* (Ezs. 22<sub>1</sub>), «Adónáj megjelenésének a völgye»; szent volt a talaja, ott lakott Adónáj: oda vágyódtak a lelkek; és a hontalanságnak fájdalma nem csupán lelki, de szinte testi érzés is volt: Czióntól elszakadva, idegen isteneknek a földjén, megfullasztón tisztátlan volt a betévő falat is (Hós. 9<sub>3.4</sub>. Ez. 4<sub>13</sub>). A lélek is kiszakadt volna belőlük, ha nem csitítgatja, vigasztalja őket a föltámadás hite: hogy visszakerülnek Cziónba, fölépül a szentély, az oltáron áldozás, és újra tiszta lesz kenyérük.

De nemcsak az érzés, a kegyelet, hanem a gondolkodás is, a filozófia, ott fogta az exulánsokat a ritualizmus szelleménél: sőt odaterelte — Ezékiélben — a prófétai világfelfogást is. A prófétai és a

papi vallás között egyik legszilárdabb elválasztó gát a bűnnek felfogása. Egyben találkoznak: hogy minden vallás a bűnben látta és látja a magán és közös életre lesújtó csapásnak az okát; de aztán a régebbi Izraél, a nemzeti kultusz-vallás, bűnt talált Istennek öntudatlan megsértésében is, és szerinte gyakran nem is lehetett tudni, miért haragszik Isten (Gen. 26<sup>10</sup>. Num. 22<sup>34</sup>. I Sám. 26<sup>21</sup>); a moralizmus vallásában csak a tudatos vétkezéssel bánthatta meg Adónájt az ember, és benne mindenki ismerhette Adónáj akaratát (Jer. 5<sup>4. 5</sup>), az igazságosságot és emberiséget: ennek megsértése a bűn. És a bűn fogalmának megfelelően más volt a kettőben a megengesztelésnek is a formája: amott a bűn gyakran láttatlan volt és fölismerhetetlen maradt, nem tehetette azt jóvá, csak valami látható aktus, a minden eshetőségben biztos hatású áldozat; a moralizmus pedig — ahol az érzés volt a bűnnek a fészke és mindenki tudhatta, mikor vét az erkölcs parancsolatai ellen — a moralizmus megelegetett az érzésben való megjavulással, a megtéréssel, a jónak gyakorlásával (Hós. 14<sup>2. 3</sup>). Most az exilium véglegesen szakít a próféta-ságnak e bűn-felfogásával. Talán nem is tehetette másképen: az erkölcs-vallást, a Deuteronomiumot is, 609 óta annyiszor diszkreditálta a történet, a sok csapást megigazoló bűnt sehogysem tudtak találni, a deportáltak hát a ritualizmusnak fagyos elszántságával a dogma alá hajtják a fejüket, hogy a múlton is, a jelenen is, az egész életen nagy, nehéz, ismeretlen bűnöknek az agyonnyomó súlya (Ez. 33<sup>10</sup>). Ez volt a multak kultusz-vallásának is a

hite; és a bűnnek e mindig fenyegető, ismeretlen hatalmai ellen nem talál az exiliumi próféta-ság sem elhárító erőt másban, csak a kultuszban (Ez. 40—48). Oda is tapad a deportáltaknak vágyó tekintete a szentély romjaira: mikor áll ott megint oltár.

A bűnösség régi kritériumának és az azzal velejárt istentiszteleti formának e megszentelése azonban nem jelenti egyúttal a múltnak változatlan föltámasztását is, akár szellemben, akár anyagában. Nem visszatérés ez a régihez, hanem annak továbbfejlesztése. Az új ritualizmusnak lelkén megérik a próféta-ságnak is, a történetnek is a hatása: amannak nyomása alatt kiszakad a kultusz a naturizmus világából és mint ethikai principium lép fel (Ez. 18<sub>5</sub>—<sub>9</sub>); a történet pedig, hogy a szentély elpusztulhatott, az ismeretlen bűnöktől való félelmet az embernek állandó bűn-tudatává mélyíti ki (33<sub>10</sub>). Így lesz az új ritualizmusnak új lelke: Adónájnak szakadatlan megengesztelése (43<sub>27</sub>. 45<sub>17</sub>). A vallás szelleme magával viszi ugyan az erkölcsöt (20<sub>11</sub>: 33<sub>15</sub>; 45<sub>91</sub>); de innen túl teljesen szakít a moralizmussal: az ember akaratát benne nem az erkölcs irányítja, hanem az attól függetlenített vallás szabályozza. A próféták tanításában bűn volt a rossz tett, a büntudat vallásában az lesz a törvényes formáknak véletlen elvétele is; abban minden szabad, a mi nem ethikai rossz; itt semmi sem szabad, csak a mi megszabva: ott az a törvény, a mi jó — itt az a jó, a mi törvény. És ebben a megszabott és megszámlálható törvényeken kívül ott van a vétkezésnek megannyi lehetősége is, a mikkel sohasem lehet számot vetni — és kész az erkölcsi abszurdum,

hogy a vallás, a mikor a bűnhődésnek okát ott keresi ismeretlen bűnökben is, bűnnek deklarálja az embernek természetes «tisztátlanságát» is (45<sup>20</sup>); és az isteni viszonzásnak elméletébe befurakodhatik a tétel, hogy az a gyarló ember halállal lakolhat a maga gyarlóságaért (v. ö. Jób. 4<sup>17—21</sup>). A büntudat vállalása a fenyegető bűnök ellenében csak egy védekezést ismerhet: hogy a mennyire tudja, visszaszorítja az akaratlan vétkezésnek lehetőségét. Ennek a módja pedig a törvények szaporítása, az élet formáinak megszorítása; az ember életének kiemelése a természet életéből; az observantia. Az okoskodás, hogy a bűnös nép tanulja meg az erkölcsi jónak gyakorlását, itt semmit sem ér: a bűnösség, mint vallási alapelv, vagy lehetetlennek itéli ezt, vagy többet követel meg. Izraelnek exiliumi szelleme, főképp Ezékiel tanításában, a többre ment át: előtte a vallás a bűnös embert arra akarja képesíteni, hogy községében ott lakozzék az abszolút szentség, Adónáj (37<sup>26—28</sup>). Szükséges ehhez az erkölcs is (45<sup>9. 10</sup>), de magában nem elég; nagyon fontos, de mert nagyon természetes is, a tömeg nem veszi értékszámba. A természetes bűnösséggel szemben csak a szigorított, szinte nemtermészetes fegyelem tehet valamit: a kultusz világát is, a mindennapi életet is át meg átható merev, hajt-hatatlan observantia.

Az observantia: tartózkodás mindentől, a mi tilalmas; a «tilalmas» fogalmában pedig sok lehet az értetlenség, a logikátlanság, de még több benne a miszticizmus. És az exilium földje a történet megművelte legjobb termő talaja volt az izraéli obser-



vantiának. Itt az nyújtotta módját az elkülönödésnek, a nép-individualitás megóvásának; meg abban keresett és talált a büntudat kárpótlást és megnyugvást, a miért egyelőre sok törvényt meg nem tarthatott. Az observantia elkülöníti az ember világát istenétől, távol tartja a laikust a szenttől; de a mindennapi életet is reteszekbe osztja, hogy össze ne kerüljön tiszta és tisztátlan. A tartózkodásnak legfontosabb anyaga a kultusz: hogy a nép aggodalmaskodó tiszteletben tartsa a templom szentségének törvényeit; de vannak egyéb ritusok is az observantiának mozaikjában: az életnek minden mozzanata a születéstől a halálig egy-egy alkalom valamely szent kötelesség teljesítésére. A tartózkodás nem új keletű vallási elv Izraélben; de most megváltozik a szelleme, a deportáltak számára meg épen végtelenné nő a jelentősége. Eredetileg az observantia a naturalisztikus félelem és óvatosság volt, hogy avatatlan érintéssel vészhozó csorba ne essék a szentségen (1. Évkönyv. VII. 287 kk.); a Deuteronomium aztán a pogányságtól való elkülönödésnek, az Adónájhoz tartozásnak dokumentumaivá avatja a tartózkodás törvényeit. Az állandó büntudatnak és állandó megengesztelésnek most fejlődő vallása az observantiának mindkét elemét a magáévá teszi; de beléoltja azt az ethikai elvet is, hogy a tartózkodásban a nagy konfesszió, a miben a nép elismeri Adónájától való függését; meg a szent exercitium, a miben a nép megmutatta Adónáj akaratának való föltétlen engedelmeskedését. Az observantia gyakorlására elég módot nyújtottak az exiliumban is a régi törvények: a születési

házassági meg temetési szokások: a betegségek meg a tisztátlanságnak esetei: a deuteronomiumi incestustörvények, és az étkezésben a sok *tóéba*-tilalom; az áldozati kultusz pedig lehetetlen lévén az exiliumban, természetes, hogy csak öregbedhetett a teljesíthető törvények fontossága. Ott ezek adták meg a községnek a maga specziális vallási karakterét: hiszen csak bennük érezte és mutathatta meg a nép, hogy most is Adónájnak akarataiban él. A mi már megvolt, megújított jelentőségben: a milah, a sabbát, a házassági és az étkezési tilalmak; de más ritusok is gombamód bújtak elő a földből, a papi szentségnek búja, termékeny talajából. A változhatatlanba, az áldozatok bemutatásának mostani lehetetlenségébe, bele kellett nyugodniok: csak álmodozniok lehetett az időről, a mikor a kultuszban is nyilvánvalóvá lesz Adónájnak és Izraélnek közössége; addig pedig ott az idegenben szent rajongással üdvözöltek minden megszorító, a tisztaság és szentség nevében diktált törvényt.

Első látásra: mintha az izraéli szellem megtagadta volna a próféataságot, hogy a régi kultusz-vallásra esküdjön. Különös is a változás. A főnnálló Izraélnek és Júdának prófétái, a mikor a végromlást hirdették, álmodozni is tudtak, álmodni a chészed és czedáká szellemében föltámadó Izraélről, a kinek királya az igazságosság trónusán ül, népe pedig, együtt a többi nemzetekkel, az erkölcs vallásában fogja szolgálni Adónájt. Az exilium községe is álmodik, de álmának más a tárgya; vagy Cziónnak történeti megdicsőülésére gondol ez is: de most az a Mória hegyén fölépülő szentély nem a czedáká világának

lesz a jelképe, a hová «özönleni fognak számos népek», hanem a szigorú szertartásoknak a csarnoka, a honnan szinte Izraél is — a laikus tömeg — ki lesz zárva. Hát ez csakugyan szakítás a prófétasággal, de nem teljes megtagadása; esküadás a múltnak vallási princípiumára, mégsem annak változatlan megszentelése. Maga az új ritualizmus a tudatban szólal meg, hogy ő a próféták vallása: bűnül is deklarálja a régi kultusz életet (1. Ez. 11<sup>19</sup>. 18<sup>31</sup>. 36<sup>26</sup>). Van e hitben realitás is, fikció is. A prófétai elem tényleg nem hiányzik e vallásból, és benne azt nem is egyedül az erkölcsi törvények képviselik; még a moralizmus is legalább megtűrhetőnek vette a kultuszt, csak azt nem engedte, hogy az erkölcs vallási jelentőségben semmivé törpüljön a szertartások mellett; és ha azt csak radikális formájában vehetjük önálló vallási elvnek: akkor is elég tényezője e vallásban a prófétai világfelfogásnak; szellemében ott van a monotheizmusnak egyetemessége, anyagában pedig a kanaa-nizmusnak kiküszöbölése. Ezért is nem a prófétai tanítással, hanem a múltnak ritualizmusával helyezkedik szembe nyílt szóval a jövőnek vallási szelleme: egyenest arczpirító szégyenletességnek mondva a régi kultusz-életet (Ez. 43<sup>11</sup>). Itt aztán megszólal a történeti abszurditás, hogy a múlt vallásának olyan-nak kellett volna lennie, aminőnek a vallást az exilium akarja látni; nyomában meg a fikció, hogy az egész múlt bűn volt; valósággal: eltérés az exilium-nak vallásától. Nehéz kún-kötésbe csomozódtak itt a fejlődésnek szálai; csak néhány rövid fonál az, a mit szabadra tud oldani a kritika — de így is eléggé



határozott a fejlődésnek iránya és anyaga. Izraél szelleme kultusz-vallásnak kiépítésén dolgozik. Látjuk az okát; és semmi feltűnő benne, hogy a mikor az erkölcsi életben szakít a múlttal, a vallás visszaterele a múlthoz. Előttünk az építésnek munkája is, itt a falakat rakják, ott gerendákat ácsolnak; csak a fundamentumot nem látjuk szabadon, az a régi maradt: a Szináj termés-kövei; de ott az építkezés anyagában látunk sok újat, a mi valósággal szemünk előtt készül, és látunk nagyon sok régít, a közelmúltból is, az ősidőkből is. Az új ritualizmus aztán oda toppan a régi elé a követelődzéssel, hogy egyedül őrajta a tiszta, az örök legitimitás. És a mikor ez a ritualizmus mint az erkölcsre is kiterjedő szigorú törvényesség, mint a megszabott formákban élő nomizmus lép föl: a prófétai szellem is lerakja előtte a fegyvereit. Theóriájában rá is szolgált erre az új vallás: a «szentség»; a szentség, a morált általánosítva, erkölcsi értéket visz be a rítusokba is. A prófétai moralizmusnak persze más volt a tétele, szinte ennek az ellenkezője: hogy tulajdonképeni istentiszteleti értéke csak az erkölcsnek van; de a próféták így is előkészítői voltak a szentség vallásának.

A szentségnek e vallása már: a zsidóság; legelső bibliáját Ezékiel készíti el (Ez. 40—48), de a zsidóság nem egészen Ezékiel szellemében fogadta be a lelkébe. Ezékiel törvénykönyvének az lehetne a neve, a mit a próféta a jövő Jeruzsálemének ad: *Adónáj sammá*, hogy «Ott van Adónáj» (48<sup>35</sup>). A fogalomban Ezékielnél az a tökéletes realitás, hogy azzal mint természeti, történeti és erkölcsi quanti-



tással számolhat és kell is hogy számoljon a jövő Izraélje. Az *Adónáj sammá* az egész vallás: Izraélnek kiválósága és kötelezettsége. A szentségnek népe biztosságban alhatik: ott van Adónáj; de vigyáznia is kell életmódjára: mert ott van Adónáj. Adónájnak ott volta a földnek legszentebb foltjává avatja Júda országát; de egyúttal Izraélt is a nemzetek közt legterhesebb kötelezettségű néppé. E kötelességeknek inkább a szellemét ismerteti meg és nem az anyagát halmozza föl Ezékiel kultusz-tervezete. A szent életnek normája a szent és profán közti különbség-tudás. Ethikai követelések csak elvétve bukkannak föl a ritualizmusnak e könyvében; de e jelenségből nem vonható le a következtetés, hogy Ezékiel az egyénnek erkölcsi magatartását mellékesnek ítélte a vallási érték szempontjából. A valóságban ő épen olyan szigorú tribúnja a társadalmi erkölcsösségnek, a minők a moralizmus prófétái voltak. Nem az erkölcsöt ítéli meg másképen, hanem a kultuszt: visszahelyezi ezt régi vallási jogaiba. Rávitte egyéni ösztöne is, de még inkább a történeti fejlődés. Ezékiel előtt, mint általában a *kedusának* vallási szelleme előtt, az erkölcsösség abszolút követelmény, de nem önmagában való formája Isten tisztelésének. Ebben nem volt úttörő erő Ezékiel: ugyanaz az elv lüktet, csak hogy az erkölcsnek felsőbbségével, a Deuteronómiumban; és máiglan is az az elv a vallásoknak a lelke. A vallás nem pusztán ethika; többet követel meg az embertől, mint csak az általános emberit; külön törvényei is vannak, a miket az ethika nem ismer; elismerheti őket, de nem folynak az erkölcs természet-

tanából. Az ethika benne marad a vallásban, de a vallás az embernek életét a mindennapi erkölcsös-ségen túlemelkedő külön formákba is szorítja: hogy a vallásos ember több lesz mint csak erkölcsös. Így van — theóriában; és nem is a vallás, hanem az emberi természet lesz a hibása, hogy a vallásos ember sokszor-sokszor kevesebb az erkölcsös embernél. A múltnak prófétái látták az életet, és a moralizmust hirdették Adónájnak vallásául; Ezékiel hisz a kultusz és az erkölcs egyensúlyának lehetőségében és törvényhozója lett a ritualizmusnak. Az erkölcsösségnek komoly intelme is benne hát a névben, hogy «Ott van Adónáj», de azért már Ezékielnek e kultusz-könyve maga is megbélyegezve a ritualizmusnak, az erkölcs leszorításához vivő, fogyatékoságával: hogy benne a templomi formáknak beható tárgyalása mellett kevés, nagyon kevés szó jut az erkölcsre. A szellem nem új; de a hogyan Ezékielnél vallási elvül jelentkezik, egészen új, individuális alakulása az a vallás kultusz-princzipiumának: az a papi ritualizmus az, a miben nem a vallási gyakorlat a fő, hanem a misztérium; nem az istentisztelet, hanem az ember vezeklése; nem az egyéni áhítat, hanem a papnak funkciója; az a papi ritualizmus, a miben a vallás csak a pap révén érvényesül élő erőül, és a miben az ember egyedül a vallásért létezik, de azért neki magának semmi aktív részé a vallásban. Alakult vallási rendszer a ritualizmusnak e legridegebb szellemében, de nem a zsidóságban; az exilium Izraélje nem vállalta Ezékiel tóráját.

Nagyvárad.

*Dr. Kecskeméti Lipót.*



II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.





## I.

### Bánóczi József titkári jelentése.

Előadatott az 1908 november 28-iki választmányi ülésen.

Tisztelt választmány!

Társulatunk működése a lefolyt évben a haladás és folytonosság képét mutatja, a közönség buzdító jóakarata pedig egyre nagyobbodó köröket hódít meg céljainknak. Midőn tizennégy évvel ezelőtt Társulatunkat megalapítottuk, ilyen kép lebegett előttünk s most, hála a közönségnek és kitartásunknak, reményünk kezd valóra válni.

Az *Évkönyvön* kívül sajtó alatt van dr. Kecskeméti Ármin Zsidó irodalomtörténetének 2-ik kötete, melylyel ez a mindenképen érdemes munka befejezést nyert. Hét-száz év szellemi mozgalmát rajzolja Maimuni halálától napjainkig s a ki nálunk — akár zsidó, akár más felekezetű — magyar nyelven óhajt az általános irodalomnak egyik önmagában és kulturhistoriaailag egyaránt becses ágáról tudomást szereznii, ime Társulatunk módot nyújt reá.

De hogy magát az irodalmat is lehetőleg bemutassuk, *Héber költők* czímen egy kétkötetes munkára adtunk megbízást, melynek első része immár kész s most van bírálat alatt. Az anthológiának szerzője Patai József, a kinek szaktudásától és költői tehetségétől bizonyára megfelelő művet remélhetünk, a mely a következő két évnek

az Évkönyv mellett, hisszük, szívesen fogadott tagilletménye lesz.

1910 május havában lesz *Geiger Ábrahám* születésének századik fordulója. A kiváló theologus és író életét és működését Társulatunk egy kisebb kötetre terjedő monografiában óhatja megismertetni, a melynek megírására dr. Neumann Ede nagykanizsai főrabbit kérte föl. Ezt a munkát kiadványaink sorozatában a tagilletményen kívül fogjuk közzéadni.

A szentírás és szelleme terjesztésének egyik hathatós módjául kínálkozik egy *ifjúsági biblia*, amelyet az országos izr. tanítóegyesülettel együtt fogunk kiadni. Szerkesztésével bibliabizottságunkat és Stern Ábrahám igazgatót bíztuk meg. A munka dr. Bacher Vilmos vezetése mellett most indul meg s reméljük, hogy aránylag rövid időn belül meg leszünk vele. Kész szövegünket ekkor módunk lesz részben símítani és javítani, a mely munkának szükségességéről különben is át vagyunk hatva.

*Oklevéltárunk* folytatása készülöben van. Dr. Frisch Ármin, a ki az első kötetet szerkesztette, gyűjti az anyagot, melyről azt reméli, hogy 3—4 év múlva együtt lesz.

Munkásságunk másik ágáról: a *felolvasásokról* is jól esik beszámolnom. A fővárosban és Újpesten összesen kilencz felolvasó estét rendeztünk — egy ízben Budára is átmentünk — s mindenütt a közönség szíves érdeklődésével találkoztunk. Mindazáltal a felolvasó bizottság azt találta, hogy a hitközség díszterme ellen látogatóink részéről állandóan fölmerült panaszokkal számolnunk kell s már az idén a terézvárosi kaszinó termében tartjuk meg fölolvasásainkat, melyeket nyolczról ötre redukáltunk, a mellett hogy a költségeket 1400 K-ról 2000 K-ra emeltük. Községünknek éveken át tanúsított nemes vendégszeretetéért e helyen is hálás köszönetet mondok s reméllem, hogy Ágai Adolf bizottsági elnök és Lenkei

Henrik előadó buzgalma a változott viszonyok között az eddiginél is nagyobb sikert fognak e téren Társulatunknak szerezni.

A munkás évnek kedvező képét örvendetesen egészíti ki szépirodalmi *pályakérdésünk* sikere. Erre a mai napi-rend során külön is rátérünk. De hadd mondjam már itt el, hogy a legjobbnak ítélt mű voltakép ifjúsági olvasmány s így felekezeti irodalmunk egy oly területének várhatjuk megtermékenyülését, melyet eddig csak elvétve munkáltak sikerrel.

Hatásunknak egyik indirekt, de gyümölcsöző módja a *támogatás*, melyben mások közérdekű munkáját és vállalkozását részesítjük. Mindössze kevés, de szívesen számolunk kedvezőre fordult viszonyainkkal s ehhez képest a *kolozsvári felolvasó egyesület* subventiója (100 K) megmarad, a *Magyar-Zsidó Szemléét* újból a régi összegre (800 K) emeltük, új tételül pedig bevettük az *Országos Rabbiegyesület Közlönyét* (300 K), melyet kitünő szerkesztője a magyar rabbikar törekvéseinek magas színvonalú organumává tudott tenni — egyben ez úton tiszteletünknek és hálánknak adván kifejezést rabbijaink iránt, a kik Társulatunk törekvéseinek mindig készséges támogatói és előmozdítói.

A *propaganda* munkája azzal a kitartással folyik, melyet Steiner Jozsef tőzsdetanácsostól megszoktunk s azzal az eredménnyel, melyet már a múlt évben mély hálával vettünk tudomásul. A főváros után megmozdult a vidék is és ma már 338 helyen összesen 1502 tagunk van. Budapesten 238, külföldön 19 — összesen 2459 rendes tag, a tavalyi 2094-gyel szemben. S a mi legjobban mutatja a lelkes érdeklődést, nemcsak a helyben lakó tagok szolgálják a propagandát: mint dr. Weisz Károly Szatmáron, Pártos Izsó Makón, Adler Emil Nagyikindán, dr. Führer Simon Ujpesten, Cséri Hermann Varannón és



dr. Révész Dezső Balassagyarmaton, hanem szolgálják másutt is, a hol éppen megfordulnak. Hadd említsem az ő nevüket is, minthogy máskép úgy sem fejezhetjük ki hálánkat ez urak fáradozása iránt. Így gyűjtött a Szolnokon lakó Holzer Vilmos Pásztón és Csányban, a kápolnási Tausig Sándor Soborsinban, a tokaji dr. Neumann Albert Erdőbényén, a kolozsvári dr. Eisler Mátyás Brassóban, a lipótszentmiklósi Stark Ármin Felsővisón, a varannói Cséri Hermann Nagyráskán és Csáklyón, a tiszaszentimrei Wildmann Ignác Karácsondon és Garamszentbenedeken, a kolozsvári Frankl Miksa Nagyszebenben és Siómaroson, a szekszárdi Salamon Ármin Tolnán, a nyiregyházi Molnár Lajos Gyimesközéplakon, az illavai Donáth Manó Trencsénben, a szekszárdi dr. Zipser Jakab Faddon, Bonyhádon és Tanyapusztán, a dolnyátuzlai dr. Urbach Henrik Szerajevóban és Zvornikban. Különösen kiváltak a munkácsi *Kohlbach Simon* honvédszázados, ki Eszéken, Trencséntepliczben, Temesvárott, Soroksáron, Kőlakon és Munkácson gyűjtött — ez utóbbi helyen most 54 tagunk van. Budapest után a legtöbb Munkácson! *Kohlbach* százados mellett hálával kell megemlékeznünk *Reitzér Gyuláról*, a selypi czukorgyár igazgatójáról, ki Apczon, Zagyvaszántón, Pusztatepkén, Hosszúvölgyön, Hatvanban, Budapesten és Brassóban gyűjtött tagokat s most megjelenő Évkönyvünket is értékes cikkével gazdagította. Fájdalom, egy szörnyű betegség hosszú szenvedés után e hó elején kioltotta életét s most már csak a hálás megemlékezés cziprus-ágát tehetjük le sírjára.

Ugyancsak a propaganda hatása, hogy *Winterberg Gyula* úr 1000 K-val alapítóink közé lépett, *Deutsch Sámuel* úr 500 K-val pártfogóink közé, *Steiner Farkas* és *Steiner József* urak pedig 200—200 K-val pártoló tagok lettek. Az Izr. Magyar Közalap a lefolyt évben is

adott 600 koronát, a pesti izr. hitközség pedig 1000 koronát. Fogadják nagylelkűségükért igaz hálánkat. Örömmel teszek jelentést egy 200 K-ás adományról is, melyet *Székely Ferencz* igazgatóságunk tagjának köszönünk; a pesti dohány-utczai templomban az őszi ünnepek alatt ajánlta fel az összeget, elsőnek adván példát arra, hogy amidőn szent napon az oltár előtt a helyi jótékony intézetekről megemlékezünk, méltó dolog az I. M. I. T.-re is gondolni, mely az összesség javát munkálja.

Két nagyobb *alapítványról* a mai ülésrendjén külön is lesz szó. De midőn az utolsó év történetét előadom, lehetetlen mély hálával meg nem emlékezni *dr. Freund Istvánról*, ki 20,000 és *Herzmann Bertalanról*, ki 10,200 koronás alapítványt tett Társulatunk czéljaira. A nevezett urak ezzel örökemlékezetűvé tették nevüket az I. M. I. T. történetében.

Néhai *Machlup Adolf* 1000 koronás alapítványa tavaly tévedésből hátralékul volt feltüntetve, holott az 1895 február 19-én egész összegében befolyt. A tényleg befizetett alapítványok e szerint 18,200 koronára rúgnak. Kérem a Tek. Választmányt, hogy e helyreigazítást tudomásul venni méltóztassék.

Fájdalmas szívvel kell veszteségeinkről is megemlékezni. *Kornfeld Gyula*, választmányunk buzgó tagja lemondott, *Reichmann Ármin* Debreczenben és *dr. Löwy Mór* főrabbi Temesvárott pedig elhaltak. Amannak emlékéhez fűződik különösen a Debreczenben rendezett felolvasó esténknek fényes sikere, melyet a megboldogult anyagi áldozattal is előmozdított; az utóbbi megjelent itt Budapesten felolvasó asztalunknál s Évkönyvünket is gazdagította értékes munkásságával. Emléköket kegyelettel fogjuk megőrizni.

## II.

## Függőben levő pályakérdés.

## Kunewalder pályadíj.

Kivántatik Palesztina története a második templom elpusztulásától a jelenkorig, különös tekintettel zsidó lakosságára és a zsidó diaszporának hozzá való viszonyára.

Határidő 1911 június 1.

A pályadíj a Kunewalder-alapítványból 100 darab arany s a végrendelkező akaratahoz képest csak zsidó szerzőnek adatik ki. A munka népszerűen és úgy legyen megírva, hogy a felnőtt mindkét nemű izraelitáknak olvasmányul szolgálhasson s alkalmas legyen arra, hogy a zsidó tudást terjeszsze s a felekezeti érzést fokozza. A díj csak önálló becsű műnek adatik ki.

A nyertes mű a szerző tulajdona, de ha egy éven belül ki nem adja, akkor a tulajdonjog a társulatra száll át, mely a munkát közzéteszi. Ez esetben művéből a szerző 100 példányt ingyen kap.

A jeligés levéllel ellátott, idegen kézzel írott pályamű a társulat elnökéhez, V. Nádor-utca 3. sz. küldendő.

## III.

## Bírálati jelentés a «Szépirodalmi pályadíj»-ra beérkezett pályaművekről.

Az Izr. M. Irod. Társ. 1908 június 1-iki határidővel, miután az előző években a Kunewalder-alapítvány rendelkezése szerint ifjusági olvasmányra kitűzött pályadíja meddő maradt, egy általános szépirodalmi pályadíj kitűzésére határozta el magát, abban a reményben, hogy a

meg nem szorított tárgykör a pályázók nagyobb számát fogja versenyre szólítani, s így a sikerre több kilátást nyújt. Ha e tekintetben csalódtunk is, mert összesen 6 pályamű érkezett be, a pályázat színvonalát mindenestre emeltük s a szerencsés véletlen úgy hozta magával, hogy most akadt elénk az az ifjúságnak szánt munka, melyet az előző pályázatoknál hiába kerestünk s abban a helyzetben vagyunk, hogy ezuttal először adhatjuk ki a szépirodalmi pályadíjat olyan műnek, mely céljainknak mindenképen megfelel, sőt mellette dicsérettel emelhetünk ki egy társadalmi regényt és elismeréssel említhetünk meg egy költői munkát is.

Tehát 6 pályamű közül három ragadhatta meg többé-kevésbé figyelmünket, a mi aránylag is, absolute is szép eredménynek mondható. Örvendetes ez a zsidóság szempontjából, mert immár a fenti művekkel művészi formában férközhetünk a nagy olvasóközönség szívéhez, de a magyar irodalom szempontjából is, mely hasonló művekben ezideig majdnem teljesen szűkölködött.

A bíráló-bizottság, mely dr. Ágai Adolf, dr. Bánóczy József és Lenkei Henrik tagokból alakult meg, a következőkben foglalta össze véleményét.

A hat pályamű közt legkevesebb írói kvalitást az 5. sz. «*Ásré jósvé beszécho*» cz. elbeszélés mutatja. A szerző ugyan művéhez mellékelt levelében ígérkezik, hogy a pályadíj elnyerése esetén a novellája vázlatos részeit újra át fogja dolgozni, de föltétele nem teljesíthető. Egy fiatal, jómódú falusi birtokosról van benne szó, a ki beleszeret egy letört bocskoros nemes leányába s ennek kedvéért ott akarja hagyni hazáját s aztán vallását. A falusi jegyző, ki viszont a fiatalunkba szerelmes zsidó leányt akarja feleségül venni, machinációkkal odaviszi a dolgot, hogy a zsidó magába száll és kiki elveszi a saját felekezetebeli leányt. Ebbe a históriába belejátszik a keresztény szövet-



kezet-alakítás motivuma is, de mindez kezdetleges, ügyetlen, dilettáns módon.

Nagyobb rutint árul el a 3. sz. «*Jeromos*» cz. történeti elbeszélés Lengyelország felosztatásának korából. Egy szegény zsidó árendást kegyetlen földesura börtönre vettet, mert nem tudja lefizetni a bért. Ő is, meg a felesége is a szenvedett kínzás és bánat következtében meghal, árvájukat a földesúr bűnbánólag magához veszi és saját fiaként neveli föl. Ez azonban a grófi könyvtárban szidurt talál, fölébred benne származásának sejtelme, megtudja a valót, ott hagyja a brutális kényurat s a fényből, a hatalomból visszatér hitrokonaihoz a nyomorba. Az elbeszélésnek ez a része ügyesen van megírva és erősebb érzés hatja át.

Az 1. sz. «*Recipe ferrum*» cz. elbeszélés, szerzőjében határozott írói tehetséget bizonyít a színekben gazdag, magyaros, modern nyelv. Kár, hogy ez eszközt nem méltóbb tárgy, kerekesebb mese, lelki elmélyedés és erkölcsösebb felfogás kifejezésére használja fel. Útszéli szerelem, pogány gonoszság, bélpoklosság és hasonló kellemetességek kavarnak sűrű keverékben ebben az elbeszélésben, mely egy eleven, de megtévedt fantáziának szüleménye.

Ugyancsak színes, buja nyelvvel ragadta meg a bírálók figyelmét a 4. sz. «*Hetediziglen*» cz. verses elbeszélés. Tárgya: Jehova megbünteti Rómát Jeruzsálem elpusztításáért tűzvészszel, vízáradással és földrengéssel. Az égi hatalom e háromszoros bosszúja bő alkalmat ad a költőnek note personellejének: leíró tehetségének bemutatására. Valóban égő, mozgó, sisszörgő képet kapunk a tenger, a tűz és a föld elemi kitöréséről, igazi látást veszünk észre, mely suggestiv erővel hat a mi képzeletünkre. Ám a színek pazar volta, az ecsetkezelés szélessége magában még nem teszi a művészt. A bölcs mérséklet és a compositio szabatosága nélkül azok a jelességek elhanyagoltak, a rajz szétmosódik, a gondolat nem emelkedik ki s az

egész költemény nem hat a szükségszerűség kényszerével. Mindezekhez hozzájárul a verselés hanyagsága, noha e pontban is néha nem csekély készséget tapasztalhatunk. Így az egész mű még hijával van az önfegyelmelésnek, a gondosságnak és helyes stílérzéknek. Egészben a fiatalosság erényeivel és hibáival hat reánk és mindenestre megérdemli azt a biztatást, hogy szerzője próbálja meg művét megrövidíteni, kicsiszolni, mert egy igazán szép költeménynek minden ingredienciája foglaltatik benne.

A 6. sz. *Sub auspiciis regis* című munka hosszabb lélekzetű regény a jelen magyar társadalomból. Nem közönséges intelligencia és írói tehetség terméke, bár erősebben mutatkozik benne a publiczista, mint a költő vénája. — Hőse egy kitűnően képzett, nagy látókörű és meleg szívű zsidó jogász-zsurnaliszta, a ki genialitásával és szerencsés összeköttetéseivel megszerzi a királyi gyűrűt, egy nagy lapnak lesz vezető lelke és minden ki látása megvan arra, hogy fényes carrieret fusson meg. Ám nagyratörő munkálkodása közben elhanyagolja szerelme tárgyát, a ki aztán hiúságától és érzékiségétől elvakítva a cinikus milliomos fiúnak karjaiba veti magát. Hősünk így szerelmében megcsalódva, megundorodik eddigi működése színterétől és túlzott érzékenységében itt hagyja Magyarországot, Amerikába vándorol, új életet, igaz boldogságot keresve. Már a regény meséjének e főszálában észrevehető sarkalatos hibája: olyan jellem s olyan elme nem fordul el wertheri sentimentalismussal attól az országtól, melyben felekezetének, valamint nemzetének szüksége van hasonló férfiakra. A regény más-képpen végződik, mint a hogyan megindult. Nagystilű tusákat várunk, a miket egy jeles zsidó ifjú folytat az őt környékező becsstelenséggel és hitehagyással. Itt pedig kapunk egy elposványosodó kis szerelmi tragédiát. Azonban így is értékes írói erő sugárzik ki e munkából.

A jól megfigyelt és élesen megvilágított alakok egész sora vonúl fel előttünk, megkapjuk a mi társadalmunk érdekes, nagy vonásokban odavetett vázlatát, mely biztos következtetést enged írója világnézetére, emberismeretére, kifejező tehetségére, de adósunk marad a kész művész teljes jellemalakítása, biztos meseszövése és logikus bonczolása bizonyítékaival. Kivált az elmélkedő részek ragadnak meg keserű igazságukkal, viszont nyelvében sokszor akadunk mesterkéltségre, csinált és szenvelgett magyarkodásra. Mind e hiányokat beleszámítva oly mű, mely komolyságával, irányzatával és dialektikája súlyával nemcsak figyelmünkre, de meleg dicséretünkre méltó és mindenképp rászolgál arra, hogy a nagy olvasóközönség színe elé kerüljön.

Ha ez a munka igazi írói apparatust mutat be, legalább főbb eszközeiben, annak majdnem teljes hiányában leledzik a 2. sz. «*A négy fiú*» című pályamű. Nem találunk benne semmi literaturát, nem érzünk ki belőle semmi olvasmányhatást, távol kerülünk az újságok, a kávéházak, a lipótvárosi zsúrok és politikai klubbok, a redakciók és a börze világától — egy öreg mesemondó tanító vezet be az ő egyszerű, vidéki, jóértelemben vett naiv lelki és külső világába, elreferálván nekünk annak a négy zsidó fiúnak sorsát, a kik az ő és jó felesége utasításaival, az ő tanácsaikkal, az ő melengető érdeklődésük mellett növekednek fel és jutnak külön-külön a maguk életük útjára. Hét fejezetre oszlik ez a keresetlen, de az igazság meggyőző erejével ható történet, mely bájos természetességgel és minden szándékolt didaktikai cél nélkül adja elő, hogyan ér igaz földi boldogságot a hitéhez minden akadályon át híven ragaszkodó, míg a hitetlenség ledérré és boldogtalanná teszi a helyes útról eltévedt ifjút. Igaz lelki örömmel olvassuk ki belőle magának a mesemondónak okosságát, jóságát, megösmerjük

a vele teljesen összeforrt jó zsidó hitvest, ártatlan oldaláról látjuk a csodarabbit, a jesiva életéről nyerünk kedves és hű képet, úgyszintén kiérezzük belőle a mi tanítóképzőnk nemesítő hatását, elének tárul a házasságszerzés igaz zsidó módja és szokása — mindez bevonva az író tiszta erkölcsű életfelfogásával, mély vallásosságával és jóságos derűjével, mely tulajdonságok együttesen egy minden ízében sikerült és a mindkét nembeli ifjúság érdeklődését minden tekintetben lekötő olvasmányhoz juttatják a mi társaságunkat. Őszinte megelégedésünkre szolgál, hogy igazi zsidó érzéstől áthatott, lebilincselő, végeredményében felemelő, hitben és erkölcsben megerősítő elbeszélést adhatunk ifjúságunk kezébe és ezért ezt a munkát nemcsak szívesen tüntetjük ki pályadíjunk odaítélésével, de azt is ajánljuk, hogy Társulatunk mennél előbb közrebocsássa, mint hathatós eszközét zsidó nevelésünknek és Társulatunknak e téren elért első becses gyümölcsét.

A bírálóbizottság nevében:

*Lenkei Henrik.*

#### IV.

### Bizottsági jelentések.

1.

A *bibliabizottság* az ifjusági bibliát szerkeszti.

*Dr. Bacher Vilmos.*

2.

*Jelentés az IMIT felolvasó-bizottságának működéséről az 1907/8. évadban.*

Igen tisztelt bizottság!

Felolvasásaink 1907/8-ik évadja is abban a mederben folyt, melyet körülményeink eleitől fogva nekünk kiszabtak. Nem beszélhetünk csodás fellendülésről, de nem beszélhetünk hanyatlásról sem. Nincs okunk dicsekedésre,



de nincs okunk panaszra sem, hacsak a megállapodást nem tekintjük visszamaradásnak. Igaz ugyan, hogy zsidó asszonyaink és leányaink ama csoportját, mely a Kisfaludy-társaság, a Shakespeare-matinék, vagy a Szabad lyceum üléseiről sohasem hiányzik, zsidó férfiaink és ifjaink ama részét, mely szabad idejét szívesen tölti a tudományos és egyéb felolvasásoknál, nem sikerült a magunk érdeklődési körébe bevonni, az is igaz, hogy akárhány kitünő zsidó felolvasót nem volt még módunkban a mi pódiumunkra ültetnünk s így meg kell vallanunk, hogy külső fényben még kívánni való van hátra, de másrészt nem tagadható, hogy felolvasóink értékes zömét megszereztük és felolvasásaink közönsége őszinte buzgósággal tölti meg felolvasó termünket. Hogy pedig amazokban még mindig szűkölködünk, talán nem is bennünk rejlő okoknak tudandó be, mint inkább annak a mindjobban terjedő mótelynek, mely épen legtehetségesebbjeink és legszebbjeink nagy részét arra bírja, hogy felekezetük és vallásuk irodalma, multja, jelene iránt a legnagyobb közönyt és nembánomságot tanusítsák. Egyenesen megbélyegző dolognak tartják olyan gyülekezetekben részt venni, a melyeken folyton eszükbe juttatják az ő legfájóbb sebüket, az ő zsidó voltukat.

Nem tartozik ide annak megvitatása, mi hozza létre ezt az eltávolodást, csak azért hoztuk fel, hogy elejét vegyük annak a folyton felhangzó szemrehányásnak, hogy nem nyújtunk elég érdekes felolvasási anyagot. Meggyőződésem, hogy felolvasásaink átlagos színvonala évek óta nem marad alatta a többi irodalmi társulatok színvonalának, sőt egységes tónusban, melegségben, tanulságosságban sokszor azoké fölé emelkedik. Ezt bizonyítja az elmúlt évad következő tárgysorozata is.

Nov. 5. Dr. Kiss Arnold: Zsargonköltészetünk.

Szilágyi Géza: Lót leánya (költ.).

Ágai Adolf: Régi időkbl.

- Nov. 19. Dr. Edelstein B.: Világteremtési mondák.  
Fehér Jenő: Sur leánya (drámai költemény).
- Decz. 3. Dr. Heller Bernát: Farizeus mondák.  
Telekes Béla: Börries-Münchhausen verseiből.  
Balla Ignác: A római ghetto.
- Decz. 17. Dr. Frisch Ignác: Acsády Ignác emlékezete.  
Sebestyén Károly: Karmel hegyén (költ.).  
Dr. Flesch Ármin: A zsidó a magyar közmondásban.
- Jan. 7. Dr. Krausz Sámuel: Egy kis embertan.  
Lenkei Henrik: Juda Halévi éneke (költ.).  
Dr. Neumann Ede: A német zsidók önvédelme.
- Jan. 21. Mandl Bernát: Zsidó családnevek.  
Patai József: Zsidó költőkből.
- Febr. 3. Dr. Blau Lajos: Esztermondák.  
Mezey Sándor: A főpap leánya (költ.).  
Hevesi József: Elbeszélés.
- Febr. 17. Dr. Farkas József: A Kohélet tanulsága.  
Bródy Miksa: Pap Márta (elbeszélés).

A felsorolt ülések közül mint újítást ki kell emelnem, hogy a febr. 3-ikát a budai Vigadó termében tartottuk fényes közönség előtt. Azonkívül rendeztünk egy igen szépen sikerült felolvasó-estét Ujpesten s így örömmel konstatálhatjuk, hogy új területeket hódítottunk és eszméinket új talajokba ültettük el. Ellenben őszinte sajnálattal kell jelentést tennem ama tényről, hogy az idén minden utánjárásunk mellett sem volt alkalmunk a távolabbi vidéken egy-egy estére letelepednünk. E tekintetben csak egy a vigaszunk, hogy nem a mi buzgólkodásunk hián mondott csütörtököt programmunk eme részének beváltása. Másrészt pedig alapos kilátásunk van arra, hogy ezt a csorbát legközelebb kiköszörülhetjük és remélem, hogy már jövőre ez irányban is újra kedvező eredményről fogok beszámolhatni.

1908. okt. 21.

*Lenkei Henrik,*  
előadó.

## V.

## Költségvetés.

Zárszámadás 1907 november 1-től 1908 október 31-ig.

## Kiadás.

1. Titkári fizetés	K	1000.—
2. Jegyzői fizetés	"	1000.—
3. Kezelés és postaköltség	"	2439.36
4. Nyomdai kiadás és expedició	"	6000.—
5. Írói díjakra	"	1343.—
6. Irodalomtörténeti pályadíj I. fele	"	1000.—
7. Budapesti felolvasásokra	"	1200.—
8. Vidéki felolvasásokra	"	200.—
9. Magyar-Zsidó Szemle subventiója	"	400.—
10. Kolozsvári felolvasó egyesület subventiója	"	100.—
11. Kunewalder-alapítvány kamatai	"	320.—
12. Vett és letétbe helyezett K 500.— 4 <sup>1</sup> / <sub>2</sub> %-os záloglevél	"	490.—
13. Zsidó-magyar oklevéltár II. köt.-nek előkész.	"	500.—
14. Pénztár-készlet mint egyenleg	"	34299.—
	K	50291.36

## Bevétel.

1. Pénztárkészlet áthozat 1907 november 1-én	K	11473.83
2. Rendes tagdíjakból befolyt 1908. évre	"	9994.—
3. " " " 1909. " "	"	136.—
4. Hátralékos tagdíjakból befolyt	"	2074.06
5. Alapító tagdíjakból befolyt	"	1000.—
6. Pártfogó tagdíjakból befolyt	"	500.—
7. Pártoló tagdíjakból befolyt	"	400.—
8. Adományból befolyt	"	200.—
9. Társulati kiadványok és kötésért	"	1087.76
10. Záloglevelek kamataiból	"	690.25
11. Folyószámla kamatokból	"	1135.46
12. Pesti izr. hitközség subventiója	"	1000.—
13. Közalap subventiója	"	600.—
14. Freund István dr. alapítványa	"	20000.—
	K	50291.36

Budapest, 1908 november 1-én.

Megvizsgáltam és rendben találtam.

Beck Dénes s. k.

Székely Ferencz s. k.

## Az Izraelita-Magyar Irodalmi Társulat vagyonkimutatása.

## Vagyon.

Pénzkészlet (folyószámlabetét a Belvárosi takarékpénztárnál) --- ---	34299.—
--	---------

## Értékpapírok :

K 13700.— 4 $\frac{1}{2}$ %-os Belvárosi Takarékpénztári záloglevél à 98.— ---	13426.—
K 2000.— 4 $\frac{1}{4}$ %-os Belvárosi Takarékpénztári záloglevél à 94.— ---	1880.—
	<u>15306.—</u>

## Betétkönyvek :

A Belvárosi takarékpénztár 10821. számú takarékkönyve (Kunewalder alapítvány kamatai) --- --- ---	2240.—
A Budapesti takarékpénztár és orsz. zálogkölcson r. t. XXVIII/13667. sz. takarékkönyve (Tencer díj) ---	2500.— 4740.—
Alapítvány hátralékok --- --- ---	1800.—
Tagdíjhátralékok (becslés szerint) ---	2000.— 58145.—
	<u>58145.—</u>

## Teher.

Eredményáthozat a mult évről ---	2989.93
Törzsvagyon --- --- --- --- ---	15200.—
Hagyatékok és alapok :	
Kunewalder M. Fülöp-féle hagyaték 8000.—	
Freund-féle alapítvány --- --- ---	20000.— 28000.—
1909. évi tagsági díjakért befolyt	136.—
Franklin-Társulat követelése --- ---	10049.42 56375.35
Egyenleg mint ezidei eredmény ---	1769.65
	<u>58145.—</u>

Budapest, 1908 november 1-én.  
Megvizsgáltam és rendben találtam.

Beck Dénes s. k.

Szekely Ferencz s. k.



## Eredmény-számla.

*Tartozik.*

Titkári fizetés	1000.—	
Jegyzői fizetés	1000.—	
Kezelési és postaköltség	2439.36	
Nyomdai kiadás és expedíció: a Franklin-Társulatnál tartoztunk	16049.42	
az idén teljesített fizetésünk	6000.—	10049.42
ebből tavalyi tartozás volt	2398.90	7650.52
Írói díjak	1343.—	
Irodalomtörténeti pályamű I. fele	1000.—	
Budapesti felolvasások	1200.—	
Vidéki felolvasások	200.—	
Magyar-Zsidó Szemle subventiója	400.—	
Kolozsvári felolvasó egyesület	100.—	
Zsidó-magyar oklevéltár II. előkészít.	500.—	16832.—
Egyenleg, mint ezidei eredmény		1769.—
		<u>18602.53</u>

*Követel.*

<b>Kamatok:</b>		
Értékpapírszelvények	690.25	
tavalyi mérlegbe felvéve	191.—	499.25
Folyószámlakamatok	1135.46	1634.71
<b>Tagsági díjak számlája:</b>		
1907. évi tagsági díjakért be- folyt	2074.06	
tavalyi mérlegbe vagyonté- telnek felvéve	2000.—	74.06
1908. évi tagsági díjakért be- folyt	9994.—	
ezidei mérlegbe vagyontétel- nek felvéve	2000.—	11994.—
Alapító tagsági díjak számlája	1000.—	
Pártfogó tagsági díjak számlája	500.—	
Pártoló tagsági díjak számlája	400.—	13968.06
Könyvek és kötések számlája		1087.76
<b>Subventió számla:</b>		
Pesti Izr. Hitközség subventiója	1000.—	

Orsz. Izr. Közalap subventiója	600.—	1600.—	
Adományszámla		200.—	
Értékpapírok árfolyamnyeresége		112.—	18602.53
			<u>18602.53</u>

Budapesten 1908 november 1-én.  
Megvizsgáltam és rendben találtam.

Beck Dénes s. k.  
ellenőr.

Székely Ferencz s. k.  
pénztáros.

**Költségvetés 1908 november 1-től 1909 október 31-ig.**

*Fedezet.*

1. Pénztárkészlet 1909 október 31-én	K	34299.—
2. Rendes tagok járulécai	"	10000.—
3. Hátralékos tagok járulécai	"	2000.—
4. Folyószámla és szelvénykamatok	"	800.—
5. Társulati kiadványok eladásából	"	500.—
6. Pesti izr. hitközségtől évi segély	"	600.—
7. " " " felolvasásokra	"	400.—
8. Orsz. magy. izr. közalaptól vidéki felolvasásokra	"	600.—
	K	<u>49199.—</u>

*Szükséglet.*

1. Titkári fizetés	K	1000.—
2. Jegyzői fizetés	"	1000.—
3. Kezelési és postaköltség	"	3000.—
4. Nyomdai kiadás és expeditió	"	6000.—
5. Írói díjak	"	1800.—
6. Szépirodalmi pályadíjra	"	500.—
7. Irodalomtörténeti pályadíj II. fele	"	1000.—
8. Budapesti felolvasásokra	"	2000.—
9. Vidéki felolvasásokra	"	600.—
10. Magyar-Zsidó Szemle subventiója	"	800.—
11. Kolozsvári Felolv. Egylet subventiója	"	100.—
12. Az orsz. rabbi egyesület Havi Közl.-nek subventiója	"	300.—
13. Kunewalder-alapítvány kamatai	"	320.—
14. Dr. Freund-féle és befolyt alapítódíjnak az alaptőkéhez csatolása	"	23000.—
15. Egyenleg mint felesleg	"	7779.—
	K	<u>49199.—</u>

Budapest, 1908 november 1-én.

Székely Ferencz s. k.,  
pénztáros.

## VI.

## A Társulat alapszabályaiból.

2. §. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat céljai :

a) a szentírás magyar fordításának eszközlése, kiadása és terjesztése ;

b) a szentírásnak és későbbkori vallásos irodalomnak, és általában az izraelita vallás- és erkölcstannak ismertetésére és megvilágítására szolgáló művek kiadása és terjesztése ;

c) a szentírás és a zsidóság történetére s irodalmára vonatkozó előadások szervezésének elősegítése hazai egyetemeink bölcsészeti karán külföldi egyetemek módjára ;

d) ugyancsak e körbe tartozó, valamint egyáltalán az izraelita hitközségi életre vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése a fővárosban, valamint a vidéken ;

e) a felekezeti élet ismertetésére és nemesítésére szolgáló népszerű művek és a hitközség feladatával s az általuk nyújtandó hitoktatással összefüggő jelesebb munkák kiadása és terjesztése ;

f) a kijelölt tudományos és közhasznú irodalmi czélok tekintetében pályakérdések kitüzése és jutalmazása.

3. §. A társulat tagjai lehetnek :

a) izraelita hitközségek, b) egyéb testületek, c) magánosok. A tagok lehetnek : 1. *alapítók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 1000 koronát adnak, mely összeget hitközségek és egyéb testületek öt egymásután következő évi 200 koronás részletekben törleszthetik ; 2. *pártfogók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 400 koronát adnak ; 3. *pártolók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 200 koronát adnak ; 4. *rendesek*, kik hat éven keresztül legalább 8 korona fizetésére kötelezik magukat.

20. §. A tagok, feltéve hogy évi járulékaikkal hátralékban nincsenek, a cselekvő és szenvedő választási jogaik élvezetén

kívül tagilletményben részesülnek, még pedig az *alapító* tagok a Társulat összes kiadványaiban, a *többi* tagok az igazgatóság által meghatározott mértékben. Az utóbbiak azonfelül a többi kiadványokat kedvezményes áron nyerhetik.

Az alapító tagok a 15. §. értelmében a választmánynak tagjai.

## VII.

### A Társulat képvisellete.

#### 1. IGAZGATÓSÁG.

*Tisztviselők :*

- Elnök : HATVANY-DEUTSCH JÓZSEF, nagybirtokos.  
 Társelnök : Dr. BACHER VILMOS, rabbiképzői tanár.  
 Titkár : Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató.  
 Pénztáros : SZÉKELY FERENCZ, bankigazgató.  
 Ellenőr : BECK DÉNES, bankigazgató,  
 Ügyész : Dr. HALÁSZ FRIGYES, ügyvéd.

*Az igazg. többi tagjai :*

- Dr. ÁGAI ADOLF, író.  
 Dr. MEZEY FERENCZ, az orsz. iroda titkára.  
 Dr. RÉTHY MÓR, műegyetemi tanár.  
 Dr. SIMON JÓZSEF, kir. tanácsos, ügyvéd.  
 Dr. STILLER MÓR, ügyvéd.

#### 2. VÁLASZTMÁNY.

A) *Fővárosi tagok :*

- Dr. ÁGAI ADOLF, író.  
 Dr. ALEXANDER BERNÁT, egyet. tanár.  
 Dr. BALASSA JÓZSEF, gymn. tanár.



- Dr. BALLAI LAJOS, min. tanácsos.
5. Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató.  
 Dr. BÁRON JÓNÁS, egyet. m. tanár.  
 BECK DÉNES, bankigazgató.  
 Dr. BLAU LAJOS, rabbiképzői tanár.  
 Dr. FARKAS EMIL, ügyvéd.
10. Dr. FISCHER GYULA, rabbi.  
 Dr. HALÁSZ FRIGYES, ügyvéd.  
 Dr. HELLER BERNÁT, tanár.  
 Dr. HEVESI SIMON, rabbi.  
 Dr. KISS ARNOLD, rabbi.
15. Dr. KOHNER ADOLF, földbirtokos.  
 LENKEI HENRIK, reáliskolai tanár.  
 Dr. MARCZALI HENRIK, egyet. tanár.  
 Dr. MEZEY FERENCZ, ügyvéd.  
 Dr. MEZEI MÓR, ügyvéd.
20. Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, hitk. tanfelügyelő.  
 Dr. RADÓ ANTAL, író.  
 RADÓ VILMOS, tanítóképzői igazgató.  
 Dr. RÉTHY MÓR, műegyet. tanár.  
 Dr. SCHÄCHTER MIKSA, egyet. m. tanár.
25. Dr. SCHILLER ZSIGMOND, szerkesztő.  
 SCHÖN DÁVID, hittanár.  
 Dr. SIMON JÓZSEF, kir. tanácsos, ügyvéd.  
 STERN ÁBRAHÁM, hitk. iskolaigazgató.  
 Dr. STILLER BERTALAN, egyet. tanár.
30. Dr. STILLER MÓR, ügyvéd.  
 SZABOLCSI MIKSA, szerkesztő.  
 Dr. WALDAPFEL JÁNOS, gymn. tanár.  
 WEISZ BERTHOLD, udv. tanácsos.  
 Dr. WEISZBURG GYULA, hitk. titkár.
35. Csepeli WEISZ MANFRÉD, gyáros.

B) *Vidéki tagok:*

- Dr. BAKONYI SAMU, ügyvéd, Debreczen.  
 Dr. BERNSTEIN BÉLA, rabbi, Szombathely.  
 Dr. BÜCHLER SÁNDOR, rabbi, Keszthely.  
 BÜCHLER P., rabbi, Moór.
5. Dr. EISLER MÁTYÁS, rabbi, Kolozsvár.  
 JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, földbirtokos, Pécs.  
 Dr. FISCHER MIHÁLY, rabbi, Zombor.  
 Dr. FLESCH ÁRMIN, rabbi, Mohács.  
 FRIEDLÄNDER GYULA, Dész.
10. Dr. KECSKERMÉTI LIPÓT, rabbi, Nagyvárad.  
 Dr. KELEMEN ADOLF, rabbi, Fogaras.  
 KLAUBER FRIGYES, tanár, Eger.  
 Dr. KLEIN JÓZSEF, rabbi, Kassa.  
 Dr. KLEIN MÓR, rabbi, Nagybecskerek.
15. Dr. KORITSCHONER LIPÓT, ügyvéd, Pápa.  
 LEOPOLD SÁNDOR, Szekszárd.  
 LIPPE VILMOS, kir. táblai bíró, Szolnok.  
 Dr. LÖWY FERENCZ, rabbi, Marosvásárhely.  
 Dr. LÖW IMMÁNUEL, rabbi, Szeged.
20. Dr. NEUMANN EDE, rabbi, Nagykanizsa.  
 Dr. PERLS ÁRMIN, rabbi, Pécs.  
 Dr. PILLITZ BENÓ, orvos, Veszprém.  
 Dr. POLLÁK MIKSA, rabbi, Sopron.  
 REICH MÁRTON, birtokos, Kalocsa.
25. Dr. RÓSA IZSÓ, ügyvéd, Szeged.  
 Dr. ROSENBERG SÁNDOR, rabbi, Arad.  
 SCHREIBER IGNÁCZ, (Győr) Bécs.  
 SCHWARZ JAKAB, rabbi, Csáktornya.  
 Dr. SCHWARZ MÓR, rabbi, Győr.
30. SELTMANN LAJOS, rabbi, Hódmezővásárhely.  
 Dr. SINGER BERNÁT, rabbi, Szabadka.  
 Dr. SONNENFELD BERNÁT, ügyvéd, Vágújhely.

Dr. VAJDA BÉLA, rabbi, Losonc.

35. Dr. VENETIANER LAJOS, rabbi, Ujpest.

WECHSLER ADOLF, hitk. elnök, Nagyvárad.

Dr. WELLESZ GYULA, rabbi, Nagybittse.

WERTHEIM ÁRMIN, Székesfehérvár.

*C) Tagok alapító tagsági jogon :*

Dr. FREUND ISTVÁN.

BÁFÓ GUTTMANN VILMOS, Nagykanizsa.

Néhai HATVANI DEUTSCH BERNÁT alapítvány képviselője :

HATVANY-DEUTSCH SÁNDOR.

5. HATVANY-DEUTSCH JÓZSEF, gyáros, Budapest.

HERZMANN BERTALAN.

Néhai KOHNER ZSIGMOND alapítvány képviselője.

Néhai MEGYERI KRAUSZ LAJOS alap. képviselője.

NAGYKANIZSAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

10. NAGYVÁRADI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

PESTI IZR. HITKÖZSÉG képviselője: ADLER LAJOS, előlj. tag.

PESTI CHEVRA-KADISA képviselője: WEISZ MANÓ J. alelnök.

Néhai SCHWEIGER MÁRTON alapítv. képviselője.

SVÁB KÁROLY, főrendiházi tag, Budapest.

15. Néhai SVÁB SÁNDOR alapítvány képviselője.

SZABADKAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

SZÉKELY FERENCZ, bankigazgató, Budapest.

Néhai TAUB SALAMON alap. képviselője.

Dr. WEINMANN FÜLÖP, Budapest.

20. WINTERBERG GYULA, Budapest.

3. SZÁMVIZSGÁLÓK.

ADLER LAJOS, nagykereskedő.

BREITNER ZSIGMOND L., nagykereskedő.

DEUTSCH SÁMUEL, háztulajdonos.

WOLFNER JÓZSEF, gyáros.

## VIII.

## Állandó bizottságok.

## 1. Biblia-bizottság:

*Elnök:* Dr. Bacher Vilmos. *Előadó:* Dr. Blau Lajos.

*Tag:* Dr. Bánóczy József.

## 2. Oklevél-bizottság:

(szünetel)

*Tagok:*

Mandl Bernát.

Dr. Bacher Vilmos.

Dr. Marczali Henrik.

Dr. Bárány József, Kecskemét.

Dr. Málnai Mihály.

Dr. Bernstein Béla, Szombathely.

<sup>10</sup> Dr. Pollák M., Sopron.

Stern Ábrahám.

Dr. Bloch Henrik.

Dr. Vajda Béla, Losoncz.

Dr. Venetianer Lajos, Ujpest.

<sup>5</sup> Dr. Büchler S., Keszthely.

Dr. Weisz Mór.

Dr. Frisch Ármin.

## 3. Felolvasó-bizottság:

*Elnök:*

Dr. Márkus Dezső.

Dr. Ágai Adolf.

Dr. Mezey Ferencz.

*Előadó:*

Palágyi Lajos.

Lenkei Henrik.

Dr. Patai József.

*Tagok:*

<sup>15</sup> Radó Vilmos.

Dr. Balassa József.

Roboz Andor.

Dr. Blau Lajos.

Ruttkay Miksa.

<sup>5</sup> Dr. Feleki Sándor.

Dr. Sebestyén Károly.

Gábor Ignác.

Steiner József.

Gerő Ödön.

<sup>20</sup> Szabolcsi Miksa.

Dr. Kiss Arnold.

Székely Ferencz.

Kóbor Tamás.

Timár Szaniszló.

<sup>19</sup> Dr. Kohner Adolf.

Dr. Waldapfel János.



## 4. Propaganda-bizottság:

Elnök: Steiner József.

Előadó: Dr. Dezső Sámuel.

## Tagok:

- |                                      |                                  |
|--------------------------------------|----------------------------------|
| Aldor Frigyes.                       | Dr. Klauber Frigyes, Eger.       |
| Auer Róbert.                         | Dr. Kohner Adolf.                |
| Barber I. Zsigmond.                  | 20 Kreutzer Jenő.                |
| Dr. Bauer Mór.                       | Kun Lajos, Baja.                 |
| 5 Dr. Bernstein Béla, Szombathely.   | László Adolf, Miskolcz.          |
| Dr. Frisch Ármin.                    | Löwy Mór, Igló.                  |
| Friedländer Gyula, Dész.             | 25 Nagel Ignác.                  |
| id. Dr. Glass Izor.                  | 25 Pick Ignác.                   |
| Goldmann Emil.                       | Dr. Réthy Mór.                   |
| 10 Goldschmidt Lipót.                | Dr. Schwartz Vilmos.             |
| Gyulai Noé Hugó.                     | Schweiger Imre.                  |
| Dr. Grauer Vilmos.                   | Dr. Szabolcsi Izidor.            |
| Hegyi László.                        | 30 Szabolcsi Miksa.              |
| Dr. Heller Bernát.                   | Dr. Vajda Béla, Losonc.          |
| 15 Dr. Heller Zs., Máramaros-sziget. | Wechsler Adolf, N.-várad.        |
| Hartmann Bertalan.                   | Dr. Weiszbürg Gyula.             |
| Dr. Heves Kornél, Szolnok.           | Dr. Wellesz Gyula, Nagy-bicsese. |

## IX.

## A társulat kiadványai.

1. Évkönyv. Szerkesztik dr. BACHER VILMOS és dr. MEZEY FERENCZ. 1895.

2. Évkönyv. Szerkesztik dr. BACHER VILMOS és dr. MEZEY FERENCZ. 1896.

3. Talmudi életszabályok és erkölcsi tanítások. Héberből fordította és bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta dr. KRAUSZ SÁMUEL. 1896.

4. Alexandriai Philo jelentése a Cajus Caligulánál járt küldöttségről. Legatio ad Cajum. Görögből fordította SCHILL SALAMON. 1896.
5. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1897.
6. A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig. Az Izr. Magyar Irod. Társulat által jutalmazott pályamű. Irta: dr. POLLÁK MISKA soproni rabbi. Huszonöt kiadatlan okirati melléklettel. 1897.
7. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1898.
8. Szentírás. Első kötet. — A tóra. Mózes öt könyve. 1898.
9. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1899.
10. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Irta dr. BERNSTEIN BÉLA szombathelyi rabbi. JÓKAI MÓR előszavával. 1899.
11. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1900.
12. Szentírás. Második kötet. — Az első próféták. 1900.
13. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1901.
14. A zsidók története Budapesten. A legrégebb időktől 1867-ig. Az Izr. Magy. Irod. Társ. által a Tencer-díjjal jutalmazott pályamű. Irta dr. BÜCHLER SÁNDOR. 1901.
15. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1902.
16. A zsidóság szervezete az európai államokban. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta dr. VENETIANER LAJOS 1902.
17. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1903.
18. Szentírás. Harmadik kötet. — Az utolsó próféták 1903.
19. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1904.
20. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1905.
21. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1906.
22. Rasi élete és működése. Irta dr. WELLESZ GYULA 1906.

23. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1907.  
 24. Szentírás. Negyedik kötet. — A szent iratok. 1907.  
 25. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1908.  
 26. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN. 1908.  
 27. Magyar Zsidó Oklevéltár. I. k. 1092—1239. Dr. WEISZ MÓR közreműködésével szerkesztette dr. FRISCH ÁRMIN. I. k. 1903.  
 28. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1909.  
 29. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN. II. k. 1909.

## X.

## A társulat tagjai.

## 1. ALAPÍTÓ TAGOK.

- |  |   |
|--|---|
| Néh. özv. hatvani Deutsch<br>Bernátné, Budapest. | 10 Nagyvárad i. izr. hitközség.<br>Pesti Chevra-Kadisa.       |
| Dr. Freund István                                | Pesti izr. hitközség.   |
| báró Guttmann Vilmos,<br>Nagykanizsa.            | Néhai Schweiger Márton,<br>Budapest.                          |
| Herzmann Bertalan                                | Sváb Károly, Budapest.  |
| 5 Hatvany-Deutsch József,<br>Budapest.           | 15 özv. Sváb Sándorné, Bpest.<br>Szabadkai izr. hitközség.    |
| Néhai Kohner Zsigmond,<br>Budapest.              | Székely Ferencz, Bpest.<br>Néhai Taub Salamon, Bu-<br>dapest. |
| Néhai megyeri Krausz<br>Lajos, Budapest.         | Dr. Weinmann Fülöp,<br>Budapest.                              |
| Néh. Machlup Adolf, Bu-<br>dapest.               | 20 Winterberg Gyula.  |
| Nagykanizsai izr. hitközs.                       |   |

## 2. PÁRTFOGÓ TAGOK.

- |  |                                       |
|--|---------------------------------------|
| Néhai Bródy Zsigmond,<br>Budapest.             | Néhai Steinfeld Antal,<br>Debreczen.  |
| Deutsch Sámuel és neje,<br>Deutsch Marianne.   | Néhai Steinfeld Mihály,<br>Debreczen. |
| Dr. Chorin Ferencz, Buda-<br>pest.             | Néh. Sternthal Adolf, Bp.             |
| Néhai Löwy Mór, Bpest.                         | 10 Sternthal Salam., Temes-<br>vár.   |
| 5 Néhai báró Schossberger<br>Henrik, Budapest. | Dr. Stiller Bertalan, Bpest.          |
| Schreiber Ignác, Bécs.                         | Schwarz Ferencz, Bpest.               |
|  | Weisz Berthold, Bpest.                |

## 3. PÁRTOLÓ TAGOK.

- |   |   |
|---|---|
| Adler Lajos, Budapest.                  | 15 tószegi Freund Vilmos,<br>Budapest.  |
| Aradi izraelita hitközség.              | maróthi Fürst László,<br>Budapest.      |
| Bacher Emil, Budapest.                  | Néh. Garai Károly, Bpest.               |
| Beck Dénes, Budapest.                   | Horváth Zsigmond, Bpest.                |
| 5 Boschan Jakab, Bpest.                 | Kecskeméti izr. hitközség.              |
| Braun W. Arnold, Meran.                 | 20 ifj. Katser Henrik, Tren-<br>csén.   |
| Breitner Zsigm. L., Buda-<br>pest.      | Kohner Agost, Bpest.                    |
| Budai izr. hitközség.                   | Kornfeld Zsigm., Bpest.                 |
| Deutsch Sámuel, Bpest.                  | megyeri Dr. Krausz Izidor,<br>Budapest. |
| 10 Ebenspanger Lipót, Nagy-<br>kanizsa. | Leopold Sánd., Szekszárd.               |
| Néhai Ehrlich Mózes,<br>Budapest.       | 25 Lindenbaum Mór, Bpest.               |
| Néh. Frank Antal, Bpest.                | Linzer Béla, Budapest.                  |
| tószegi Freund F., Bpest.               | Losonczy izr. hitközség.                |
| tószegi Freund Salamon,<br>Budapest.    | Marczali izr. hitközség.                |



- Néhai Markbreit Adolf,  
Bpest.
- 30 Dr. Misner Ignác, Bpest.  
Nemesvidi izr. fiók-hit-  
község.
- Ifj. Neumann Adolf, Arad.  
Ohrenstein Henrik, Buda-  
pest.
- Ókanizsai izr. hitközség.
- 35 Pécsi izr. hitközség.  
Dr. Pillitz Benő, Vesz-  
prém.
- Popper István, Budapest.  
Reich Márton, Kalocsa.  
Dr. Rosenberg Gyula,  
Budapest.
- 40 Dr. Ság Manó, Bpest.  
Dr. Simon József, Bpest.  
Steiner Farkas, Nagy-  
kőrös.  
Steiner József, Budapest.
- báró tornyai Schossberger  
Lajos, Budapest.
- 45 Dr. Schuschny H., Bpest.  
Néhai Schweiger Adolf,  
Budapest.
- Néhai Stern Ignác,  
Budapest.
- Dr. Stiller Mór, Budapest.  
Szekszárdi izr. hitközség.
- 50 Temesvár-belvárosi izrael.  
hitközség.
- Tolnatamási izr. hitközs.  
Néhai lovag Wechselmann  
Ignác, Budapest.
- Dr. Weinmann Fül., Buda-  
pest.
- csepeli Weisz Manfréd,  
Budapest.
- 55 Weisz Manó J. Budapest.  
Wellisch Sándor és Gyula,  
Budapest.

#### 4. RENDES TAGOK.

##### a) Fővárosi tagok.

- Abelsberg Lajos
- Dr. Abonyi József
- Aczél Károly
- Aczél Mór,
- 5 Acsády Jenő
- Adler Ernő
- Adler Gyula
- Dr. Adler Illés
- Dr. Adler Mihály
- 10 Adler Lajos
- Adler Sándor
- Adler Sándor
- Dr. Adler Zsigmond
- Dr. Ágai Adolf
- 15 Ágoston Gyula
- Ágoston Kálmán
- Agulár Ede
- Alapi Béla

- |    |                       |    |                     |
|----|-----------------------|----|---------------------|
|    | Dr. Alapy Henrik      |    | Dr. Baumgarten Samu |
| 20 | Áldor Frigyes         |    | Baumgarten Soma     |
|    | Dr. Alexander Bernát  | 55 | Baumhorn Lipót      |
|    | Almási Jakab          |    | Dr. Bauer Mór       |
|    | Altmann Mór           |    | Bauer Ferencz       |
|    | Angyal Márton         |    | Blau Adolf          |
| 25 | Dr. Áron Géza         |    | Blau Gyula          |
|    | Auer Béla             | 60 | Dr. Blau Lajos      |
|    | Auer Róbert           |    | Bleier Kálmán       |
|    | Auer Jónás Gyula      |    | Brachfeld Lajos     |
|    | Auspitz Pál           |    | Dr. Brachfeld Lajos |
| 30 | Dr. Bacher Vilmos     |    | Braun Ignác         |
|    | Dr. Bakonyi Samu      | 65 | Ifj. Braun Ignác    |
|    | Dr. Balassa József    |    | Beck Dezső          |
|    | Dr. Balkányi Miksa    |    | Beck József         |
|    | Dr. Ballay Lajos      |    | Beck Oszkár         |
| 35 | Balogh Ármin          |    | Beck Szigfrid       |
|    | Balog Soma            | 70 | Beimel Sándor       |
|    | Bálint Benő           |    | Békesi József       |
|    | Bálint Gyula          |    | Dr. Béla Pál        |
|    | Bán Dezső             |    | Benedek Károly      |
| 40 | Bánó Gyula            |    | Benedict Gyula      |
|    | Dr. Banóczy József    | 75 | Benedict Miksa      |
|    | Dr. Baracs Marcel     |    | Benyovits Adolf     |
|    | Barber J. Zsigmond    |    | Dr. Berczeller Imre |
|    | Dr. Barna Károly      |    | Berényi Miksa       |
| 45 | Barta Sándor          |    | Dr. Berényi Sándor  |
|    | Barna János           | 80 | Berger A. Lipót     |
|    | Bárdos Lipót          |    | Berger Lipót        |
|    | Dr. Báron Jónás       |    | Dr. Berger Miksa    |
|    | Báron Gyula           |    | Ifj. Berger Mór     |
| 50 | Bató J. Lipót         |    | Berger Ödön         |
|    | Dr. Bátori Dániel     | 85 | Bergmann Mór        |
|    | Dr. Baumgarten Izidor |    | Bienenstock Samu    |

- |     |                       |     |                       |
|-----|-----------------------|-----|-----------------------|
|     | Dr. Bihari Mór        |     | Bruck Károly          |
|     | Özv. Binéter Józsefné |     | Bruck Miksa           |
|     | Bing Gusztáv          |     | Bruckner Henrik       |
| 90  | Bing Gyula            |     | Dr. Brüll Dániel      |
|     | Birnbaum Imre         | 125 | Dr. Brüll Ignác       |
|     | Birnbaum László       |     | Brust Dávid           |
|     | Biró Henrik           |     | Brust Kálmán          |
|     | Biró Károly           |     | Buchwald Béla         |
| 95  | Bisslichess Mózes     |     | Buchwald Gyula        |
|     | Dr. Bleich Miklós     | 130 | Büchler Mór           |
|     | Bleier Jónás          |     | Budai Chevra-Kadisa   |
|     | Bleyer Artur          |     | Budai Goldberger Irma |
|     | Boósz Emil            |     | Burger Lajos          |
| 100 | Breitner Imre         |     | Dr. Csató Gyula       |
|     | Breitner Károly       | 135 | Csengeri Ferencz      |
|     | Breuer Ármin          |     | Cserkuti Engel Miksa  |
|     | Breuer Mihály         |     | Csillag József        |
|     | Breuer Mór            |     | Dr. Czigler Ármin     |
| 105 | Bricht Lipót          |     | Cohn Dávid            |
|     | Dr. Brichta Bódog     | 140 | Dr. Dalnoky Béla      |
|     | Brill Lajos           |     | Danneberg Miksa       |
|     | Brill Lipót           |     | Daróczi Rezső         |
|     | Böhm Emil             |     | Dr. Dékány Géza       |
| 110 | Boross Miksa          |     | Denhof Mór            |
|     | Boschán Arthur        | 145 | Dr. Déri Ferencz      |
|     | Boschán Péter         |     | Déri Izidor           |
|     | Boskovitz Sándor      |     | Detsinyi Károly       |
|     | Dr. Bloch Henrik      |     | Dr. Deutsch Antal     |
| 115 | Bloch József          |     | Deutsch Dávid         |
|     | Bloch Ignác           | 150 | Dr. Deutsch Ernő      |
|     | Blücher József        |     | Deutsch Frigyes       |
|     | Bródy József          |     | Deutsch Frigyes       |
|     | Bródy Miksa           |     | Deutsch Ödön          |
| 120 | Bródy Sándor          |     | Deutsch Vilmos        |

- 155 Deutsch Zsigmond  
Dezsényi Gyula  
Dr. Dezső Sámuel  
Dirsztai Dirsztay Béla  
Domány József
- 160 Dóczi Ignác  
Dr. Domokos Lajos  
Domokos Miklós  
Dr. domonyi Domony  
Móricz  
Domonyi Brüll Miksáné
- 165 Dr. Dömény Lajos  
Dósa Kálmán  
Dukász Jakab  
Dukes D. Arnold  
Duneitz Vilmos
- 170 Dr. Edelstein Bertalan  
Egressy Arthur  
Ehrenfeld Mór  
Ehrlich Emil  
Ehrlich Samu
- 175 Ehrlich G. Gusztáv  
Ehrmann Leon  
Eichner Árpád  
Eideles Manó  
Eiser Emil
- 180 Eisler Gábor  
Eisler Samu  
Elek Bernát  
Elfer Dániel  
Éliás Mór
- 185 Engel Ármin  
Engel Ernő  
Engel Mihály
- Engel Nándor  
Engelmann Vilmos
- 190 Enyedi Simon  
Eppinger Károly  
Dr. Erdélyi Lajos  
Ernst Emil  
Ernst Vilmos
- 195 Dr. Ernyei Mór  
Dr. Eulenberg Salamon  
Faludi Gábor  
Faragó Alfréd  
Dr. Farkas Emil
- 200 Dr. Farkas József  
Dr. Fazekas Oszkár  
Dr. Fraenkel Sándor  
Dr. Frank Salamon  
Fehér Mór
- 205 Fejér Jenő  
Fejér Márton  
Feldmann Lajos  
Dr. Feleki Béla  
Dr. Feleki Sándor
- 210 Fellner Leó  
Fényes Dezső  
Dr. Fényes Mór  
Fenyő Sándor  
Fenyves Ferencz
- 215 Tatai Fenyvesi Adolf  
Fleischl Izsó  
Fleischl Mihály  
Fleischl Sándor  
Fleischhacker Ede
- 220 Fleischmann Ede  
Dr. Fleischmann Illés



- |     |                        |     |                           |
|-----|------------------------|-----|---------------------------|
|     | Dr. Fleischmann József |     | Fritz Manó                |
|     | Dr. Fleischmann Hugó   |     | Fröhlich Vilmos           |
|     | Fleischmann Sándor     |     | Fuchs Aladár              |
| 225 | Dr. Fleischmann Sándor |     | Fuchs H.                  |
|     | Fluss József           | 260 | Fuchs Ignác               |
|     | Freiberger Béla        |     | Dr. Fuchs Lajos           |
|     | Freiwirth Sándor       |     | Füredi Gyula              |
|     | Dr. Freund Lajos       |     | Fürst István              |
| 230 | Fillenz Zsigmond       |     | Gábor Bertalan            |
|     | Fischel Károly         | 265 | Gallia Vilmos             |
|     | Fischer Dezső          |     | Garai Emil                |
|     | Dr. Fischer Gyula      |     | Gáspár Ferencz            |
|     | Fischer János          |     | Gáspár Fülöp              |
| 235 | Fischer Jenő           |     | Gáspár Izidor             |
|     | Fischer Mór            | 270 | Gáspár és Révész          |
|     | Fischer Sámuel         |     | Dr. id. Glass Izor        |
|     | Fischer Zsigmond       |     | Glasner Gyula             |
|     | Dr. Fodor Ármin        |     | Dr. Glasner Samu          |
| 240 | Fodor Zsigmond         |     | Gelb Samu                 |
|     | Földesi Joachim        | 275 | Dr. Gerber Béla           |
|     | Freud Mór              |     | Gergely Ede               |
|     | Dr. Fried Leó          |     | Gergely Hugó              |
|     | Dr. Fried Sándor       |     | Gerő József               |
| 245 | Dr. Fried Samu         |     | Gerő Mundi                |
|     | Dr. Fried Vilmos       | 280 | Dr. Gold Simon            |
|     | Dr. Friedler Mór       |     | Goldberg Simon            |
|     | Friedmann Bernát       |     | budai Goldberger Bertalan |
|     | Friedmann Károly       |     | Goldberger Gusztáv        |
| 250 | Friedmann Sándor       |     | Goldberger Ignác          |
|     | Dr. Friedmann Bernát   | 285 | Goldberger Jenő           |
|     | Friedmann L. Lajos     |     | budai Goldberger Sámuel   |
|     | Friedländer Lajos      |     | Goldberg Zsigmond         |
|     | Dr. Frisch Ármin       |     | Goldmann Emil             |
| 255 | Frischmann I. F.       |     | Goldmann József           |

- 290 Goldschmied Bernát  
 Goldschmidt Lipót  
 Dr. Goldschmied Manó  
 Dr. Goldschmied Mór  
 Goldschmied Ödön  
 295 Goldschmiedt Sándor  
 Goldstein Mór  
 Goldzieher Géza  
 Dr. Goldzieher Vilmos  
 Dr. Gosztonyi Ármin  
 300 Gömöri Béla  
 Göndör Károly  
 Görög Gábor  
 Dr. Grauer Vilmos  
 Greiner Jakab  
 305 Groszmann Leó  
 Dr. Grosz Gyula  
 Dr. Grosz Lipót  
 Gyömrői M. Manó  
 György Arnold  
 310 Grünbaum Leó  
 Grünbaum Miksa  
 Grünfeld Miksa  
 Grünhut József  
 Grünhut Zsigmond  
 315 Dr. Grünstein Adolf  
 Grünwald Miksa  
 Grünwald Samu  
 Gussman Simon  
 Guttmann Benedek  
 320 Özv. Guttman Jakabné  
 és fiai  
 Dr. Guttmann Mihály  
 Guttmann Tamás  
 Guttmann Zsigmond  
 Dr. Gyulay Noé  
 325 Haas Zsigmond  
 Hacker Bertalan  
 Hacker Lajos  
 Halász Ferencz  
 Dr. Halász Frigyes  
 330 Halász Manó  
 Halász Mór  
 Halász Nátán  
 Halász Pál  
 Halász Sámuel  
 335 Dr. Halmos Sándor  
 Handel I. Tódor  
 Handelsmann Arnold  
 Halbrohr Adolf  
 Handler Jónás  
 340 Hatvany-Deutsch Sándor  
 Hausbrunner Vilmos,  
 Hay Gyula  
 Dr. Hecht Ernő  
 Hecht Gusztáv  
 345 Dr. Hecht József  
 Hecht Samu  
 Hegyei László  
 Heidelberg Imre  
 Dr. Heidelberg Márton  
 350 Heidelberg Ödön  
 Heidelberg Vilmos  
 Heisler József  
 Dr. Hegedüs Gyula  
 Heller Ármin  
 355 Dr. Heller Bernát  
 Heller Sándor

- |     |                         |     |                       |
|-----|-------------------------|-----|-----------------------|
|     | Hermann Antal           |     | Ignatz Lajos          |
|     | Herczfeld Frigyes       |     | Dr. Iritz Adolf       |
|     | Herzfeld Norbert        |     | Irsai Ignác           |
| 360 | Hersch Samu             |     | Jármai Gyula          |
|     | Hertz Aladár            | 395 | Dr. Janovitz Bertalan |
|     | Hertz Ignác             |     | Jónás Ármin           |
|     | Herz Armin              |     | Jónás Bertalan        |
|     | Herzfeld Zsigmond       |     | Jónás Izsó            |
| 365 | Herzfelder Manó         |     | Justus Gyula          |
|     | Herzmann Bertalan       | 400 | Kada Sámuel           |
|     | Dr. Herzog Ede          |     | Kádár Imre            |
|     | Dr. Hevesi Simon        |     | Kain Albert           |
|     | Hirsch Nándor           |     | Dr. Kaiser Emil       |
| 370 | Hirschl Mátyás          |     | Kállai Adolf          |
|     | Hirschfeld Arnold       | 405 | Káldor Marcell        |
|     | Dr. Hirschler Henrik    |     | Kammer Benő           |
|     | Hirschler Samu          |     | Kann Lajos            |
|     | Hochfelder Manó         |     | Dr. Kann Sándor       |
| 375 | Hoffer Béla             |     | Kántor Alfréd         |
|     | Hoffer Mihály           | 410 | Kántor Oszkár         |
|     | Hoffmann Ármin          |     | Kárász Aladár         |
|     | Hoffer Márton           |     | Kárász Bertalan       |
|     | Hoffmann Béla           |     | Karsai Samu           |
| 380 | Hoffmann Salamon        |     | Karsai Vilmos         |
|     | Hollós Oszkár           | 415 | Kassai Ignác          |
|     | Horovitz Fülöp          |     | Kardos Ernő           |
|     | Horovitz Ignác          |     | Kassovitz Tivadar     |
|     | Dr. Horváth Dezső       |     | Kattler Bernát        |
| 385 | Horváth Sándor          |     | Katzburg Fülöp        |
|     | Horváth Zsigmond        | 420 | Kaufmann Sándor       |
|     | Dr. Hreiner Artur       |     | Klauber Samu          |
|     | Dr. Hüttl Hümér         |     | Krakauer Lajos        |
|     | Dr. botfai Hübös József |     | Krakauer Samu         |
| 390 | Igmándy Mihály          |     | Kramer H.             |

- 425 Kramer József  
 Kramer Malakiás  
 Kramer Rezső  
 Krausz Adolf  
 Krausz Dávid  
 430 Krausz Dezső  
 Dr. Krausz Ede  
 Krausz József  
 Krausz Lajos  
 Krausz Miksa  
 435 Krausz Sándor  
 Dr. Kecskeméti Adolf  
 Kecskeméti Árpád  
 Kelemen Adolf  
 Dr. Kelemen Miksa  
 440 Kell Vilmos  
 Keller Antal  
 Kemény Dávid  
 Kemény Ferencz  
 Dr. Kemény Miklós  
 445 Kendi Antal  
 Kertész Bódog  
 Kiaschek Gusztáv  
 Dr. Kiss Arnold  
 Dr. Kláris Fülöp  
 450 Klein Dániel  
 Klein Dávid  
 Klein Dezső  
 Klein Géza  
 Klein Géza  
 455 Klein J. D.  
 Klein József  
 Klein Lázár  
 Klein Lipót  
 Klein Márk  
 460 Klein Manó  
 Dr. Klein Samu  
 Klein Simon  
 Klein Sándor  
 Kleinmann Adolf  
 465 Kohn Arnold  
 Kohn Jakab és fiai  
 Kohn József  
 Kohn Samu  
 Dr. Kohn Sámuel  
 470 Kohn Vilmos  
 Dr. Kohner Adolf  
 Kolisch Adolf  
 Konn Lajos  
 Kónyi Manó  
 475 Kopstein Lipót Emil  
 Kopstein Zsigmond  
 Korach József  
 Korányi Adolf  
 Kőbányai izr. hitközség  
 480 Dr. Kövér Soma  
 Dr. Kőrösy Józsefné  
 Korvin Gyula  
 Kozma Rezső  
 Kremer József  
 485 Kreutzer Jenő  
 Kriegler Miksa  
 Dr. Kriszhaber Adolf  
 Krishaber Gyula  
 Krishaber és Schlesinger  
 490 Kronberger Zsigmond  
 Dr. Kunos Ignác  
 Kürschner Ernő



- Dr. Kürti József  
Küszler Henrik  
495 Klug Lajos  
Dr. Ladányi Gyula  
Lager Samu  
Landau Ferencz  
Landauer József  
500 Landsberger Izidor  
Láng József  
Langer Simon  
Langfelder Ede  
Lányi Emil  
505 Lányi Henrik  
Dr. Lasz Samu  
László Béla  
László Jenő  
Latzkó Károly  
510 Latzkó Sándor  
Laubentracht Ignác  
Dr. Laufer Lajos  
Laufer Zsigmond  
Lázár József  
515 Lazarus Adolf  
Lederer Gábor Ignác  
Ledermann Mór  
Leipnik Miksa  
Leitersdorfer Dávid  
520 Dr. Leitner Adolf  
Dr. Leitner Ignác  
Leitersdorfer Béla  
ifj. Leitersdorfer Lipót  
Lenkei Henrik  
525 Leopold Rudolf  
Lévai Samu
- Lichtig Samu  
Lichtsehein Mayer  
Dr. Lichtenstein Salam.  
530 Dr. Linksz Ármin  
Littmann Lajos  
Litzmann Ignác  
Dr. Loránt Leó  
Löbl Marczell  
535 Löbl Károly  
Dr. Löbl Vilmos  
Löw Arnold  
Löwenstein Arnold  
Löwy Ignác  
540 Löwy Károly  
Löwy M. L.  
Löwy Sámuel  
Lukács Emil  
Lukács József  
545 Magy. izr. kézmű és  
földműv. egyl.  
Dr. Málnai Mihály  
Dr. Mandel Dániel  
Mandl Bernát  
Mandl Miksa  
550 Dr. Mangold Ármin  
Manheit Henrik  
Marer S.  
Dr. Marczali Henrik  
Dr. Markbreit Gyula  
555 Maróthi Fürst Bertalan  
Márkus Ödön  
Dr. Mátrai Gábor  
Mautner Adolf  
Dr. Mauthner Aladár

- 560 May Dávid  
Dr. Mayer Sándor  
Medgyes József  
Dr. Medvei Béla  
Meller József  
565 Dr. Meller Simon  
Mendl Manó Fiai  
Meringer Lipót  
Messinger János  
Dr. Messinger Lipót  
570 Mezei Ernő  
Mezei Lajos  
Dr. Mezey Ferencz  
Dr. Mezei Mór  
Milch Géza  
575 Milch Oszkár  
Dr. Mohr Béla  
Dr. Mohr Mihály  
Moller Vilmos  
Molnár Albert  
580 Molnár Ernő  
Molnár Lipót  
Dr. Molnár Mór  
Morgenstern Emil  
Dr. Munkácsi Bernát  
585 Musquitter Lajos  
Müller Mór  
Müller Vilmos  
Dr. Nádas Bertalan  
Nágel Ignác  
590 Nagler József  
Nagy Andor  
Nagy Ödön  
Nyári József
- Nemes Marcell  
595 Dr. Német Antal  
Dr. Neuberger Árpád  
Neugröschl Sándor  
Dr. Neumann Armin  
Neuman Artur  
600 Neumann Béla  
Neumann Ferencz  
Dr. Neumann Miksa  
Neumann Samu  
Neumann Sándor  
605 Neumann Simon  
Neumann és Vidor  
Neumayer Fülöp  
Neuwirth Rezső  
Óbudai Chevra-Kadisa  
610 Óbudai izr. hitközség  
Ohrenstein Henrik  
Ofner Dezső  
Dr. Oláh Dezső  
Orsz. izr. tanítóegyesület  
615 Orsz. izr. tanítóképző int.  
Orsz. rabbiképző-int.  
Pál Henrik  
Dr. Pap Dávid  
Dr. Patai József  
620 Dr. Patai Samu  
Dr. Pátkai Dániel  
Pauncz Sándor  
Perényi Adolf  
Pesti izr. hitk. fiárvaháza  
625 Petényi József  
Perlesz József  
Pick Ignác

- |     |                     |     |                          |
|-----|---------------------|-----|--------------------------|
|     | Pick Salamon        |     | Radnai Károly            |
|     | Pintér Imre         |     | Dr. Radó Antal           |
| 630 | Pintshof J. Mór     |     | Radó Viktor              |
|     | Platschek Vilmos    | 665 | Radó Vilmos              |
|     | Plesz Mór           |     | Radványi Ottó            |
|     | Phœnix irod. r. t.  |     | Dr. Rakonitz Mór         |
|     | Polatsek Lajos      |     | Dr. Rappaport Béla       |
| 635 | Polgár Emil         |     | Ranschburg Gusztáv       |
|     | Polgári Serfőző     | 670 | Rechnitz Ödön            |
|     | Politzer Miksa      |     | Redő Ignác               |
|     | Politzer Ignác      |     | Reich Jenő               |
|     | Politzer Miksa      |     | Dr. Reich Miklós         |
| 640 | Politzer Sándor     |     | Dr. Reiner Ede           |
|     | Politzer Sándor     | 675 | Reiner Ferencz           |
|     | Pollacsek Henrik    |     | Reiner Miklós            |
|     | Pollacsek Jenő      |     | Reimann Lázár            |
|     | Pollak Jakab        |     | Reisz D. J.              |
| 645 | Pollák József       |     | Rendes Izidor            |
|     | Pollák és Schiff    | 680 | Dr. Renner Adolf         |
|     | Polyák Hugó         |     | Dr. Réthy Mór            |
|     | Poór Jakab          |     | Révai Miksa              |
|     | Poór Rezső          |     | Révész Adolf             |
| 650 | Pór Jenő            |     | Richter Gedeon           |
|     | Popper Gusztávné    | 685 | Dr. Richtmann Mózes      |
|     | Popper Hugó         |     | Rigócz Zsigmond          |
|     | Popper Károly       |     | Rokenstein Sándor        |
|     | Popper Károly       |     | Róna József              |
| 655 | Popper Mór          |     | Rónai Gyula              |
|     | Dr. Porosz Mór      | 690 | Rosenfeld Ármin          |
|     | lovag Posner Alfréd |     | Rosenfeld Ede            |
|     | Preiser Miklós      |     | Rosenfeld János          |
|     | Rácz Artur          |     | bicskei Rosenfeld Henrik |
| 660 | Rácz Ferencz        |     | Rosenberg Mór            |
|     | Rada Dezső          | 695 | Rosenzweig Mór           |

- Roseth Gyula  
 Rothauser Mózes  
 Roth Miksa  
 Dr. Rothbart J.  
 700 Rothberg Vilmos  
 Dr. Rott Jakab  
 Dr. Rotter Henrik  
 Rózsa Béla  
 Dr. Rózsavölgyi Manó  
 705 Salzberger József  
 Sarkadi Ignác  
 Sándor Pál  
 Salgó Henrik  
 Dr. Salgó József  
 710 Sándor Fülöp  
 Dr. Sámuel Lázár  
 Sarbó Leó  
 Dr. Schæfer Zsigmond  
 Dr. Schächter Miksa  
 715 Schaurer Béla  
 Dr. Scheimann Emil  
 Scheimovich László  
 Schillinger Sándor  
 Dr. Schiller Zsigmond  
 720 Schlanger Adolf  
 Schlanger Armin  
 Schlanger Lajos  
 Schlesinger Gyula  
 Schlesinger Ede  
 725 Schlesinger Sándor  
 Schlichter Izidor  
 Schweiger Imre  
 Schweitzer Henrik  
 Schrecker Izidor  
 730 Dr. Schreyer Jakab  
 Schmiedl Albert  
 Schmiedl Ignác  
 Schöffler Bódog  
 Schön Dávid  
 735 Schön Mór  
 Schönfeld Gábor  
 Dr. Schöntheil Mór  
 Schulhof Nándor  
 ifj. Schultz József  
 740 Schulz Vilmos  
 Schwarz M.  
 Schwarcz Izidor  
 Dr. Schwartz József  
 Schwartz Gusztáv  
 745 Dr. Schwarz Ede  
 Schwarz Ernő  
 Schwarz Ferencz  
 Schwarz Lipót  
 Schwarz Rudolf  
 750 Schwarz Simon (IV. k.)  
 Schwarz Simon (VII. k.)  
 Dr. Schwarz Vilmos  
 Sebes Géza  
 Sebestyén Arthur  
 755 Dr. Sebestyén Károly  
 Sebők Albert  
 Sessler Zsigmond  
 Seidler Vilmos  
 Serényi Samu  
 760 Silbermann Pinkás  
 Simon Béla  
 Dr. Simon Izidor  
 Simon Jakab



- |     |                         |     |                      |
|-----|-------------------------|-----|----------------------|
|     | Simon Miksa             |     | Dr. Steiner Lajos    |
| 765 | Dr. Singer Jakab        |     | Steiner Sándor       |
|     | Singer Lipót            | 800 | Steinberger Jakab    |
|     | Singer Sándor           |     | Steinberger Zsigmond |
|     | Sipos Béla              |     | Sterk Rikárd         |
|     | Sipos Henrik            |     | Stern Ábrahám        |
| 770 | Sohr Benő               |     | Stern Ármin          |
|     | Soltész József          | 805 | Stern Béla           |
|     | Somló Gyula             |     | Stern Alfréd         |
|     | Somlyó Mór              |     | Stern Gyula          |
|     | Somogyi Albert          |     | Stern Soma           |
| 775 | Sommer Ignác            |     | Stern Henrik         |
|     | Spitz Márk              | 810 | Stern Izsó           |
|     | Spitz Simon             |     | Stern Kálmán         |
|     | Spitzer Ignác           |     | Dr. Stern József     |
|     | Spitzer József          |     | Dr. Stern Samu       |
| 780 | Spitzer Lipót           |     | Stieglitz Rezső      |
|     | Spitzer Miksa           | 815 | Stier Zsigmond       |
|     | Spitzer Náthán          |     | Stiffson Emil        |
|     | Dr. Stadler Jakab       |     | Stomfai Lajos        |
|     | Dr. Stamberger F.       |     | Strelinger Gyula     |
| 785 | Dr. Stamberger Salamon  |     | Dr. Stricker Mór     |
|     | Stampfer Kálmán         | 820 | Surányi Béla         |
|     | Strasser Alfréd         |     | Surányi József       |
|     | Dr. Strasser Imre       |     | Szabó Ármin          |
|     | Győrvári Strasser Rezső |     | Szabó Gyula          |
| 790 | Strauss Mór             |     | Szabó József         |
|     | Dr. Stein Emil          | 825 | Szabó Rezső          |
|     | Stein Miklós            |     | Dr. Szabolcsi Izidor |
|     | Dr. Stein Miklós        |     | Szabolcsi Miksa      |
|     | Dr. Stein Miksa         |     | Szalai Ödön          |
| 795 | Steinherz Bernát        |     | Szántó Aladár        |
|     | Steiner Ármin           | 830 | Szász Béla           |
|     | Steiner Jenő            |     | Székely Ferencz      |

- ifj. Székely Ignác  
 Székely Ignác  
 Dr. Székely Miksa  
 835 Székely Simon  
 Székely Mór  
 Székely Miksa  
 Szende Béla  
 Szende Fülöp  
 840 Szende Lajos  
 Dr. Szenes Zsigmond  
 Szepes Béla  
 Szilas Nándor  
 Dr. Szili Adolf  
 845 Szilárd Károly  
 Szirmai Oszkár  
 Dr. Szirmai Manó  
 Tauszig Hugó  
 Dr. Tauber Jakab  
 850 Tedesco Bernát  
 Teichner Arnold  
 Teichner Gyula  
 Dr. Temesváry Rezső  
 Tenczer Emil  
 855 Timár Jenő  
 Toch Samu  
 Tolnai Gyula  
 Dr. Tolnai László  
 Török Gyula  
 860 Trænka József  
 Trebitsch Miksa  
 Turóczi Sándor  
 Tsuk Sándor  
 erényi Ullmann Gyula  
 865 Dr. Unger Bernát  
 Ungár Miksa  
 Unterberg Albert  
 Urbán Adolf  
 Urbán S. L.  
 870 Urbán Zsigmond  
 Vadas Rezső  
 Vajda Dezső  
 Vajda Gerő  
 Dr. Vaisz Sándor  
 875 Valkó Miksa  
 Vári Dezső  
 Varjas Adolf  
 Dr. Várkonyi Kálmán  
 Vasadi Gyula  
 880 Vécsi Jenő  
 Dr. Vermes Lajos  
 Veisz Adolf  
 Vermes Ernő  
 Dr. Vidor Jenő  
 885 Dr. Virág Mór  
 Visnófszky Sándor  
 Vitéz Gyula  
 Dr. Waldapfel János  
 Waldner Mór  
 890 Wassermann Lipót  
 Weidinger Miksa  
 Weidlinger Zsigmond  
 Weinreb B.  
 Weiner Sándor  
 895 Dr. Weiss Hugó  
 Weiss Zsigmond  
 Dr. Weissberger Miklós  
 Weisz Emil  
 Dr. Weisz Gyula

- |     |                     |     |                     |
|-----|---------------------|-----|---------------------|
| 900 | Weisz Henrik        | 920 | Winter Herrmann     |
|     | Weisz Imre          |     | Wittenberg Ignác    |
|     | Dr. Weisz Jakab     |     | Wodianer Arthur     |
|     | Weisz L. Pál        |     | Dr. Wolf Vilmos     |
|     | Weisz Manó          |     | Wolfner Gyula       |
| 905 | Dr. Weisz Miksa     | 925 | Wolfner József      |
|     | Dr. Weisz Mór       |     | Wolfner Lajos       |
|     | Weisz Tivadar       |     | Wolfner Tivadar     |
|     | Weiszberger Antónia |     | Wollák Soma         |
|     | Dr. Weiszburg Gyula |     | Wollner Fülöp       |
| 910 | Weizsmann Noé       | 930 | Zádor Félix         |
|     | Weitzenfeld Jakab   |     | Zala Adolf          |
|     | Wellisch Hugó       |     | Zelinger Samu       |
|     | Wellisch Leó László |     | Dr. Zerkovitz Imre  |
|     | Widder Henrik       |     | Zinsenheim Zsigmond |
| 915 | Widder Mór          | 935 | Zoltán Béla         |
|     | Wiener Mór          |     | Dr. Zsengeri Miklós |
|     | Wilheim Artur       |     | Dr. Zsengeri Samu   |
|     | Wimmer Mór          |     | Zwack Samu          |
|     | Winkler Mihály      |     |                     |

b) *Vidéki tagok.**Abádszalók.*

Gróf F. Gyula

*Abony.*

- 940 Dr. Blumgrund Naftáli  
Hay Károly  
Hay Mór  
Dr. Hirn Márton  
Izr. hitközség  
945 Kopecski Ármin  
Lang Oszkár

Löffler Miksa

Pintér Gyula

Richter Béla

- 950 Dr. Révész Géza  
Véli Miksa

*Adony.*

Dr. Löwinger Sámuel

*Albertiirsa.*

Bleier Gyula

Levien Ferencz  
 955 Tábor Gyula  
 Ulmer István

*Alhó.*

Dr. Reiner Miksa

*Alsólendva.*

Izr. hitközség  
 Kormos Ármin  
 960 Dr. Rudolfer Antal

*Alsómogyoród.*

Csillag Gusztáv

*Alsószernye.*

Berger Mór

*Anarcs.*

Liner Gyula

*Annavölgy.*

Dr. Mosonyi A.

*Antalfalva.*

965 Dr. Fischer Miksa  
 Dr. Klein Lipót  
 Spitzer Géza  
 Stein Mór

*Apcz.*

Jungreis Samu

*Apcz-Zagyvaszántó.*  
 970 Reinitz Béla

*Arad.*

Adler Andor  
 Bing és Löbl  
 Frænkel S. Sándor  
 Funkelstein József  
 975 Jellinek József  
 végvári Neumann Dániel  
 Rónai János  
 Dr. Rosenberg Sándor  
 Singer Izraél  
 980 Dr. Steinitzer Pál

*Aranyosmaróth.*

Pető Albert  
 Dr. Perl N.  
 Dr. Silberfeld Jakab

*Aszód.*

Büchler Nándor

*Bácsalmás.*

985 Rosenberg Emil

*Baja.*

Dr. Brach Samu  
 Chevra Kadisa  
 Dr. Fleischmann Mór  
 Goldschmied Zsigmond  
 990 Hesszer Gyula  
 Izr. hitközség  
 Izr. nőegylet



Kun Lajos  
 Pollák Illés  
 995 Pollák Lajos  
 Reich Salamon  
 ifj. Reich Vilmos  
 Rosenberg Jakab  
 Dr. Rosenberg Samu  
 1000 Schliesser Miksa  
 Somogyi Emil  
 Weidinger Rezső

*Balassagyarmat.*

Barok József  
 Dr. Feledi Jenő  
 1005 Felsenburg Gyula  
 Felsenburg Ödön  
 Dr. Grünbaum Aladár  
 Himmler Bertalan  
 Hoffmann Hermann  
 1010 Izr. orth. hitközség  
 Klein Adolf  
 Löwy Lipót  
 Meisner József  
 Pollacsek Rezső  
 1015 Pollacsek Sándor  
 Dr. Révész Dezső  
 Rózsa Jenő  
 Salgó Sándor  
 Schmidl Sámuel  
 1020 Weisz Arnold

*Balatonboglár.*

Özv. Frank Henrikné  
 Dr. Telegdi Zsigmond

*Balatonszentgyörgy.*  
 Dr. Várkonyi Jenő

*Baranyamágócs.*

Lebovics I.  
 1025 Dr. Stauber H.  
 Weisz Ödön

*Barossháza.*  
 Policzer Sándor

*Békéscsaba.*

Dr. Fáy Samu  
 Kun Ede  
 1030 Reismann Simon  
 Schwarz Jónás és Fia  
 Wallerstein S. Sámuel

*Belényes.*

Feinstein Márton

*Beregszász.*

Balkányi Ödön  
 1035 Fehér Emil  
 Kont Manó  
 Lipner Izidor  
 Dr. Reismann Simon  
 Roth Gábor  
 1040 Virányi Béla  
 Weisz Ignác

*Berettyóujfalu.*

Dr. Krausz Samu

Dr. Renner Albert  
Zádor Márton

*Besztercze.*

1045 Dr. Biss Kornél  
Grünfeld Adolfné  
Klein József  
Dr. Scherf Izraél

*Beszterczebánya.*

Izr. hitközség  
1056 Dr. Porgesz Samu  
Sonnenfeld Mór  
Dr. Schönfeld Áron  
Dr. Szilárd Frigyes  
Unger József

*Bicske.*

1055 Freund Arthur  
Herrmann Sándor

*Bodrogszerdahely.*

Guttman Mór

*Bojcs.*

Grossmann Samu

*Bonyhád.*

Fleischmann Lipót  
1060 Hirschmann testvérek  
Honig Albert  
Müller Lipót

*Borsfa.*

Bäck Hermann

*Bozovics.*

Spærger Ignác

*Brassó.*

1065 Dr. Feiler Ignác  
Gál Nándor  
Horn Bódog  
Klein Sámuel  
Mátyás Adolf  
1070 Marer Benő  
Rosenfeld Dávid  
Tachauer Adolf

*Brogyán.*

Pollák Sándor

*Buttyán*

Izr. hitközség

*Csacza.*

1075 Klappholz József

*Buziás.*

Brasch Simon

*Csáklyó.*

Mandel Rudolf

*Csákova.*

Dr. Kohn Rezső  
Dr. Osztern Salamon

*Csáktornya.*

1080 Heinrich M.  
Moses Bernát  
Schwarz J.  
Wollák R.

*Csantavér.*

Roder Jakab

*Csapi.*

1085 Sommer Ignác

*Csikszentkirály.*

Friedländer Emil

*Csongrád.*

Buck Hermann  
Izr. hitközség  
Fekete Lajos

*Csurgó*

1090 Izr. hitközség  
Dr. Kohn Lajos

*Csurog.*

Kálmán Lipót  
Roth Jakab  
Weltmann Lipót

*Csuz.*

1095 Honig Dávid

*Czegléd.*

Bikur-Cholim-Egylet

Dr. Osztern Salamon  
Scheiber Zsigmond  
Dr. Váradi Sámuel

*Czellödömök.*

1100 Dr. Balassa Jenő  
Bischitz Károly  
Komlós Sándor  
Rosenberger M. Miksa  
Weisz Sándor

*Czinkota.*

1105 Izr. hitközség

*Dárda.*

Bihari Benő  
Dr. Gonda Sándor  
Dr. Berger Lajos  
Dr. Gruber Lajos  
1110 Keszler Gábor  
Singer Emil  
Wámoscher László

*Debreczen.*

Aufricht Alajos  
Dr. Balázs Bertalan  
1115 Dr. Balkányi Miklós  
Deutsch Ignác  
Deutsch Sámuel  
Dr. Fejér Ferencz  
Dr. Fleischmann Mór  
1120 Dr. Freund I.  
Goldberger Adolf  
Dr. Gutfreund Sámuel

Hajnal Sámuel

Hirschfeld Ármin

1125 Hoffmann Sándor

Hoffmann és Kronovicz

Izr. hitközség

Izr. nőegylet

Izr. szentegylet

1150 Kardos Samu

Kohn Lipót

Krausz Vilmos

Liedermann Henrik

Dr. Popper Mór,

1135 Schweitzer József

Dr. Szántó Sámuel

Weinstein Jakab

Weisz Sándor

*Dés.*

Elefánt Sándor

1140 Friedländer Gyula

Gálócsi Samu

Hirsch Vilmos

Dr. Holländer Samu

Jeremiás és Rosenberg

1145 Klein Nándor

László Ernő

Reiter Lajos

Rosenberg Lajos

Dr. Vajda Lipót

1150 Dr. Wettenstein Noé

*Detta.*

Kecskeméti Imre

*Déva.*

Blum Zsigmond

Deutsch Miksa

Dr. Diósi Sámuel

1155 Hirsch Adolf

Köves Andor

Laufer Arnold

Laufer Miksa

Dr. László Lázár

1160 Dr. Leitner Mihály

Mannheim Ármin

Nussbaum Hermann

Dr. Schulhof Zsigmond

Werner Ignác

*Dévaványa.*

1165 Berkovits Dezső

Grünfeld Ignác

*Dévényujfalu.*

Kohn Sámuel

Mittelman M. és Társai

*Dicsőszentmárton.*

Dr. Erdős Izor

*Dombok.*

1170 Benjamin Jenő

*Dombóvár.*

Reinitz Gábor

Spitzer Sándor



*Dunaföldvár.*

- Borovitz József  
 Haaz Sámuel  
 1175 Kovács Jenő  
 Dr. Lévai Dezső

*Dunaszerdahely.*

- Freund Miksa  
 Steiner Salamon  
 Wiener Simon

*Ebeczk.*

- 1180 Ungar Zsigmond  
 Zinner György

*Ecseg*

- Gróf Sándor  
 Dr. Zukmann Mór

*Écska.*

- Braun Jakab  
 1185 Folkmann Ferencz  
 Kohn Izidor  
 Dr. Messinger Károly

*Eger.*

- Braun József  
 Greiner Arnold  
 1190 Grosz Gábor  
 Ernst Ede  
 Dr. Heimler Ede  
 Kardos Sándor  
 Kaufmann Alfréd

- 1195 Dr. Klauber Frigyes  
 Lichtmann Ernő  
 Mezei Dávid  
 Rosenfeld Gyula  
 Rosner Jenő  
 1200 Dr. Roth Dezső  
 Dr. Schweiger L.  
 Weinberger Zsigmond

*Endrőd.*

- Roth Lajos

*Eperjes.*

- Chevra-Kadisa  
 1205 Czajler Elek  
 Dr. Böhm Aladár  
 Dr. Englænder Emil  
 Izr. hitközség  
 Dr. Neuwirth Zsigmond  
 1210 Dr. Propper József  
 Dr. Rosenberg Teofil  
 Dr. Sonnenschein Simon  
 Stern Fülöp  
 Weisz Hermann  
 1215 Weisz Jenő

*Érsekújvár.*

- Kurzweil Gáspár  
 Singer Lipót

*Erzsébetfalva.*

- Grauer Sándor  
 Dr. Krishaber B.  
 1220 Dr. Pártos H.

*Eszék.*

Friedmann Árpád  
 Halász Sándor  
 Klein Zsigmond  
 Dr. Kohlbach Oszkár  
 1225 Perlstein Lajos  
 Dr. Reinfeld Károly  
 Dr. Ungár Simon  
 Weisz Ödön

*Facset.*

Izr. hitközség

*Fadd.*

1230 Grünwald Lajos

*Fehértemplom.*

Löwy Jenő

*Feketepusztá.*

Lonkai Ármin

*Felsőzálláspatak.*

Schlesinger Adolf

*Felsővisó.*

Elefánt Sándor  
 1235 Glanzmann Zsigmond  
 Hoffmann József  
 Dr. Lax Samu  
 Dr. Mátrai Ignác  
 Weisz Jenő

*Fenes.*

1240 Kassovitz Tivadar

*Fiume.*

Ábraham József  
 Chevra-Kadisa  
 Dr. Frank József  
 Hartmann József  
 1245 Kirz Adolf

*Fogaras.*

Izr. hitközség  
 Izr. nőegylet  
 Dr. Kelemen A.

*Fugyivásárhely.*

Nussbaum Sámuel

*Galánta.*

1250 Dr. Neumann Mór

*Galgóc.*

Izr. Leányok egyesülete  
 Izr. népiskola

*Gálszécs.*

Dr. Rudali Izraél  
 Dr. Schwarz Ignác  
 Garamszentbenedek.  
 1255 Dr. Krämer Béla

*Garamszentkereszt.*

Izr. hitközség

*Garamszentlőrincz.*

Izr. hitközség

*Gödöllő.*

Blumenthal Manó

*Gömörbarka.*

Grünmann Arnold

*Gyergyóalfalu.*

1260 Rosenfeld Miksa

*Gyergyóbékás.*

Simon Márton

*Gyergyószentmiklós.*

Stein Elek

*Gyimesközéplak.*

Goldschlag Osiás

Ringwald Márk

1265 Smilovits Jakab

Smilovits Márton

Venetianer Mór

Dr. Wassermann Simon

*Gyoma.*

Hartenstein Vilmos

*Gyöngyös.*

1270 Keresk. csarnok

Spitzer László

*Győr.*

Chevra-Kadisa

Déri József

Győr szabad kir. város

1275 Izr. hitközség

Krausz Miksa

Mautner Henrik

Scheiber Mór

Dr. Schwarz Mór

1280 Szendrői Mór

*Gyula.*

Dr. Berkes N.

Braun Mór

Czinczár Adolf

Czinczár Dezső

1285 Izr. hitközség

Dr. Kohn Mór

Dr. Major Simon

Dr. Marton József

Reisner Béla

1290 Reisner Ede

Schwimmer Adolf

*Hajduszoboszló.*

Adler Samu H.

*Határujfalu.*

Neudorfer Izidor

*Hatvan.*

Balázs Ödön

1295 Blumenthal Béla

Grün József  
Dr. Lakner Aladár  
Löw Andor  
Török Adolf

*Héjőbába.*

1300 Fried Miksa

*Hernádgecse.*

Glück Lajos

*Hevescsány.*

Dr. Radnai Manó

*Hódmezővásárhely.*

Dr. Aniszföld Endre  
Beregi Lajos

1305 Feiner Mór

Izr. hitközség  
Neumann József  
Pollák Sándor  
Seltmann Lajos

1310 Steiner L. József  
Dr. Wilhelm Arnold  
Kiss Bertalan

*Hosszúvölgy-pusztá.*

Buchwalder Jónás

*Hőlak.*

Schlesinger Richárd

*Idvor.*

1315 Kohn Miksa

*Igló.*

Izr. nőegylet  
Izr. hitközség  
Izr. iskolaszék  
Dr. Korach Fülöp  
1320 Dr. Lorber Adolf  
Lówy Mór  
Rosenthal Mór  
Dr. Rottenberg M.  
Dr. Singer Alfréd  
1325 Dr. Szita Bertalan

*Illava.*

ifj. Donáth Manó  
Fischer Félix  
Dr. Pollacsek Simon  
Dr. Rosenthal Bertalan

*Ipolyság.*

1330 Izr. hitközség  
Szauer Izidor  
Dr. Vámos Béla

*Iloba.*

Stern Mór

*Ivándárda.*

Láng Hermann

*Jánoshalma.*

1335 Dr. Holländer Adolf

*Jánosháza.*

Rosner Dezső



*Jászberény.*

Chevra-Kadisa  
 Dr. Konrád Árpád  
 Leitner Ármin  
 1340 Schatz Henrik  
 Dr. Szivos Ferencz  
 Dr. Weisz István

*Jászladány.*

Lusztig Adolf

*Kál.*

Lőte Lázár

*Kalocsa.*

1345 Steinberger Hermann  
 Dr. Szántó Lajos  
 Wolf Mór

*Kápolnás.*

Taussig Sándor

*Kaposvár.*

Fränkl Illés  
 1350 Dr. Herzog M.  
 Izr. hitközség  
 Kemény Samu

*Karácsond.*

Klein Aladár

*Karánsebes.*

Antal Imre  
 1355 Dr. Gergely Illés

Haller Ernő  
 Lukács Ferencz  
 Dr. Mayer Vilmos  
 Pollák Sándor  
 1360 Dr. Roth Ernő  
 Wiener Gyula

*Kassa.*

Chevra Kadisa  
 Frisch Samu  
 Dr. Klein József  
 1365 Izr. anyahitközség  
 Dr. Kircz Viktor  
 Korach Hermann  
 Dr. Pap Illés  
 Policzer Izsó  
 1370 Dr. Sichermann Bernát  
 Tyrnauer Samu  
 Dr. Weiss Béla  
 Weisz Izidor

*Kecskemét.*

Dr. Bárány J.  
 1375 Brachfeld O.,  
 Feldmayer Ignác  
 Fischpán Mór  
 Gross Simon  
 Dr. Kecskeméti Adolf  
 1380 Dr. Kecskeméti Lajos  
 Kohn Gábor  
 Dr. Szivos Ignác

*Keszthely.*

Beck Sándor

Dr. Büchler Sándor  
 1385 Hoffmann Soma  
 Izr. hitközség  
 Mandl Pál  
 Neumark Ignác  
 Pető Vilmos  
 1390 Dr. Schwarz Zsigmond

*Kézsmárk.*

Dr. Pollak Vilmos

*Királyhelme cz.*

Fenyvesi Kálmán  
 Dr. Hegyi Dezső

*Kisbér.*

Izr. hitközség  
 1395 Kohn Lipót  
 Dr. Neumann Jákó

*Kiskunhalas.*

Grosz Adolf  
 Hofmeister Mór

*Kiskőrös.*

Gorócz Aladár

*Kiskürtös.*

1400 Weisz József

*Kismarton.*

id. Wolf Lipót  
 Wolf Sándor

*Kiskunhalas.*

Dr. Hofmeister Júda

*Kispest.*

Chevra-Kadisa  
 1405 Herbacek Antal

*Kisporuba.*

Haas Adolf

*Kissebes.*

Länder József

*Kisselmecz.*

Löwinger Lajos

*Kissennyé.*

Bruckner Adolf

*Kisvárdá.*

1410 Halasi Mór  
 Kereskedelmi Kör  
 Molnár József  
 Reismann Samu  
 Széll Mihály  
 1415 Dr. Vadász Lipót  
 Weisz Lajos  
 Zuckermann Bernát

*Kolozsvár.*

Abrahám Sándor  
 Berger Dezső  
 1420 Bergner Mór  
 Berkovits Arnold

- |                        |                        |
|------------------------|------------------------|
| Binder Mór             | Weisz Kálmán           |
| Csapó Lázár            | Weisz Mór              |
| Burger Frigyes         | Wertheimer Samu        |
| 1425 Dr. Eisler Mátyás |                        |
| Dr. Fenyő Béla         | <i>Komárom.</i>        |
| Dr. Fodor István       | Chevra-Kadisa          |
| Frankl Miksa           | 1460 Fried Jenő        |
| Gárdonyi Imre          | Izr. hitközség         |
| 1490 Glasner Jakab     | Milch Dezső            |
| Grosz Frigyes          | Spitzer Béla           |
| Halász Jenő            |                        |
| Hunwald L.             | <i>Komáromfűss.</i>    |
| Izr. nőegylet          | Fleischmann Dávid      |
| 1435 Kemény Armand     |                        |
| Dr. Klug Lipót         | <i>Körmend.</i>        |
| Kuhn Bernát            | 1465 Bernstein Győző   |
| Kollár Miksa           | Izr. hitközség         |
| Lasz Lázár             |                        |
| 1440 Löblé Mihály      | <i>Körmöczbánya.</i>   |
| Mestitz Ferencz        | Izr. hitközség         |
| Neuberger Zsigmond     | Dr. Langfelder Adolf   |
| Orth. izr. hitközség   |                        |
| Polak Gaston           | <i>Körösmező.</i>      |
| 1445 Robert Lipót      | Hauslich Vilmos        |
| Dr. Rosenberger Mór    | 1470 Heifermann Szanye |
| Stern Izidor           | Rosenthal Chaim        |
| Strompf József         | ifj. Rosenthal Dávid   |
| Schönberg Miksa        | Rosenthal Jónás        |
| 1450 Szántó Bertalan   | Rubel Eisig            |
| Szemcs Károly          | 1475 Schnabel Dávid    |
| Dr. Tauber Farkas      | Schweid Arnold         |
| Vass Samu              | Wald Hermann           |
| Weisz Ármin            |                        |
| 1455 Dr. Weisz József  |                        |

*Köröstarcsa.*

Hubert Károly

*Kőszeg.*

Dr. Wiener Márk

*Kunbaja.*

1480 Rosenberg Mátyás

*Kunszentmiklós.*

Weinberger Ernő

*Léva.*

Izr. hitközség

*Lippa.*

Büchler Károly

Dr. Dobos Ignác

1485 Grosz József

Sándor Mór

Schwarz János

Dr. Steiner János

*Liptószentmiklós.*

Gansl Ignác

1490 Dr. Hertzka Gyula

Dr. Kux Bernát

Dr. Lefkovits Salamon

Dr. Mayer Ármin

Dr. Singer József

1495 Stark Ábrahám

Schwalb Albert

*Liptóújvár.*

Bloch Mór

Roth Arthur

*Losoncz.*Borsod-Miskolczi gőz-  
malom losonczy és  
hatvani gőzmalmai

1500 Dr. Barta Mór

Dr. Fischer József

Dr. Keszler Lipót

Kirner József

ifj. Lederer Mór

1505 Löwy Adolf és Fiai

Mannheimer Leó

Dr. Oppenheimer Fer.

Sacher Gusztáv

Sternlicht Salamon

1510 Schneller Károly

Dr. Vajda Béla

m. Dr. Wohl Adolf

*Lugos.*

Ifj. Deutsch I.

Dr. Fényes József

1515 Klein Sámuel

Dr. Lenke Manó

Dr. Rosenthal Gyula

Tyroler Emil

Vértés Lajos

*Mada.*

1520 Stein Salamon



*Mágocs.*

Honig Dávid  
Komlós Miklós

*Makó.*

Dr. Adler Artúr  
Chevra-Kadisa  
1525 Dr. Dózsa Lajos  
Dr. Dózsa Sámuel  
Dr. Dózsa Simon  
Ehrenfeld Bernát  
Iritz Gyula  
1530 Iritz Mór  
Iritz Sándor  
Izr. hitközség  
Dr. Kecskeméti A.  
Krausz A.  
1535 Mandl Zsigmond  
Marosi Hermann  
Neumann Zsigmond  
Pártos Izsó  
Pollak Sándor  
1540 Dr. Sas Bernát  
Teltsch Adolf

*Máramarossziget.*

Altmann Ferencz  
Dr. Grünwald Zsigmond  
Harczos Ignác  
1545 Dr. Heller Zsigmond  
Dr. Klein Arthur  
Klein Zsigmond  
Milch Dezső

*Oesterreicher Sámuel*

1550 Sebők József  
Schnitz József  
Schöngut Jakab

*Marosillye.*

Kohn Jónás

*Marosludas.*

Dr. Frieder Mór  
1555 Dr. Havas Sándor

*Marosvásárhely.*

Ahronsohn Bertalan  
Balog Béla  
Berger Antal  
Betegs. és temetk. egylet  
1560 Bretter Vilmos  
Bürger Albert  
Czitrom Oszkár  
Farkas Aladár  
Farkas Hermann  
1565 Farkas Izsák  
Fekete Bernát  
Fekete Izsák  
Friedmann Ernő  
Friedmann Lipót  
1570 Dr. Grossmann Rezső  
Halász József  
Kállai Adolf  
László Albert  
Dr. Löwy Ferencz  
1575 Mestitz Albert  
Mestitz Henrik

Mestitz Mór

Mittelmann Ármin

Nemes Gyula

1580 Révész Béla

Schönstein Gyula

Stein József

Székely Manó

Dr. Tischler Gyula

1585 Dr. Tischler Márton

Vajda Zsigmond

Wallerstein Bertalan

*Mátyásföld.*

Frey József

*Medgyesegyháza.*

Berkovits Boriska

1590 Gonda Izidor

Klein Vilmos

Márkus Hermann

Rosenthal Sámuel

Zuckermann Izidor

1595 Wolf Samu

*Mesterberek.*

Blau Béla

*Mezőberény.*

Dr. Grünwald Dezső

Izr. hitközség

*Mezőcsát.*

Dr. Kardos Izidor

*Mezőhegyes.*

1600 Auspitz Lajos

Bárány Dávid

Dr. Roth Dezső

*Mezőkászony.*

Dr. Weltmann Sándor

*Miava.*

Dr. Roth Miksa

*Minda.*

1605 Dr. Nádas József

*Miskolcz.*

Baruch Gyula

Chevra-Kadisa

Dr. Dobos József

Dr. Ferbstein József

1610 Hoffmann Jakab

Izr. hitközség

Dr. Kőszegi Armand

László Adolf

Márkus Soma

1615 Dr. Sidlauer Ármin

Sidlauer Ignác

Dr. Sugár Mihály

Sugár Imre

Schrecker S. L.

1620 Dr. Weisz Géza

Dr. Wenetianer Jakab

Züszmann Henrik

*Módos.*

Krausz Sándor Fiai

*Mohács.*

Blau Rezső

1625 Dr. Flesch Ármin

Freund Sándorné

Dr. Löwy Jakab

Dr. Miskolczy Gyula

Miskolczy Sándor

1630 Dr. Müller Samu

Kohn Sándor

Pauncz Zsigmond

Popper I. D.

Wolf Zsigmond

*Mohol.*

1635 Dr. Bálint Lipót

Bloch Samu

Horváth Emil

König József

Mannheim Simon

1640 Dr. Ofner Jenő

Sándor Miksa

*Monor.*

Cseng Sámuel

Fried Béla

Dr. Huppert Jakab

1645 Ker. Hitelbank

Singer Lipót

Surányi Sámuel

*Mór.*

Büchler P.

Dr. Heumann J.

*Móriczföld.*

1650 Dr. Donáth József

*Moson.*

Izr. hitközség

*Munkács.*

Braun Sándor

Dávid Ignác

Dr. Deunenfeld József

1655 Deutsch Béla

Donner Gyula

Fehér Samu

Fisch Jenő

Dr. Fisch József

1660 Fried Géza

Fried Ignác

Dr. Fried Soma

Fullmann Manó

Dr. Gergely Albert

1665 Gottesmann Jenő

Gottesmann Saul

Grünfeld Jenő

Grünhut Rudolf

Grünstein Mór

1670 Gutfreund Ernő

Dr. Kass Sándor

Katona Jenő

Dr. Katz Sándor

- Dr. Kiss Lipót  
 1675 Kiss Lajos  
 Kohlbach Simon  
 Kroó József  
 Lendvai Aladár  
 Löwinger Béla  
 1680 Mandel Armin  
 Marmorstein Izidor  
 Meisels Samu  
 Dr. Meisels Vilmos  
 Dr. Molnár Jákó  
 1685 Reismann Jenő  
 Reisman Samuel  
 Rosenfeld Arnold  
 Rosner Soma  
 Dr. Roth Izidor  
 1690 Roth Jenő  
 Saphir Albert  
 Saphir Lajos  
 Saphir Nándor  
 Sárkány Jenő  
 1695 Schosberger B.  
 Somos Jenő  
 Strausz Lajos  
 Szántó Samu  
 Taub Gyula  
 1700 Tulipán József  
 Varga Béla  
 Weinberger Benő  
 Weinberger Miksa  
 Wittmayer Jakab  
 1705 Zahler Ignác

*Nagyappony.*

Hecht Jónás

*Nagybecskerek.*

- Friedmann Alfréd  
 Izr. hitközség  
 Dr. Klein Mór  
 1710 Dr. Mangold Samu  
 Dr. Pollak Győző  
 Temmer Sándor  
 Weisz Izidor

*Nagybicscse.*

- Friedler Lajos  
 1715 id. dr. Holzmann Lajos  
 ifj. dr. Holzmann Lajos  
 Izr. hitközség  
 Dr. Politzer Ármin  
 Schachter Henrik  
 1720 Sonnenfeld Gyula  
 Tauszk Jakab  
 Temmer Sándor  
 Dr. Weisz Arnold  
 Dr. Wellesz Gy.

*Nagybocksó.*

- 1725 Hofmann Eisig

*Nagykanizsa.*

- Berény Árpád  
 Blankenberg Imre  
 Böhm Emil  
 Fleischmann Miksa



- 1730 Fleischner Miksa  
Fuchs Artur  
Grünhut Henrik  
Heltai József  
Hirschler Sándor  
1735 Marton Ignác  
Dr. Neumann Ede  
Miklós Dezső  
Dr. Pillitz Sámuel  
Hirschler Sándor  
1740 Reichenfeld Sándor  
Dr. Rosenberg Ede  
Singer József  
Steiner Zsigmond  
Stern Sándor  
1745 Stern Sándor  
Strem Ottó  
Schwarz Ottó  
Szamek Lajos  
Weiser József  
1750 Dr. Weisz Lajos  
Weisz Tivadar

*Nagykároly.*

- Dr. Adler Adolf  
Berger Ármin  
Bing Mór  
1755 Friedmann Sándor  
Kaufmann Jenő

*Nagykikinda.*

- Adler Emil  
Balázs Jenő  
Brandeis Leo

- 1760 Braun Manó  
Dr. Deák Gyula  
Diamant Samu  
Feigl Gusztáv  
Dr. Fenyő Sándor  
1765 Frankl Jakab  
Hajtás Lipót  
Dr. Kácser Zsigmond  
Kálmán Géza  
Kalmár Jenő  
1770 Langfeher Armin  
Messinger Zsigmond  
Molnár Károly  
Poltzer Arnold  
Schwarz Gusztáv  
1775 Dr. Sebestyén Emil  
Dr. Varró Ignác  
Dr. Wolf Lipót

*Nagykörös.*

- Dr. Dezső János  
Neu Gyula  
1780 Izr. hitközség  
Dr. Révész Simon  
Rothbaum Sándor  
Steiner Zsigmond  
Szántó Gyula

*Nagykürtös.*

- 1785 Róna Sándor

*Nagylak.*

- Dr. Bakos Ödön  
Benedict Jenő

*Nagymihály.*

Brünn Mór  
 Dr. Glück Soma  
 1790 Sterck Hermann  
 Dr. Widder Márk

*Nagyráska.*

Mandel Lipót

*Nagysurány.*

Balogh Jenő  
 Engel Berta  
 1795 Dr. Engel Ignác  
 Grün Mór  
 Werner Marcsi

*Nagyszalonta.*

Dr. Barta Ferencz  
 Dr. Becher Áron  
 1800 Izr. hitközség  
 Kornstein Hermann  
 Lévy Gyula  
 Nagy Béni  
 Sternthal Farkas

*Nagyszék.*

1805 Dr. Pfeffer György

*Nagyszentmiklós.*

Izr. hitközség  
 Ürményi Antal

*Nagyszeben.*

Schwarz Henrik

*Nagyszombat.*

Diamant Samu  
 1810 Dr. Juszth Ármin  
 Keresk. olv. társ.  
 Schlesinger Hermann  
 Stein Miksa

*Nagyszöllös.*

Guttman Emanuel  
 1815 Dr. Kræmer Lipót  
 Rosner Adolf  
 Somlyai Ignác

*Nagyvárad.*

Dr. Adorján Ármin  
 Auspitz Adolf  
 1820 Dr. Barta Dezső  
 Dr. Bárdos Imre  
 Berger Gyula  
 Dr. Berkovits Ferencz  
 Bihari Endre  
 1825 Bognár Sándor  
 Breider Ármin  
 Bingler Jakab  
 Dr. Dóri Ferencz  
 Farkas Izidor  
 1830 Fischer Sámuel  
 Fényes Manó  
 Dr. Fenyő Sándor  
 Dr. Gerő Sándor  
 Grünwald Jenő  
 1835 Dr. Kecskeméti Lipót  
 Krausz Adolfné Steiner  
 Berta

Dr. Kurlænder Ede

Lakatos I. József

Lændler Ferencz

1840 Lederer Márton

Leitner Lázár

Löwinger József

Markovits Sándor

May Sándor

1845 Mezei Ödön

Dr. Mihelfi Lajos

Moskovits Farkas

Dr. Perczel Adolf

Rácz Jakab

1850 Reismann Mór

Révész Sámuel

Dr. Rezső M.

Dr. Rothmann Jakab

Schwartz Mór

1855 Silbermann József

Somló Miksa

Sonnenfeld Adolf

Vermes Kornél

Wechsler Adolf

1860 Weisz Ernő

*Nyárádszereda.*

Dr. Lóte Lajos

*Nyárásgorond.*

Roseth József

*Nyirbász.*

Hirsch Manó

*Nyirbátor.*

Mandel Dezső

*Nyiregyháza.*

1865 Bálint Andor

Fábián Ferencz

Dr. Flegmann Jenő

Friedmann Jakab

Dr. Haas Emil

1870 Klár Gusztáv

Lichtmann Dezső

Molnár Lajos

Morgenstern Dezső

Rosenthal Ferencz

1875 Statusquo izr. hitközség

Dr. Silberfeld Jakab

Silberstein Miklós

Zucker Henrik

*Nyirmada.*

Fényes Ármin

1880 Fried Béni

Krausz Hermann

Stein Salamon

*Nyitra.*

Grosz Mór

Izr. leányegyesület

*Óbecse.*

1885 Fischer J. József

Freund József

Dr. Galambos Pál

Izr. hitközség

Oblatt Béla

1890 Dr. Székely Ignác

*Oravicza.*

Dr. Baumann Izsó

Belgrader József

*Orosháza.*

Singer Miksa

Tafler Jakab

*Palánka.*

1895 Rosenstock Samu

*Pancsova.*

Blach Mór

Dr. Graber László

Dr. Grosz Dezső

Izr. hitközség

1900 May Antal

May Róbert

*Pápa.*

Dr. Hirsch Vilmos

Dr. Kende Ádám

Dr. Koritschoner Vilmos

1905 Sipos Ödön

Steinberger Lipót

Wittmann Ignác

*Párkány.*

Frank Vilmos

*Pásztó.*

Holczer József

*Patóháza.*

1910 Jeremiás Soma

*Pécs.*

jánosi Engel Gyula

jánosi Engel József

Fried Jakab

Füchsl Arnold

1915 Dr. Goldberger Ignác

Dr. Greiner József

Hirschfeld Sámuel

Izr. iskola

Jacobi Fülöp

1920 id. Krausz Béni

Dr. Löwy Lipót

Dr. Perls Ármin

Spitzer Jakab

Stern Károly

1925 Wertheim Jakab

*Perlak.*

Dr. Kemény Fülöp

*Péterréve.*

Dr. Deutsch Adolf

Klein Arthur

Dr. Roth Miksa

1930 Schönfeld Leontin

*Petöszinnye.*

Weisz Vilmos



*Pilis.*

Schwarz Samu

*Pogányszentpéter.*

Löwenstein Emil

*Polgárdi.*

Dr. Márkus Sámuel

*Poroszka.*

1935 Singer Lajos

*Pozsony.*

Bettelheim Samu

Guth Antal

Hauer Miksa

Bruck Miksa

1940 Kohn Vilmos

*Pöstyén.*

Dr. Neuwirth Nándor

*Privigyé.*

Freiberg Bernát

Dr. Gömöry Zsigmond

Dr. Weil Zsigmond

1945 Schwarz Ede

*Puhó.*

Bricht Emil

Brichta Emil

Dr. Haas Lipót

Löwy Nándor

*Pusztagyála.*

1950 Deutsch Jenő

*Pusztapátka.*

Pátkai József

*Pusztasóskáshát.*

Grossmann Fábrián

*Pusztatepke.*

Wohl Sándor

*Püspökladány.*

Deési Rudolf

*Ráczalmás.*

1955 R. dr. Paizs Gyula

*Ráczkeve.*

Berger Jakab

*Rahó.*

Dr. Hajnal Ede

*Rákos.*

Friedmann Lajos

*Rákosheresztur.*

Oroszlán Vilmos

*Rozsnyó.*

1960 Dr. Weizskopf Arthur

*Ruma.*

Dr. Fischer Mór

Fried Izsó

*Sajószentpéter.*

Dr. Mezey Mór

*Sándorfalva.*

Dr. Gonda Mór

1965 Schwarz Ferencz

Schwartz Sámuel

*Salgótarján.*

Gerő Nándor

*Sárvár.*

Buchhalter Lajos

Deutsch Jenő

1970 Fleischmann Simon

Goldschmied József

Hatvany-Deutsch Béla

Heller Mór

Herczeg Jenő

1975 Hirsch Soma György

Kelemen Alfréd

Krausz József

Pick Samu

Plesch Károly

1980 Dr. Rosenthal Fülöp

Rosenthal Izidor

Spiegel Jenő

Schnabel Adolf

Sulzbeck Henrik

1985 Dr. Wessely Manó

Dr. Wolf Géza

*Sátoraljaujhely.*

Alexander Vilmos

Barta Béla

Egri Etelka

1990 Dr. Fried Samu

Dr. Goldberger Izidor

Grünbaum Simon

Haas Imre

Dr. Klein Károly

1995 Dr. Lichtenstein Jenő

Neufeld József

Reichárd Ármin

Dr. Roboz Bernát

Schweiger Márkus

2000 Dr. Székely Albert

Szücs Jenő

Widder Gyula

Zinner Henrik

*Segesvár.*

Bretter Sámuel

*Selmeczbánya.*

2005 Dr. Kapp József

*Selyp.*

Képes Ferencz

Reitzer Gyula

Varga Ignác

*Sepsiszentgyörgy.*

Venetianer Mór

*Siklós.*

2010 Dr. Klein Dezső

Dr. Sági Ernő

Schwartz Ottó

Weisz Ignác

*Simontornya.*

Izr. hitközség

*Siófok.*

2015 Dr. Neu József

*Siómaros.*

Braun Dávid

*Soborsin.*

Löwinger Samu

*Sopron.*

Braun István

Dr. Garai Gyula

2020 Dr. Gross Sándor

ifj. Hacker Lipót

Izr. hitközség

Klein Márkus fiai

Klein Sándor

2025 Laufer Lajos

Dr. Müller József

Dr. Pollak Miksa

Dr. Rosenfeld Nátán

Steiner Albert

2030 Dr. Ungár Kálmán

Vogl Antal

Dr. Winkler Adolf

*Soroksár.*

Miklós Jenő

Dr. Schäfer Adolf

2035 Schreiber Sándor

*Szabadka.*

Klein Géza

Kunetz Ignác

Kunetz Jakab

Löbl Salamon

2040 Löwy M. L.

Reiter Károly

Rottmann Imre

Schaffer Adolf

Dr. Singer Bernát

2045 Dr. Tauszig Izsó

Dr. Vécsei Jenő

Weisz Márk

Dr. Wilhelm Adolf

*Szabadszállás.*

Heisler Márton

*Szarvas.*

2050 Dr. Déri Henrik

Dr. Fischbein Soma

Dr. Fuksz Béla

Grimm Mór

Kerényi Vilmos

- 2055 Keszt Sándor  
 Dr. Reisman Adolf  
 Dr. Szemző Gy.
- Szászrégen.*  
 Farkas Márton  
 Polgár Zoltán
- 2060 Dr. Schwarcz József
- Szászsebes.*  
 erdősi Baiersdorf Nánd.  
 erdősi Baiersdorf Rich.
- Szatmár.*  
 Dr. Benedek József  
 Dr. Farkas Jenő
- 2065 Dr. Fekete Samu  
 ifj. Freund Sámuel  
 Fuchs Bertalan  
 Hirsch Sándor  
 Dr. Jordán Sámuel
- 2070 Klein Andor  
 Klein Vilmos  
 Krassó Miksa  
 Cs. Mayer Károly  
 Cs. Mayer Sándor
- 2075 Mózes Jenő  
 Dr. Rácz Endre  
 Reiter Jakab  
 Reiter Mór  
 Szóke Béla
- 2080 Teitelbaum Hermann  
 Dr. Weisz Károly
- Szeged.*  
 Back Jenő  
 Beck Jenő  
 Dr. Biedl Samu
- 2085 Borostyán Lajos  
 Csányi János  
 Deési Béla  
 Dr. Engel Mór  
 Dr. Goldschmidt György
- 2090 Izr. hitközség  
 Kaufmann József  
 Dr. Kompolti Ábrahám  
 Landesberg Mór  
 Dr. Löw Immanuel
- 2095 Dr. Löwinger A.  
 Lustig L. Lajos  
 Magyar Miksa  
 várhelyi dr. Rósa Izsó  
 ifj. Schaffer Mór
- 2100 Schweiger Miksa  
 Spiegel Lajos  
 Vas Károly  
 Wiener Fülöp  
 Winkler József
- Székesfehérvár.*  
 2105 Basch Adolf  
 Bernstein Samu  
 Braun Lajos  
 Chevra-Kadisa  
 Donnenberg József
- 2110 Görög Kálmán  
 Grünfeld J.



Hirschhorn Sándor

Dr. Löwy Márk

Márkus Miksa

2115 Dr. Pataki Ármin

Dr. Perl Miksa

Pető Miksa

Rechnitzer Soma

Dr. Steiner Jákó

2120 Dr. Steinherz Jakab

Vall. hitközség

Wertheimer Ármin

*Szekszárd.*

Gonda Béla

Dr. Gulyás József

2125 Leicht Lajos

Leopold Mihály

Dr. Leopold Kornél

Dr. Müller Ferencz

Pirnitzer József és Fiai

2130 Dr. Rubinstein M.

Salamon Ármin

Schmideg Mór

Wolf Henrik

Dr. Zipser Jakab

*Szemlak.*

2135 Spitzer Mór

*Szentes.*

Dr. Friedmann Gyula

Izr. hitközség

*Szentgál.*

Hamburger Nándor

Hamburger Sándor

*Szepesófalú.*

2140 Dr. Bottenstein Zsigm.

Guttman Mór

Dr. Klein Ignác

Dr. Schönfeld Lipót

Tenner M. László

*Szepesszombat.*

2145 Dr. Szita Bertalan

*Szigetvár.*

Dr. Berkes Móricz

Izr. hitközség

*Szilasbalhás.*

ifj. Deutsch Sándor

*Szilágysomlyó.*

Dr. Keller Samu.

*Szilfamajor.*

2150 Leopold L.

*Szinnyérváratja.*

Friedmann Izsák

Gyarmati Sándor

*Szirák.*

Dr. Goldstein Jakab

- Mehr Miksa  
 2155 Dr Vajda Mór
- Szlatina.*  
 Nádor Henrik
- Szolnok.*  
 Adler Ignác  
 Béla Miklós  
 Dr. Deutsch Adolf  
 2160 Elek Mihály  
 Fehér Antal  
 Dr. Fehér Ernő  
 Fehér József  
 Fehér Lipót  
 2165 Fischmann Lipót  
 Galambos Miklós  
 Glanz Izidor  
 Gyárfás Béla  
 Gömöri József  
 2170 Dr. Halász Béla  
 Dr. Hasznos József  
 Havas Lipót  
 Hay Róza  
 Dr. Heves Kornél  
 2175 Holzer Vilmos  
 Izr. hitközség  
 Dr. Karczag Sándor  
 Kaiser Márton  
 Kalmár Miksa  
 2180 Dr. Kanitz Izidor  
 Dr. Kerényi Samu  
 Klein Mór  
 Kramer Mór
- Krausz Péter  
 2185 Kubics Gusztáv  
 Kovács Béla  
 Lichter Sándor  
 Lippe Vilmos  
 Moller Arnold  
 2190 Ösztreicher Lipót  
 Pauker Gyula  
 Polgár Gusztáv  
 Polgár Simon  
 Dr. Radnai Ferencz  
 2195 Ruttkai Mór  
 Sebők Nándor  
 Schlesinger Zsigmond  
 Siehermann A.  
 Szegő Adolf  
 2200 Szenes Adolf  
 Spitzer Péter  
 Tolnai Sándor  
 Dr. Vámos Béla  
 Vig Gyula  
 2205 Zucker Imre
- Szombathely.*  
 Dr. Bernstein Béla  
 Dr. Dániel Ernő  
 ifj. Deutsch Samu  
 Deutsch Tivadar  
 2210 Deutsch Ottó  
 Feldmann Bódog  
 Geist Jenő  
 Dr. Haimann Miksa  
 Heisler Lipót  
 2215 Izr. iskola

Kemény József

Lévai Samu

Mayer Lajos

Rainer Ignác

2220 Schwarz Ferencz

Schwartz Ignác

Stadler Izidor

Szegő Benő

Dr. Viola Ödön

2225 ifj. Weiner M.

Weisz Samu

Wohl László

Wolf Izsó

Zoltán Elek

2230 *Sztrabicsogorond.*

Roth Sándor

*Szucsány.*

Dr. Haaz Simon

Jelinek Bertalan

Neumann Jakab

Schulz Jakab

*Tamási.*

2235 Dr. Hirsch Sándor

*Tanyapuszta (Zomba)*

Weiner Jakab

*Tápiógyörgye.*

Hirn János

Györgyei Illés

*Tapolcza.*

Fuchs Zsigmond

2240 Dr. Hoffmann László

Izr. hitközség

Pollákné Frisch Adél

Pollák Béla

Dr. Schönwald Károly

2245 Dr. Szücs A.

*Temesvár.*

Dr. Balázs Emil

Blau Dávid

Berger Miksa

buziási Eisenstædter R.

2250 Friedmann M.

Gerstl Géza

Dr. Günsz Áron

Gyárvárosi izr. hitközs.

Dr. Hajdu Frigyes

2255 Dr. Kemény Gyula

Keppich Henrik

Dr. Kovács Gyula

Kunstaedter hirlapiroda

Lénárd Jakab

2260 Mérő Gyula

Nay Imre

Neubauer Vilmos

Neuhaus Ernő

Dr. Pór Dezső

2265 Rosenbaum Mór

Dr. Rosenthal Mór

Dr. Singer Jakab

Stein Emil

Spitz Salamon

*Titel.*

2270 Dr. Szidon Miksa

Braun Lipót

Veró Adolf

Dr. Zuckermann Miksa

*Tizsité.*

Frisch Dávid

*Tiszafüred.*

Dr. Békefi Lajos

*Tokaj.*

Halász Béla

2295 Dr. Engel Jakab

2275 Klein Artur

Haas József

Klein Zsigmond

Kolos Jenő

Dr. Kiss Aladár

Kolos Mihály

Ofner Fülöp

Lazarovits Adolf

Dr. Pollner Izidor

2300 Neumann Albert

2280 Dr. Soltész Henrik

Rosenfeld Sámuel

Spitzer Jónás

*Tiszalök.*

Ehrenreich Jakab

*Tolcsva.*

Liszauer Ignác

Schönfeld Ede

*Tiszaöre.*

Klein Sándor

*Toldipusztá.*

Margalit Alfréd

*Tiszaszentimre.*

Braun Ernő

*Tolna.*

2285 Schwartz Sámuel

2305 Krausz Béla

Wildmann Ignác

*Torda.**Tiszolysz.*

Frank Dáni

Lázár Mendel Simon

Freimann Henrik

Neumann Samu

Grünmann Ármin

*Tótkeresztur.*

2290 Kohn Albert

Dr. Szilárd Lipó

Spitz Henrik

*Trencsén.*

Dr. Schwarz Márk

id. Donáth Manó



2310 Héber képző-egyesület  
Izr. leány-egyesület  
Dr. Lichtenstein Adolf  
Sehner Simon

*Trencsénteplicz.*

Dr. Szépházy Emil

*Turkeve.*

2315 Izr. Nőegylet

*Turnicska.*

Bader Samu

*Ujkécske.*

Bloch Márton  
Epstein Gyula  
Izr. hitközség

2320 Id. Oppenkeim Adolf  
Schwarz Dezső

*Ujpest.*

Dr. Altver József  
Dr. Aradi Béla  
Bak József

2325 Dr. Boros Mór  
Deutsch Béla  
Ehrenwald László  
Engel Márton  
Dr. Fadgyas Gyula

2330 Fischman Miksa  
Földes Ármin  
Földes István  
Fornheim Zsigmond

Frey Gusztáv

2335 Grünbaum Vilmos  
Hévizgyörki Dr. Hóder-  
váry Sámuel  
Dr. Holló Arthur  
Inczédi Gyula  
Izr. hitközség

2340 Dr. Führer Simon  
Dr. Kálmán Ödön  
Katona Vilmos  
Kepes Ferencz  
Dr. Kiss Sándor

2345 Klein Ignác  
Dr. Kont Izor  
Laufer József  
Leiner Miksa  
Lemberger Ernő

2350 Dr. Lichtmann Mór  
Löwy Ernő  
Meitner Miklós  
Murányi Iván  
Nasser Samu

2355 Dr. Oszmann Mór  
Pintér József  
Rosenbaum Gábor  
Schwarz Ignác  
Schwarcz Jakab

2360 Spitz Mór  
Dr. Szabó Béla  
Székely Miksa  
Szemere Ernő  
Tisch Márton

2365 Vágó Miksa  
Dr. Venetianer Lajos

Weisz Mór

Dr. Wolfner Jakab

Aschner Lipót

2370 Dr. Elek Pál

*Ujszentanna.*

Stern Adolf

*Ujverbász.*

Hirschl Manó

*Ujvidék.*

Ernst Bernát

Feubner János

2375 Forgács Benő

Dr. Freund Ede

Dr. Kovács Bódog

Kohn Károly

Izr. hitközség

2380 Dr. Lustig Nándor

Roth Vilmos

Teubner János

Wimmer Károly

*Ungvár.*

Friedmann Mayer

2385 Guttmann Mihály

Kulka Mór

Dr. Reismann Henrik

Rothmann Lipót

Rozgonyi József

*Unin.*

2390 Katz József

*Üllő.*

Simonfi Jakab

*Vác.*

Chevra Kadisa

Deutsch Gábor

Illovsy Antal

2395 Izr. hitközség

Dr. Lengyel Soma

Löwinger Mór

Dr. Oberländer József

Reiser Antal

2400 Dr. Révész Béla

*Vágagyagos.*

Porges Zsigmond

*Vágbesztercze.*

Dr. Waldapfel Leó

*Vágszállás.*

Schlesinger József

*Vágujhely.*

Dr. Füredi Lipót

2405 Izr. alreáliskola

Izr. hitközség

Dr. Sonnenfeld Bernát

*Varannó.*

Blum Sándor

Cséri Hermann

2410 Dr. Kasztreiner László

Landesmann Mór

Dr. Mandel Gyula

Rosenbaum Márton

Rosenblüth Sándor

2415 Dr. Simonovits Ignác

Dr. Török Vilmos

*Vecsés.*

Herbaeck Vilmos

*Versecz.*

Izr. hitközség

Dr. Oppenheim Ármin

2420 Dr. Szidon Adolf

*Veszprém.*

Dr. Hoffer A.

Izr. hitközség

Dr. Spitzer Mór

*Villány.*

Bader Samu

*Zagyvaszántó.*

2425 Reich Sándor

*Zalalövő.*

Justus Sándor

*Zenta.*

Weil Ede

*Zilah.*

Fried Dezső

Gerő Antal

2430 Ressler Adolf

*Znióváraltja.*

Wagner Artur

*Zólyomlipcse.*

Dr. Szilárd Frigyes

*Zombor.*

Bruck Ármin

Dr. Fischer Mihály

*Zsarnócza.*

2435 Izr. iskola

*Zsitvaujfalu.*

Weisz Fülöp

*Zsolna.*

Grün Gyula

Izr. hitközség

Roth Jakab

2440 Dr. Spierer Ignác

Dr. Schlesinger Emil

c) *Külföldi tagok.**Bécs.*

Dr. Krausz Sámuel  
Neuberger József

*Berlin.*

Dr. Wohl Lajos

*Braila.*

<sup>2445</sup> Pozsonyi Sándor

*Brazoi (Románia).*

Blumenfeld Ignác

*Brod Sz/m.*

Breuner Ferdinand

*Dolnja-Tuzla.*

Breiner Rezső

Domány Hermann

<sup>2450</sup> Engländer Béla

Dr. Urbach Henrik

*Hamburg.*

Dr. Leimdörfer Dávid

*Jeruzsálem.*

Dr. Grünhut L.

*London.*

Dr. Büchler Adolf

*Luxemburg.*

<sup>2455</sup> Dr. Fuchs Sámuel

*Maehrisch-Ostrau.*

Dr. Spira Jakab

*Prossnitz.*

Dr. Goldschmied Lipót

*Szerajevo.*

Serelman Ede

*Silistria.*

Breuer Zsigmond

*Zvornik.*

<sup>2460</sup> Dr. Schossberger Sándor



## Összefoglaló kimutatás.

Alapító tag	.....	20
Pártfogó	.....	13
Pártoló	.....	56
Rendes	Budapesten	938
«	vidéken	1503
«	külföldön	19
		<u>2460</u>
	Osszesen	2549

Uj tagok *Bánóczi József* társulati titkárnál (lakik: VII., Király-utca 99), dr. *Dezső Sámuel* propaganda-bizottsági jegyzőnél (V., Bank-utca 7), vagy *Székelly Ferencz* belv. takarékpénztári igazgatónál, a társulat pénztárosánál (IV., Kigyó-tér 1.) jelentkezhettek. A *tagsági díjak* az utóbbihoz küldendők.

# IZRAELITA NAPTÁR

## AZ 1909. POLGÁRI ÉV SZÁMÁRA.

### Január.

- 1 5668 **Tébéth** 8.
- 2 Sz. Vajjiggás
- 3 Tébeth 10. böjtje
- 9 Sz. Vajjechi
- 16 Sz. Semóth
- 23 Sz. Vaéra  
**Sebát** újholdja
- 30 Sz. Bó

### Február.

- 6. Sz. Besallách  
Sebát 15.
- 13 Sz. Jithró
- 1 Sz. Mispátim  
Sekálim
- 21 **Adár** újholdja
- 22 Újhold 2. napja
- 27 Sz. Terúma

### Márczius.

- 4 Eszter böjtje
- 6 Sz. Teczavvé.  
Zákhór
- 7 **Púrim**
- 8 Súsán Púrim
- 13 Sz. Ki-thisszá  
Pára

- 20 Sz. Vajjakhél-Pekúdé  
Hachódes
- 23 **Niszán** újholdja
- 27 Sz. Vajjikrá

### Április.

- 3 Sz. Czáv  
Sabbath Haggádól
- 5 Pészach előestéje
- 6 **Pészach** 1. napja
- 7 **Pészach** 2. napja
- 10 Sz. Chól Hammóéd
- 12 **Pészach** 7. napja
- 13 **Pészach** 8. napja
- 17 Sz. Semíni.
- 21 **Ijjár** újholdja
- 22 Újhold 2. napja
- 24 Sz. Tazría Meczóra

### Május.

- 1 Sz. Ácharé Kedósim
- 8 Sz. Emór
- 9 Ómer 33. napja
- 15 Sz. Behár Bechukkótháj
- 21 **Sziván** újholdja
- 22 Sz. Bemidbár
- 25 Sábúóth előestéje
- 26 **Sábúóth** 1. napja

27 **Sábúóth** 2. napja

29 Sz. Nászó

*Junius.*

5 Sz. Beháalóthekhá

12 Sz. Selách

19 Sz. Kórach

**Tammúz** újholdja

20 Újhold 2. napja

26 Sz. Chukkath

*Julius.*

3 Sz. Bálák

6 Tammúz 17. böjtje

10 Sz. Pínechász

17 Sz. Mattóth-Masszeé

19 **Áb** újholdja

24 Sz. Debárim

Chazón

27 **Áb** 9. böjtje

31 Sz. Váethchannán

Náchamú

*Augusztus.*

2 **Áb** 15.

7 Sz. Ékeb

14 Sz. Reé

17 **Elúl** újholdja

18 Újhold 2. napja

21 Sz. Sófetim

28 Sz. Kí-théczé

*Szeptember.*

4 Sz. Kí-thábó

11 Sz. Niczábim. Vajjélekh

12 Szelíchóth 1. napja

15 Rós-Hassána előestéje

16 **Rós-Hassána** 1. napja

**5670** Tisri 1.

17 **Rós-Hassána** 2. napja

18 Sz. Háazinú

Súbá

19 Gedalja böjtje

24 Jóm Kippúr előestéje

25 Sz. **Jóm Kippúr**

29 Szukkóth előestéje

30 **Szukkóth** 1. napja

*Október.*

1 **Szukkóth** 2. napja

2 Sz. Chól Hammóéd

6 Hósána rabba

7 **Semíní aczéreth**

8 **Szimchath tóra**

9 Sz. Berésith

15 **Marchesván** újholdja

16 Sz. Nóach.

Újhold 2. napja

23 Sz. Lekh-lekhá

30 Sz. Vajjérá

*November.*

6 Sz. Chajjé-Szára

13 Sz. Tóledóth

14 **Kiszlév** újholdja

20 Sz. Vajjéczé

27 Sz. Vajjislach

*Deczember.*

4 Sz. Vajjéseb

8 **Chanukka** 1. napja

11 Sz. Mikkéc

12 **Tébéth** újholdja

13 Újhold 2. napja

15 **Chanukka** 8. napja

18 Sz. Vajjiggás

22 Tébeth 10. böjtje

25 Sz. Vajjechi

# TARTALOM.

## I.

### IRODALMI MUNKÁLATOK.

	<i>Lap</i>
<i>Dr. Löwy Ferencz</i> , Véleményszabadság a talmudban ...	7
<i>Dr. Edelstein Bertalan</i> , Az Eszter-legenda ...	20
<i>Lenkei Henrik</i> , Juda Halévi éneke ...	41
<i>Dr. Hevesi Simon</i> , Tünődés közben ...	45
<i>Dr. Leimdörfer D.</i> , Térjetek vissza, emberfiai ...	60
<i>Varsányi Gyula</i> , Berúria ...	75
<i>Dr. Heller Bernát</i> , Mesék és mondák a farizeusokról ...	80
<i>Dr. Farkas József</i> , Kohelet tanulsága ...	102
<i>Téglás Gábor</i> , Zsidó nevű vagy jelzetű helyek és régiségek Dácia területéről ...	114
<i>Dr. Kiss Arnold</i> , Három vers ...	123
<i>Dr. Frisch Ármin</i> , A városi hitközségek teendői ...	127
<i>Reitzer Gyula</i> , Dr. Gruby Dávidról ...	148
<i>Mandl Bernát</i> , A magyarországi zsidóiskolák állapota a XIX. században ...	167
<i>Telekes Béla</i> , Börries v. Münchhausen verseiből ...	199
<i>Wellesz Gyula</i> , Rothenburgi R. Méir b. Baruch ...	204
<i>Dr. Pillitz Benő</i> , Kalisch M. hat levele ...	225
<i>Bródy Miksa</i> , Nostalgia ...	255
<i>Szabolcsi Lajos</i> , Új költők ...	267
<i>Neumann Ernő</i> , Egy antisemita szocialista ...	268
<i>Dr. Blau Lajos</i> , A megilla körül ...	277
<i>Szilágyi Géza</i> , Lót leánya ...	289



	<i>Lap</i>
<i>Hevesi József, Márton bácsi hazatér</i> .....	295
<i>Dr. Goldschmied Lipót, Zsidó műtárlatok</i> .....	311
<i>Patai József, A mai héber költészet</i> .....	328
<i>Dr. Kecskeméti Lipót, Az exilium első éveinek hatása</i> <i>Izraél vallására</i> .....	343

## II.

## TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

I. <i>Bánóczi József titkári jelentése</i> .....	375
II. <i>Függőben levő pályakérdés</i> .....	380
III. <i>Jelentés a szépirodalmi pályadíjról</i> .....	380
IV. <i>Bizottsági jelentések</i> .....	385
V. <i>Költségvetés</i> .....	388
VI. <i>A Társulat a'apszabályaiból</i> .....	392
VII. <i>A Társulat képviselote</i> .....	393
VIII. <i>Állandó bizottságok</i> .....	397
IX. <i>A Társulat kiadványai</i> .....	398
X. <i>A Társulat tagjai</i> .....	400
<i>Izraelita naptár az 1909. polgári év számára</i> .....	451

